

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

ГІСЕМ ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 94(477) + 94(497.2) „19”

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ ТА УСРР
1921-1923 рр.

07.00.02 – всесвітня історія

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник

Даниленко Василь Михайлович

Доктор історичних наук, професор

Київ-2008

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	3
Вступ	4
Розділ I. Історіографія проблеми та джерела дослідження	
1.1. Стан наукового розроблення проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	23
Розділ II. Обмін дипломатичними представництвами між УСРР і Польщею	
2.1. Підготування до створення повноважного представництва УСРР у Варшаві та посольства Речі Посполитої у Харкові.	35
2.2. Відкриття і початок роботи дипломатичних місій.	52
Розділ III. Польща як об'єкт дипломатичної боротьби більшовиків	
3.1. Дипломатичний натиск УСРР на Польщу в 1921 р.	63
3.2. Українсько-польські дипломатичні відносини з питань репатріації інтернованих вояків Армії УНР	86
Розділ IV. Радянська дипломатія на службі світової революції	
4.1. „Закордот” у системі дипломатичних відносин між УСРР та Польщею . .	98
4.2. Дипломатичний наступ на Польщу в 1922 р.	115
4.3. „Галицьке питання” у зовнішній політиці УСРР та Польщі	134
Розділ V. Становлення торгово-економічних зв'язків між Польщею і радянськими республіками	
5.1. Початок проведення торговельних переговорів та їх зрив	147
5.2. Спроба поновлення торговельних переговорів. Торгово-економічні відносини між УСРР і Польщею	159
Висновки	172
Список використаних джерел	182

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос.: ВУЧК, Всеукраинская чрезвычайная комиссия)

ДПУ – Державне політичне управління (рос.: ГПУ, Государственное политическое управление)

ДЦ УНР – Державний центр Української Народної Республіки

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

Ендеки – Польська народно-демократична партія

МЗС – Міністерство закордонних справ

НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ

НТШ – Наукове товариство ім. Т.Шевченка

Раднарком – Рада народних комісарів

РКП – Російська комуністична партія

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

УВО – Українська військова організація

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Підписанням у березні 1921 р. Ризького мирного договору, попри його несправедливість щодо українських земель, відкрило нову сторінку в історії українсько-польських відносин. Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) здобула дипломатичне визнання і реально вийшла на міжнародну арену всупереч спротивові правлячих кіл провідних країн світу. Австрія, Угорщина, Німеччина, Італія, Литва, Латвія, Польща, Туреччина, Франція, Чехословаччина, Естонія, РСФРР, Грузія, Бельгія менше ніж за два роки уклали з УСРР 40 міжнародних угод. Водночас УСРР було підписано 4 резолюції спільно з учасниками загальноєвропейської конференції в Генуї та 7 угод з міжнародними організаціями. Повноважні представництва УСРР (зокрема і об'єднані з Радянською Росією) перебували в Австрії, Великобританії, Італії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині та РСФРР. Крім того, в Болгарії, Латвії, Литві, Німеччині, Чехословаччині та Естонії існували українські місії з питань репатріації.

Польща, один із чільних союзників країн Антанти, до початку 1923 р. мала посольства у десяти країнах – РСФРР, УСРР, Франції, Великобританії, США, Австрії, Чехословаччині, Угорщині, Болгарії, Королівстві Сербів, Хорватів, Словенців, а також два консульства – у вільному місті Данцигу та в Маньчжурії (м. Харбін) [79. – т.4, к.8].

Основними завданнями дипломатичної діяльності УСРР на той час були здобуття міжнародного визнання і встановлення дипломатичних відносин із провідними державами світу та сусідами, подолання повоєнної розрухи і забезпечення економічного розвитку країни, зокрема за допомоги торговельно-економічних відносин. Слід було всілякими дипломатичними засобами і заходами домогтися нейтралізації та розпаду української політичної еміграції, інтернованих частин, повернення частини емігрантів на батьківщину, придушення антирадянських сил та участь у збудованні світової революції в умовах повоєнної нестабільності в Європі в 1921–1923 рр.

Вихід на міжнародну арену і активна діяльність дипломатії УСРР у 1921–1923 рр. більшість істориків, повторюючи висновок відомого англійського дослідника, спеціаліста з історії радянських республік Е.Карра, оцінюють як “феномен” в умовах існування комуністичного режиму. Але якщо виходити з твердження, що УСРР є етапом у розвитку української державності, то навряд чи можна говорити про “феномен”. Радше мова може йти лише про особливості дипломатичних відносин УСРР з іншими державами у зазначений період. Серед таких особливостей можна вирізнити відсутність чітко визначених державних і національних інтересів, хоча спроби їх осмислити все ж таки були; підконтрольність зовнішньополітичного курсу російському керівництву; підпорядкованість багатьох зовнішньополітичних акцій ідеї світової революції; тісне переплетіння дипломатичної та розвідувальної діяльності (на той час це ставало практикою, притаманною зовнішньополітичним відомствам багатьох країн світу); зосередженість на протидії українській політичній еміграції тощо.

Цікавими і влучними з приводу зовнішньої політики УСРР є думки польського посла в Чехословаччині, які він висловив у листопаді 1922 р.: „Україна, однак, повинна усвідомити, що коли Москва нібито економічно залежить від Харкова, то, з іншого боку, Харків політично залежний від Москви. А тому Москва ніколи не може погодитися, щоб українські закордонні місії свою діяльність проводили тільки на підставі інструкцій харків’ян, які власне без схвалення Москви не мають жодного значення. НКЗС повинен заборонити українським місіям підписання угод без згоди і співучасті московської місії” [79. – т.4, к.15].

Будь-які спроби УСРР здійснити самостійні кроки, зокрема укласти двосторонній торговельний договір з Польщею, встановити дипломатичні відносини з Англією, Туреччиною, Канадою, країнами Прибалтики, підписати угоду з Головою ЗУНР в екзилі Є.Петрушевичем тощо відразу діставали відсіч із боку РСФРР.

Польський напрям дипломатичної діяльності УСРР був пріоритетним. Це було зумовлено низкою факторів: 1) Польща була першою державою, що де-юре визнала УСРР; 2) на території Польщі перебувала переважна частина інтернованих вояків Армії УНР, уряд УНР, які небезпідставно вважалися головною зовнішньою загрозою

для радянської влади в Україні; 3) Польща здійснювала моральну і матеріальну підтримку боротьби антибільшовицьких сил (але слід врахувати, що навколо цього питання у правлячих колах Польщі точилася гостра дискусія); 4) під владою Польщі опинилися землі, заселені переважно українцями (Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя, частина Лемківщини); 5) Польща претендувала на лідерство серед країн „санітарного кордону”, що оперізував радянські республіки; 6) Польща вважалася головною перешкодою для поширення світової революції в Європі; 7) щодо Польщі у радянського керівництва панували реваншистські настрої та прагнення знищити „потворне дитя Версальської системи”; 8) Польщу було визнано сферою пріоритетних відносин УСРР з боку більшовицького керівництва при розмежуванні сфер діяльності дипломатичних відомств УСРР і РСФРР.

Дипломатія УСРР прагнула реалізовувати щодо Польщі активний зовнішньополітичний курс. Упродовж короткого часу було реалізовано два широкомасштабні дипломатичні наступи, які мали цілком конкретні цілі: ліквідацію „петлюрівщини” і дестабілізацію становища в Польщі, що забезпечило би прихід у країні до влади тих сил, які були прихильні до радянської зовнішньої політики і які не перешкоджали би поступові світової революції на Захід.

Польська дипломатія не змогла повною мірою протидіяти зовнішньополітичній активності УСРР. Польща змушена була визнати Радянську Україну і встановити з нею дипломатичні відносини у повному обсязі. У жовтні 1921 р. у Варшаві відразу після прибуття місії у повному складі було відкрито повноправне повноважне представництво УСРР, яке у 1921–1923 рр. проводило активну діяльність, виступаючи чільним елементом в україно-польських дипломатичних взаєминах.

Актуальність цієї праці полягає в тому, що нині і перед Україною, і перед Республікою Польща значною мірою стоять ті ж проблеми, які непокоїли український і польський народи на початку 1920-х років. Це, зокрема, розвиток взаємин з Росією, Німеччиною, іншими європейськими державами, обстоювання державних інтересів, підвищення ефективності політичної, економічної та гуманітарної співпраці. Досвід дипломатичних відносин між Польщею та УСРР

переконливо доводить, що принесення в жертву інтересів держави амбітним планам або ідеологічним постулатам призводить до вкрай напружених відносин і шкодить обом сторонам.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми “Документальні та історіографічні джерела з історії боротьби за суверенітет та незалежність України ХХ століття” (реєстраційний номер 0105U000401), яка включена до тематичного плану Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Мета праці – розкрити діяльність дипломатичного представництва УСРР на теренах Польщі в 1921–1923 рр., взаємодію і протиборство польських і радянських дипломатів, роль Росії у формуванні українсько-польських відносин.

Щоб досягнути вказаної мети, дисертант поставив перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати стан розроблення теми і визначити джерельну базу дослідження;
- виявити головні пріоритети дипломатії УСРР;
- охарактеризувати процес обміну дипломатичними представництвами між Польщею та УСРР;
- показати організаційну структуру та особовий склад повноважного представництва УСРР у Варшаві;
- розкрити дипломатичні відносини Польщі та УСРР на тлі радянсько-польських і загальноєвропейських дипломатичних відносин;
- дослідити дипломатичні наступи УСРР на Польщу у 1921–1923 рр.;
- простежити зв'язок між активністю радянських дипломатів та більшовицькими спробами реалізації ідеї світової революції;
- показати використання „галицького питання” як фактора тиску радянської дипломатії на Польщу;
- дослідити й визначити вплив дипломатичної діяльності УСРР та Польщі на розвиток економічних відносин між двома країнами;
- з'ясувати політичні та економічні наслідки діяльності української радянської та польської дипломатії для України та Польщі.

Об'єктом дослідження є дипломатичні відносини між Польщею і УСРР в контексті радянсько-польських і загальноєвропейських відносин у 1921-1923 рр.

Предметом дослідження є діяльність повноважного представництва УСРР у Варшаві та польського посольства у Харкові; стосунки між дипломатами та зовнішньополітичними відомствами УСРР, РСФРР та Польщі; механізми реалізації політичних та економічних завдань, поставлених перед дипломатичними службами радянських республік і Польщі.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної праці є принцип об'єктивності та історизму. Для розв'язання досліджуваних завдань використано проблемний, конкретно-історичний, системно-структурний методи, застосовано проблемно-хронологічний виклад.

Розгляд дипломатичних відносин між Польщею та УСРР відбувається на широкому тлі радянсько-польських взаємин і міжнародних відносин у Європі зазначеного періоду.

Хронологічні рамки дисертаційної праці охоплюють період від підписання Ризького мирного договору між УСРР та РСФРР, з одного боку, і Польщею – з іншого (березень 1921 р.) і до остаточної ліквідації Наркомату зовнішніх справ УСРР у вересні 1923 р. Вони обґрунтовані тим, що саме Ризький мирний договір відкрив шлях до налагодження дипломатичних відносин між Польщею та УСРР, сприяв виходу УСРР на міжнародну арену як самостійної держави. У цей період УСРР активно діяла на зовнішній арені, подекуди засвідчуючи свою незалежність від Москви. З ліквідацією зовнішньополітичного відомства УСРР зводяться нанівець усі напрацювання двосторонніх відносин.

У дипломатичних відносинах між УСРР і Польщею можна вирізнити такі етапи:

- I. Березень–жовтень 1921 р. – підготування і встановлення дипломатичних відносин між двома країнами; початок реалізації умов Ризького миру.
- II. Листопад–грудень 1921 р. – „потік протестів”, зумовлений „Другим зимовим походом” повстанської Армії УНР і прагненням дипломатії УСРР домогтися

ліквідації „петлюрівщини” на території Польщі; кульмінація першого дипломатичного наступу УСРР;

III. Січень–серпень 1922 р. – „пасивна політика миру”; стабілізація відносин між країнами, спроба налагодження двосторонніх торговельно-економічних відносин;

IV. Вересень–грудень 1922 р. – другий дипломатичний наступ УСРР; початок згортання діяльності НКЗС УСРР під тиском Москви.

V. Січень–жовтень 1923 р. – спроба керівництва УСРР зберегти НКЗС; загострення радянсько-польських відносин навколо питання щодо статусу Східної Галичини; ліквідація повноважних представництв УСРР за кордоном і НКЗС УСРР.

Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній комплексно досліджено дипломатичні відносини між Польщею і УСРР на основі аналізу введених до наукового обігу нових документів і матеріалів державних установ УСРР, РСФРР та Польщі, мемуарів, почерпнутих в українських, російських, польських архівах і бібліотеках, переглянуто оцінки конкретних історичних подій, висвітлено замовчувані або спотворені сторінки українсько-польських та українсько-російських відносин. У використанні джерел та літератури увага зосереджувалася на з’ясуванні причинно-наслідкових зв’язків у діяльності зовнішньополітичних відомств України, Росії та Польщі. Докладно показано перипетії створення повноважного представництва УСРР у Варшаві і посольства Польщі у Харкові; висвітлено взаємини між дипломатичними відомствами УСРР і РСФРР та партійним керівництвом, розкрито реалізовані українською радянською дипломатією „дипломатичні наступи” проти Польщі та відповіді на них польської дипломатії; визначено роль української радянської дипломатії у ліквідації „петлюрівщини”; охарактеризовано діяльність спецслужби КП(б)У „Закордоту” і вплив цієї діяльності на дипломатичні відносини з Польщею; з’ясовано суть „галицького питання” для радянської зовнішньої політики; визначено зміст економічної політики радянських республік щодо свого найближчого оточення за кордоном; охарактеризовано спроби налагодження торговельних відносин між Польщею і УСРР та процес згортання цих відносин під тиском Москви.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони дають змогу на основі порівняльного аналізу вийти на розуміння формули радянської політики щодо Польщі та інших „буферних” держав: „генерація хаосу” (дестабілізація становища різними способами) у прикордонних державах, де режим не вбачається дружнім, інформаційно-пропагандистська інтервенція, використання конфронтаційних політичних засад, обмеження економічної співпраці, за винятком транзитного сполучення тощо. Ця формула вибірково використовується у міждержавних відносинах по теперішній день. Тому зазначені проблеми та історичний досвід їх розв’язання гідні уваги в сучасній Україні.

Визначення характеру і суті відносин дипломатії УСРР та Польщі з’ясовує механізм прийняття рішень і засоби їх реалізації радянськими дипломатичними службами, державними і партійними установами.

Завдяки цьому закривається ще одна прогалина у дослідженні вітчизняної та всесвітньої історії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації доповідалися на міжнародних наукових конференціях: „Дослідження джерел з історії українського і польського народів” (Херсон, 2004, 2007), „Українсько-польське прикордоння за часів радянського режиму 1939–1941 рр.: українське, польське, єврейське соціальне життя та взаємовідносини” (Львів, 2007), обговорювалися на засіданні відділу вивчення зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Структуру дисертації підпорядкована меті і завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, списку використаних джерел та літератури (32 сторінки, 387 позицій). Обсяг основного тексту дисертації – 181 с.

Основні положення дослідження висвітлено в **публікаціях** автора:

1. *Гісем О.В.* Дипломатичні відносини Польщі з УСРР 1921–1923 рр.: історіографія та джерела дослідження / Гісем О.В. // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2004. – С. 221–230

2. *Гісем О.* Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. / Олександр Гісем // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / [Відп. ред. С.В.Віднянський]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С.74–91
3. *Гісем О.* Перший дипломатичний наступ УСРР на Польщу (1921 р.) / Олександр Гісем // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 11. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. – С. 237–257
4. *Гісем О.* Дипломатичний наступ УСРР на Польщу в другій половині 1922 – на початку 1923 рр. / Олександр Гісем // Пам'ять століть. – 2005. – № 6. – С. 64–78
5. *Гісем О.* Україна у процесі становлення торгово-економічних зв'язків між Польщею й республіками СРСР / Олександр Гісем // Історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 23–34
6. *Гісем О.* Справа „Закордоту” в системі дипломатичних відносин між Польщею та УСРР (1921–1923 рр.) / Олександр Гісем // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 25. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – С. 152–162

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового розроблення проблеми

За всієї важливості теми, питання відносин між УСРР і Польщею у 1921–1923 рр., за висновком одного з провідних дослідників україно-польських відносин М.П.Гетьманчука, “найслабша і найбезпорадніша ланка історіографії проблеми” радянсько-польських відносин [181. – С.24.]. До кінця 50-х років ХХ ст. не з’явилося жодної ґрунтовної наукової праці з цієї теми, хоча перші публікації вже мали місце у 20-ті роки, відразу по закінченні радянсько-польської війни. Це, зокрема, публікації С.Барського, Є.Братина, А.Вольського, М.Віслінського, М.Камінюка та ін [166, 168, 172, 176, 204]. Радянсько-польські відносини розглядалися ними лише з позиції світової революції, а Польська держава – як головний ворог радянської держави. За всієї тенденційності та ідеологічної заангажованості ці публікації для вивчення проблеми містять певні позитивні аспекти. Вони показують дуалізм радянської зовнішньої політики (проголошення курсу на мирне співіснування з капіталістичним оточенням та одночасна реалізація ідеї світової революції), розкривають офіційний стан відносин між державами, наголошують на проблемах, які існували між Польщею та радянськими республіками, характеризують радянське бачення внутрішньополітичної боротьби в Польщі.

З-поміж зазначених вище праць доцільно вирізнити брошуру Є.Братина, який очолював прес-бюро повноважного представництва УСРР у Варшаві. Він дав ґрунтовну оцінку внутрішньополітичної боротьби в країні, розкладу політичних сил, їхньої ролі у політичному житті з позиції радянського керівництва.

Не менш цікавими у цьому плані є праці партійних і державних діячів УСРР, РРСФР, СРСР – В.Леніна, Й.Сталіна, К.Радека, Х.Раковського, Л.Троцького,

Г.Чичеріна, М.Литвинова, А.Йоффе та ін [82, 116, 140]., завдяки яким формується уявлення про тло, на якому розвивалися події радянсько-польських відносин.

У 1930 – першій половині 1950-х рр. ця проблематика не була об'єктом спеціальних досліджень. Польсько-радянські відносини трактувалися лише в межах “Короткого курсу історії ВКП(б)”, як ворожі. А після Другої світової війни радянські вчені взагалі намагалися оминати питання радянсько-польських відносин 1920–1930-х рр. Прикметною в цьому плані є публікація ґрунтовної багатотомної „Історії дипломатії”, що побачила світ російською та українською мовами у 1948 р., в якій навіть про Ризький договір згадується лише побіжно і то лише в контексті інших подій. Причому у виданні найдокладніше розкриваються будь-які інші договори, укладені радянськими республіками [202]. Водночас завдяки працям одного з провідних спеціалістів з міжнародних відносин Н.Рубінштейна з’являються перші серйозні наукові розвідки з дипломатичної діяльності радянських республік на початку 20-х років. У науковий обіг вводиться значний масив документального матеріалу, проте висновки в працях однозначні: радянська зовнішня політика була миролюбною [245–247].

Хрущовська “відлига” з її дозованою лібералізацією все ж таки дала змогу поживати наукові пошуки з вітчизняної історії. Проблема зовнішньополітичної діяльності УСРР довела свою перспективність появою низки монографій та окремих розвідок, авторами яких є А.Джеджула, С.Королівський, Р.Симоненко, Д.Сташевський, О.Касименко, П.Удовиченко, Д.Філіпенко, І.Хміль, В.Чирко, А.Ярошенко. Об'єктами досліджень стали зародження української радянської дипломатії, двосторонні відносини УСРР та конкретні дипломатичні акції, окремі дипломатичні установи, міжнародні економічні відносини УСРР, персоналії діячів її зовнішньої політики. До наукового обігу вводяться нові архівні дані, широко використовуються закордонні публікації та документи. Зрозуміло, що науковці не забували підкреслювати марксистсько-ленінську методологію своїх праць, дотримувалися усталених ідеологічних кліше, часто вживали ідеологічні наліпки – “український буржуазний націоналізм”, “петлюрівщина”, „панська Польща” тощо. Всі зазначені вище автори намагалися довести мирний характер зовнішньої політики

радянських республік, що наполегливо реалізували ленінську концепцію „мирного співіснування з капіталістичним оточенням”. На їхню думку, радянсько-польські конфлікти були зумовлені політикою правлячих кіл Польщі, які окупували західноукраїнські землі [262, 269, 271–272].

У 1957 р. вийшла друком праця П.Удовиченка, в якій висвітлено основні етапи розвитку і становлення української радянської дипломатії. Проте дослідник не розглядав подій 1923 р., коли дипломатична діяльність УСРР активно тривала, попри вкрай складні обставини і рішення про ліквідацію НКЗС УСРР.

У 1962 р. опубліковано працю І.С.Хміля [272], в якій на основі широкої джерельної та історіографічної бази простежувалося формування дипломатії УСРР, її основні заходи періоду громадянської війни та іноземної інтервенції, створення дипломатичного союзу між РРСФР та УСРР. Монографія, на жаль, не охоплювала період найбільш інтенсивної міжнародної діяльності УСРР (1921-1923 рр.), коли вона виявляла певну самостійність, а розбудові апарату її дипломатії присвячувався лише один абзац.

Публікації зі згаданої проблеми з'являлись і в наступні роки. Серед них слід відзначити колективну працю “Україна і зарубіжний світ”, що вийшла у 1970 р. [270].

Вагомий внесок у дослідження радянсько-польських відносин початку 20-х років. XX ст. зробили праці радянських істориків П.Ольшанського, К.Почса, Н.Рубінштейна, Д.Сташевського, І.Яжборовської. Проте українському питанню вони майже не приділяли уваги. Про діяльність дипломатії УСРР згадується лише в контексті переговорів у Ризі, під час розгляду процесу встановлення дипломатичних відносин між Польщею і радянськими республіками, а також при розгляді питання дипломатичної боротьби радянських республік з ліквідацією “контрреволюційних осередків” на території Польщі [234, 241, 262, 279].

Окремо слід відзначити працю П.Ольшанського “Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921–1924 гг.”, яка на багатому фактичному матеріалі розкриває основні сюжети в радянсько-польських відносинах на етапі їх становлення. Хоча робота є ідеологічно заангажованою (а інакше бути й не могло),

вона дає фактичний матеріал і розуміння деяких процесів, на тлі яких розгорталися відносини між УСРР і Польщею. Висновки Ольшанського про те, що в напружених і ворожих радянсько-польських відносинах винна Польща, було покладено в основу офіційного трактування радянсько-польських відносин початку 20-х років і всього міжвоєнного періоду.

Вагомий внесок у дослідження українсько-польських відносин зробили українські історики, які проживали в країнах Заходу. В умовах, коли історична наука в радянській Україні була під пресом тоталітаризму, вони намагалися змалювати об'єктивну картину цих відносин. Однак їм вони не вдалося уникнути ідеологічних штампів і спрощених підходів. Тема дипломатичних відносин між УСРР і Польщею у 1921–1923 рр. для них не стала об'єктом спеціальних досліджень. Авторами було дано ґрунтовну оцінку Ризького миру під кутом зору інтересів України; висвітлено сюжети про спроби УНР вплинути на перебіг перемовин і підписання Ризького миру; схарактеризовано українську еміграцію, інтерновані частини Армії УНР у Польщі, їхню долю; розкрито комплекс проблем українсько-польського протистояння у Східній Галичині на початку 1920-х років; дано негативну оцінку рішенням Ради послів країн Антанти щодо долучення Східної Галичини до складу Польщі [193, 206, 243, 260–261].

Новий етап дослідження припадає на 80-ті роки ХХ ст., який пов'язаний з перебудовними процесами в СРСР і, зокрема, в Україні. Загальний інтерес до історії позитивно вплинув на історичну науку. Пильну увагу істориків стало привертати “заповнення білих плям” у вітчизняній історії. Серед перших ґрунтовних робіт цього періоду з даної теми слід відзначити дисертаційне дослідження М.Гетьманчука, присвячене вивченню радянсько-польських відносин у 1921–1929 рр. [378]

Із здобуттям Україною незалежності українські історики почали по-новому, спираючись на недоступні раніше джерела, досліджувати міжнародні аспекти українського питання. Водночас привертає увагу нерівномірність інтересу і, відповідно, рівня вивченості проблеми. Особливу увагу дослідників привертає зовнішня політика українських недержавних урядів доби визвольних змагань (УНР, Гетьманату, ЗУНР), Другий зимовий похід, українсько-польські відносини у Східній

Галичині у 1920–30-ті роки, реалізація Польщею умов Ризького миру тощо. Праці Я.Дашкевича, Я.Грицака, М.Швагуляка розкривають націотворчі процеси у Східній Галичині та політичну природу українсько-польського протистояння 20–30-х років ХХ ст. Причому, як зазначає Я.Дашкевич, польська сторона першою повинна визнати відповідальність за його конфронтаційний характер і наслідки конфлікту [187. – С.130-131.]. Польща, на думку українських вчених, здебільшого ігнорувала міжнародні зобов'язання із забезпечення прав і свобод населення Західної України.

Публікації С.Макарчука, Ю.Сливки, М.Кугутяка, Я.Малика, В.Трофимовича, Л.Зашкільняка, Б.Вола, В.Чуприни, Я.Серкіза, Ю.Киричука, А.Павлишина, П.Дужого присвячено вивченню діяльності політичних партій та громадських об'єднань Західної України, аналізу української та польської політичної думки, дослідженню концептуальних підходів обох сторін до вирішення національного питання. Соціально-економічний стан західноукраїнських земель у складі Польщі та методи, якими польські власті здійснювали свою колонізаційну політику, вивчають М.Швагуляк, М.Кучерепа, В.Дмитрук, В.Прокопчук, В.Смолій, І.Танчин. Політику Польської держави щодо українців у царині освіти, культури та мови досліджують у своїх працях Є.Наконечний, З.Баран, В.Чоповський, В.Кислий, Т.Беднаржова. З'явилася низка праць (Г.Цвенгрош, В.Іванишин, В.Перевезій, О.Гайова, Б.Завадка, І.Пилипів, Ю.Федорів, О.Іванусів, Д.Сіяк, О.Купранець), в яких вивчається становище Української Греко-Католицької та Православної церков у міжвоєнній Польщі, репресивна щодо них політика офіційних польських властей. Аналіз зазначених публікацій свідчить, що Друга Річ Посполита не виконувала умов VII статті Ризького договору стосовно української національної меншини і здійснювала на західноукраїнських землях дискримінаційну антиукраїнську політику.

Безперечно, конче потрібно було заповнити цю широку прогалину вітчизняної історіографії. Проте водночас майже забутою виявилася дипломатія УСРР згаданого періоду. Питання дипломатичних відносин між Польщею і УСРР сучасні дослідники торкалися лише побіжно, не зробивши його безпосереднім об'єктом своїх досліджень. Незважаючи на це, було значно поглиблено дослідження проблеми на підставі синтезу історіографічного доробку та залучення нових архівних джерел.

Вагомим доробком стали праці С.Кульчицького, Г.Цветкова, книга львівських істориків за загальною редакцією В.Трофимовича, Л.Гайдукова, М.Гетьманчука, О.Красівського, І.Овсія, І.Срібняка, М.Павленка, Т.Єременко, І.Дробота, А.Ліпкана, В.Сідака і В.Козенюка, Т.Шинкаренка, І.Васюти та ін [169, 174, 178, 180–181, 190, 213, 214–215, 236, 252–253, 259, 273, 380–382, 386].

Так, зокрема, С.Кульчицький, торкаючись питання дипломатичної діяльності, доводить, що вихід УСРР на міжнародну арену пов'язаний винятково з особистістю Х.Раковського, наголошує на конфліктах між російськими та українськими дипломатичними службами, що, зазвичай, закінчувалися не на користь останніх [214. – С.128–135.]. Досліджуючи дипломатичну діяльність УСРР, зокрема і з Польщею, С.Кульчицький підкреслює, що Москва „оберігала” свою „незалежну” республіку від контактів з іншими державами, а винятки допускала лише тоді, коли дипломатичне відомство радянської Росії зберігало стовідсотковий контроль за перебігом переговорів [215. – С.66.]. М.Гетьманчук на багатому архівному матеріалі простежив боротьбу більшовицької Росії та Польщі за володіння переділеними українськими землями, з'ясував місце українського фактора у зовнішній політиці цих держав у міжвоєнний період, при цьому докладно та об'єктивно проаналізував політику УСРР у процесі й реалізації умов Ризького миру[180–181]. О.Красівський ґрунтовно розкрив комплекс питань політики Польщі щодо Східної Галичини і реакцію на цю політику українства. Дослідження В.Сідака і В.Козенюка уможливили з'ясування взаємозв'язку між діяльністю радянських спецслужб із розпалювання світової революції та українською радянською дипломатією, зокрема діяльність „Закордоту” [252]. Т.Єременко на основі переважно польських джерел розкрила сутність відносин Польщі та радянської України [192]. Дослідженню дипломатії УСРР присвячено і праці Д.Веденєєва, в яких він стверджує, що дипломатична діяльність УСРР є етапом становлення зовнішньополітичної служби України. Окремо порушує проблеми відносин між дипломатією УСРР і радянськими спеціальними службами. Проте помилково твердить, що „Закордот” існував до листопада 1921 р. [174].

У праці І.Васюти висвітлюється політична історія Західної України. Багато нового й цікавого матеріалу міститься у другому розділі книги „Утвердження польського інкорпораційно-колонізаторського режиму і піднесення національно-визвольної боротьби у Західній Україні 1921–1923 рр.”. Зокрема, розглядаються питання підтримки радянськими республіками українського національно-визвольного руху в Східній Галичині, антипольське повстання восени 1922 р., деякі аспекти дипломатії УСРР щодо „Галицького питання” тощо [169].

Багато уваги він приділяє радянсько-польським відносинам, а надто радянсько-польській війні 1920 р. і Ризькому мирові, сучасна російська історична наука. Завдяки російським дослідникам було оприлюднено матеріали про розвідувально-диверсійну діяльність радянських спецслужб на території Західної Білорусії та Західної України, Комінтерну на території Польщі на початку 20-х років, що призводило до неодноразових дипломатичних криз між Польщею та радянською Росією, про репатріацію радянських полонених з Польщі тощо. Втім як і за радянських часів, українське питання виступає лише як епізод, а його трактування не виходить за межі напрацювань радянської історіографії [94, 100, 197–200, 224, 226–229, 248–249, 255, 275, 280, 282].

Ґрунтовною є збірка статей „Версаль и новая Восточная Европа” (М., 1996), де зроблено спробу по-новому поглянути на відносини радянських республік із сусідніми державами, розглянуто процес формування кордонів у Східній Європі після Першої світової війни, конфлікти між державами.

Картину радянсько-польських відносин „крізь призму Версальської системи міжнародних відносин і генезис Другої світової війни” подає у своїй праці М.Мельтюхов [226. – С.12]. Проте бути неупередженим автор не зміг. Як зазначає у своїй рецензії на цю книгу польський дослідник А.Новак „...читачеві пропонується однобічна апологія „правди” радянської держави, яка активно протистояла знову відновленій польській державності” (*Новак А. Польсько-советские войны XX века: историческое мemento / Новак А. // Новая Польша, 2002. – №10. – С.24*).

Останнім часом у російській історіографії активно відроджуються постулати радянської історіографії. Найпомітнішим проявом цього стала праця О.Яковлевої

„Польща проти СРСР. 1939–1950”, де вже у самій назві закладені основні тези автора [282].

Радянсько-польським відносинам значну увагу приділяли і польські дослідники. Перші праці польських авторів побачили світ вже у 20-ті роки ХХ ст. Це були переважно мемуари або роздуми на основі спогадів. Авторами, звичайно, були політичні лідери різних політичних таборів або урядовці: Ст. Кутшеба, Р.Дмовський, Ю.Гжимали-Грабовський, Л.Василевський, З.Заремба. У цих працях підкреслюється миролюбний характер зовнішньої політики Польщі, яка опинилася між двома ворогами – Німеччиною і радянськими республіками. Жорсткий зовнішньополітичний курс щодо радянських республік пояснюється тим, що останні не виконували постанов Ризького миру. Також вони вважають „історично справедливим” входження західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої. Дипломатичні відносини між Польщею і УСРР подаються в контексті відносин з радянською Росією і загалом не виокремлюються. Ці ж тези дістали розвиток у польській емігрантській історіографії 40–90-х років ХХ ст.

Входження Польщі до радянського табору вплинуло і на стан історичної науки. Історики Польської Народної Республіки (ПНР) під впливом радянської історіографії прагнули висвітлити „...історію боротьби радянського уряду за мир, викрити антирадянську політику правлячих кіл Польщі, показати взаємне прагнення радянського і польського народів до зближення і братерської дружби” [234. – С.10].

З-поміж перших узагальнювальних праць, присвячених дипломатичним відносинам між Польщею і радянськими республіками, варто відзначити праці А.Айненкеля і В.Дашкевича [284-285, 302].

На відміну від радянських істориків, науковці ПНР у 1960–70-ті роки значно інформативніше почали висвітлювати польсько-радянські відносини міжвоєнного періоду. Із 1965 р. Інститут історії польсько-радянських відносин ПАН розпочав у Варшаві випуск серійного видання „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materialy” (Warszawa, 1965–1978. – Т.1–17). Чимало проблем польсько-радянських відносин знайшли своє відображення на сторінках цього видання у працях С.Лопатнюка (W pierwszych latach po traktacie ryskim), Я.Юркевича (Moskiewska

konferencja rozbrojeniowa w grudniu 1922 r.), Є.Куманецького (Stosunki polsko-radzieckie w okresie przygotowawczym do konferencji genueńskiej), З.Закса (Radziecka Rosija i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923) та ін. Деякі з них у 70–90-ті роки оприлюднили свої монографії з історії польсько-радянських відносин, проте українське питання висвітлили фрагментарно [331-332, 334, 344, 362, 347-348].

Найбільш складним для польської історіографії виявився кінець 1970-х – 1980-ті рр., коли країна перебувала в умовах економічної кризи і військової диктатури. Особливо це позначилося на працях з міжнародних питань, що зазнавали особливої цензури. Всі дослідники мали рухатися в руслі офіційної ідеології. Внаслідок цього друковані праці за своїми висновками не відрізнялися від радянської історіографії.

Новий етап у дослідженні радянсько-польських відносин розпочався після демократичних перетворень у Польщі на початку 1990-х років. Польські історики намагаються зняти ідеологічні нашарування з досліджень цієї теми, дати об'єктивні оцінки подіям, віднайти нові документи. Особливий інтерес польські дослідники виявляють до подій радянсько-польської війни 1920 р., Ризького миру та політики Й.Сталіна щодо Польщі та поляків у 30-ті роки.

Першою працею „нового часу” можна вважати монографію М.Камінського і М.Захаріаса [322]. У ній розглядаються суперечливі прикордонні відносини Польщі з Німеччиною, радянськими республіками, Чехословаччиною, Литвою у 20-ті роки. Автори аналізують наслідки Ризького миру та діяльність Ю.Пілсудського, роль Польщі у міжнародних відносинах тієї доби.

Не залишилося поза увагою польських дослідників і українське питання, якому свої праці присвятили З.Карпусь, Є.Коко, С.Стемпень, О.Колянчук, А.Середницький, Я.Сліпець, В.Серчик. У монографічних дослідженнях Є.Коко („Wolna z wolnymi. PPS wobec kwestij ukraińskich w latach 1918–1925” (Gdańsk, 1991)), Т.Ольшанського („Historia Ukraina XX w.” (Warszawa, 1994)), А.Хойновського („Ukraina” (Warszawa, 1997)), Ю.Дарського („Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe” (Warszawa, 1993)), М.Прушинського („Драма Пілсудського. Війна 1920.” (К., 1997)), Р.Потоцького („Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej

(1920–1939)” (Lublin, 1999)), Б.Скарадзінського („Polskie lata 1919–1920” (Warszawa, 1993. – Т.1–2), Я.Брусського („Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychódźstwie (1919–1924)” (Kraków, 2000)), О.Колянчука („Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939)” (Л., 2000), М.Сивицького (Dzeseje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т.1–3. (Warszawa, 1992))); вперше почали розглядатися ті аспекти українського питання, які раніше майже не бралися до уваги польською історіографією: відносини уряду Польщі з УНР, справжні причини і мета походу польсько-українського війська на Київ тощо. Звертаючись до польсько-українського союзу 1920 р., науковці роблять спробу відповісти на питання: Чи був уряд УНР реальним партнером у планах Ю.Пілсудського? Позитивним явищем польських дослідників є їхнє намагання „реабілітувати” українське питання у польських історичних працях. Автори одностайно показують бажання поляків, передусім Ю.Пілсудського, допомогти в реалізації українських самостійницьких прагнень. Принагідно, щоб уникнути неясності, зазначають, що українці погодилися на приналежність Східної Галичини до Польщі. Крах спроб відбудувати Українську державу зі столицею в Києві пояснюють слабкістю українського національного руху, відсутністю ширшої підтримки для Петлюри та військовою активністю більшовиків.

Проте щодо польської історіографії М.Гетьманчук зазначає: „Над польськими істориками, які досліджують вказану проблему, також тяжіють певні стереотипи та уявлення, що дісталися їм у спадщину від минулого” [181. – С.14].

Зокрема, розглядаючи питання становлення східного кордону Польщі за Ризьким миром, А.Чубинський („Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921” (Opole, 1993)), Г.Домінічак („Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939” (Warszawa, 1992)) та інші ігнорують тезу про те, що долю українського народу та його кордонів упродовж тривалого часу вирішували поневолювачі України.

Новий рівень дослідження українського питання в радянсько-польських відносинах відображено у збірнику статей *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach / Studia pod red. M.Wojciechowskiego* (Toruń, 1998), куди увійшли статті З.Ковальського, З.Карпуся, Е.Вішки, Я.Брусського, Р.Вапінського, С.Александровича,

А.Айненкеля та ін. Автори висвітлили різні аспекти договору, його причини й наслідки, процес реалізації його статей. Зазначається, що Пілсудський розглядав його як вимушений, тимчасовий акт [367].

З усієї попередньої історіографії випливає висновок, що його лаконічно висловив академік В.Литвин у своїй статті “Тисяча років сусідства і взаємодії”: “Безсумнівно, існували й відносини між Польщею та УСРР (з 1936 р. – УРСР), але вони були лише певним нюансом радянсько-польських відносин, і тому повинні оцінюватися у контексті останніх” [218. – С.4–5].

Такий висновок націлює дослідників на комплексне вивчення відносин між УСРР і Польщею, на з’ясування тієї ролі, яку відігравала дипломатія у становленні відносин Польщі та України на початку 20-х років. Тому й надалі постає проблема необхідності дослідження теми, яка є особливо актуальною у світлі сучасних українсько-польських та українсько-російських відносин.

1.2. Джерельна база дослідження

Для наукового розв'язання проблеми першочергове значення має джерельна база дослідження. Автором використано такі групи джерел: 1) законодавчі акти найвищих державних органів влади УСРР, РСФРР, СРСР, Польщі; 2) архівні матеріали наркоматів, міністерств, громадських організацій, політичних партій тощо; 3) документи дипломатичних місій та посольств, договори, конвенції, угоди, ноти, протоколи зустрічей дипломатів, матеріали перемовин, телефонограми, телеграфні повідомлення, записки, звіти, виступи, інтерв'ю тощо; 4) матеріали суспільно-політичного життя в УСРР та Польщі; 5) документи української еміграції та діаспори; 6) періодична преса УСРР, РСФРР, СРСР, Польщі; 7) мемуари, спогади, щоденники, особисті записки, епістолярна спадщина – листи, нотатки тощо; 8) документи статистики; 9) енциклопедично-довідкові матеріали.

Основний масив оприлюднених і неоприлюднених документів щодо дипломатичних відносин УСРР та Польщі у 1921–1923 рр. міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) та в Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН).

Матеріали архівних фондів свідчать про активні дипломатичні відносини між країнами у 1920-ті рр. про те, що уряд УСРР успішно розв'язував питання про створення дипломатичних представництв України за кордоном, налагоджував економічні, наукові й культурні міжнародні зв'язки. Так, станом на 2 лютого 1922 р. представники УСРР перебували в 11 країнах: Польщі, Італії, РСФРР, Австрії, Німеччині, Латвії, Естонії, Чехословаччині, Болгарії, Литві, Англії. Деякі представники діяли за сумісництвом, тобто одночасно в декількох державах. Така практика існує і в сучасній дипломатії. Нерідко Україну представляли російські повпреди [39].

Попри упереджене ставлення в європейських столицях до УСРР, питання встановлення дипломатичних відносин з іншими державами їй таланило вирішувати іноді швидше, ніж РФСРР, та без особливих ускладнень. Так, деякі дипломатичні

місії УСРР розпочали роботу ще до встановлення дипломатичних відносин і дипломатичного визнання УСРР. Показовим у цьому аспекті є створення повноважних представництв у Німеччині, Австрії, Чехословаччині “явочним шляхом”. Щодо створення дипломатичного представництва УСРР у Польщі, то вирішальну роль у зволіканні його відкриттям, відіграв перманентний конфлікт між радянською Росією та Польщею, яку підтримували країни Антанти.

Основні матеріали щодо дипломатичних відносин УСРР з Польщею містяться у фондах 4 та 67 ЦДАВО України (відповідно НКЗС УСРР та українського радянського посольства у Польщі). Матеріали цих фондів дають змогу висвітлити процес становлення і розвитку дипломатичних відносин між Польщею і УСРР, визначити основні проблеми взаємовідносин, справжні мотиви тих чи тих дій дипломатів, показати взаємини дипломатичних служб Росії та України, з'ясувати персональний склад дипломатичного представництва УСРР у Варшаві.

Щодо питання про взаємодію дипломатичних відомств двох радянських республік можна відзначити, що матеріали фондів доводять їхній складний та іноді конфліктний характер, хоча приймалися неодноразові рішення на найвищому рівні про тісну співпрацю дипломатів. Налагодження плідних відносин залежало винятково від особистих стосунків керівників відомств, посольств тощо. Особливо складними для вирішення виявилися питання торговельно-економічної діяльності радянських республік за кордоном [3. – арк.53.]. На нашу думку, це було зумовлено прагненням Польщі налагодити торговельні відносини в першу чергу з УСРР, чого не могла дозволити Москва, а також прагненням Москви домогтися ізоляції Польщі. На це вказує, зокрема, і те, що під тиском Москви УСРР змушена була у травні 1922 р. згорнути свої представництва у країнах Балтії.

Документи секретно-директивної частини НКЗС УСРР (ф. 4, спр. 591) проливають світло на взаємини між керівниками зовнішньополітичного відомства УСРР, розкривають такі погляди та позиції стосовно реалізації зовнішньополітичного курсу, а також взаємини між органами ВЧК–ДПУ і НКЗС УСРР, причетність повноважних представництв до розвідувальної діяльності тощо [26].

Зазначені документи дають змогу переглянути усталене в історіографії твердження, ніби зовнішня політика УСРР була лише епізодом радянсько-польських відносин. Так, у 1921 р. дипломатія УСРР розгорнула доволі потужний наступ, намагаючись домогтися реалізації статей Ризького миру щодо встановлення дипломатичних відносин і ліквідації збройних формувань Армії УНР на території Польщі. Навесні 1922 р. УСРР намагалася розв'язати торговельно-економічні проблеми з Польщею; влітку–восени 1922 р. НКЗС УСРР виступив ініціатором, розробив і намагався реалізувати самостійний “дипломатичний наступ” на Польщу, який був перерваний початком створення СРСР і рішенням про згортання діяльності НКЗС УСРР.

Матеріали архіву засвідчують повну інформованість радянської сторони щодо прийняття рішень польськими урядовими колами. Радянська розвідка оперативно доправляла всі необхідні матеріали до НКЗС УСРР, а інформаційний відділ повноважного представництва УСРР в Польщі давав докладний аналіз легальних джерел.

Важливим є матеріал про політику УСРР щодо розв'язання питання Східної Галичини. Зокрема, він дає можливість дійти висновку, що цей регіон цікавив більшовиків лише як засіб тиску на Польщу, впливу на її внутрішньополітичну боротьбу. Деякі з більшовицьких лідерів навіть продовжували вважати, що Східна Галичина не є частиною українських земель [26. – арк.34–42.]. Щодо останнього слушною є згадана стаття В.Савченка “Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае)”, в якій прослідковується еволюція поглядів радянського керівництва щодо Східної Галичини.

Цікавою є також інформація про реакцію дипломатичних представництв УСРР за кордоном і самого НКЗС УСРР на створення СРСР. Так, повпред УСРР у Німеччині відверто писав, що тепер про самостійність УСРР “брехати буде не тільки важче ніж до тепер, а взагалі неможливо” [26. – арк.87.]. А заступник народного комісара закордонних справ УСРР В.Яковлев у своїй доповіді твердив: “Створення СРСР змінило становище у гірший бік. Досягнуті успіхи почали швидкими темпами сходити нанівець...” [26. – арк.96.].

Важливими в інформативному плані є матеріали фонду 67, які дають змогу прослідкувати поточну роботу дипломатичного представництва у Польщі, зміну персонального складу посольства, його матеріальне забезпечення. Матеріал дає змогу відмітити цікаву деталь: відбувалося поступове скорочення чисельності персоналу посольства з 43 до 25, а водночас збільшувалася кількість обслуговуючого персоналу з місцевого населення до 10 осіб. Також відбувалося збільшення чисельності комуністів. Так, якщо на початку роботи місії членами партії було 17 осіб, то вже в середині 1922 р. – всі. Цікавим є той факт, що комуністичну організацію посольства очолював не керівник представництва, а кур'єр.

Матеріали фонду дозволяють розкрити процес налагодження роботи посольства: кур'єрської та інформаційної служб, зв'язку, консульського відділу, звітності. Посольство УСРР у Варшаві було першим, яке налагодило регулярну звітність про свою діяльність. Регулярні тижневі, річні звіти почали надходити з квітня 1922 р. Організація діяльності посольства ставилась у приклад іншим представництвам.

Додатковий матеріал можна почерпнути і з інших фондів, зокрема 2, 16, 48, 265, 423, 3675, 3691–3694.

Матеріали архіву містять і ті документи, які за радянських часів вважалися втраченими. Зокрема, автором було знайдено текст ноти від 2 листопада 1922 р. повноважного представництва УСРР в Польщі за № 602 до МЗС Польщі [41. – арк.94–98.].

Для дослідження теми важливими є також фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Вони дають змогу визначити стратегічний напрямок зовнішньополітичної діяльності УСРР, механізм прийняття рішень з питань зовнішньої політики. Це, насамперед, фонд 1 – "ЦК Компартії України", описи 1, 6, 7, 16, 20. Тут відклалися матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, засідань політбюро, оргбюро, секретаріату та відділів ЦК КП(б)У. У фонді 6 зосереджено документи ЦК КП Західної України, а у фонді 233 – матеріали представництва КПЗУ в польській секції Виконкому Комінтерну (ВККІ).

Важливими для реконструкції цілісної картини здійснення зовнішньої політики УСРР є документи Політбюро ЦК КП(б)У. Саме цей найвищий орган партійно-державного керівництва УСРР упродовж усього зазначеного періоду був координаційним центром реалізації загальної політичної лінії у згаданому питанні. Матеріали тогочасних засідань політбюро відзначаються лаконізмом викладу, фіксують лише питання, що розглядалися, та ухвалені рішення, не віддзеркалюючи суперечок, що точилися з багатьох питань. Наявність гострих дискусій і діаметрально протилежних позицій окремих діячів можна з'ясувати за матеріалами фондів ЦДАВО України.

Матеріали фондів ЦДАГО і ЦДАВО України свідчать, що зовнішньополітичний курс УСРР щодо Польщі передбачав здійснення політики з розгортання революційного комуністичного руху в країні, "розкладання" українського національно-визвольного руху і взяття його під контроль. Приміром, було обіцяно фінансову допомогу уряду ЗУНР Є.Петрушевича за умови його відкритого виступу на підтримку СРСР і проти Петлюри [56], надавалась фінансова допомога українським газетам та організаціям, зокрема, „Просвіти”, НТШ [22. – арк.26; 26. – арк.75.]. Об'єми фінансування зазвичай зростали напередодні та під час передвиборчих кампаній у Польщі або перед дипломатичними наступами.

Джерела фондів переконливо доводять, що попри всі спроби проводити самостійну зовнішньополітичну лінію, вся зовнішня політика УСРР політично і матеріально залежала від Москви. Протоколи політбюро, матеріали засідань колегії НКЗС УСРР пістрявлюють ухвалами: "погодити питання з Москвою" (30.10.1922 р.); "інформувати Москву" (10.01.1923 р.); "зв'язатися з Москвою" (02.03.1923 р.); "з'ясувати у НКЗС РСФРР" (12.04.1923 р.) і т. д. Слід зауважити, що заступник голови НКЗС УСРР В.Яковлев у 1922 р. на одному з засідань Політбюро ЦК КП(б)У повідомляв, що з Москвою склалася така практика: як що на звернення, що Харків направляє до Москви, та не відповідає, то вони вважаються схваленими.

Отже, навіть стислий короткий тематичний огляд переконує, що фонди ЦДАГО і ЦДАВО України є основним документально-інформаційним джерелом вивчення дипломатичних відносин УСРР і Польщі у 1921–1923 рр. Слід зазначити,

що деякі матеріали фондів архівів дублюють один одного або взаємодоповнюють, як-от: постанови ЦК КП(б)У з зовнішньополітичних питань, рішення НКЗС УСРР, інструкції тощо. Щодо повноти й достовірності інформації, то вона не викликає ніяких застережень. Ті прогалини, що мають місце, значною мірою зумовлені об'єктивними обставинами: неналагодженістю системи звітності в НКЗС УСРР (яка фактично почала налагоджуватися лише з весни 1922 р.), відсутності впорядкованої системи зв'язку між НКЗС УСРР і повноважними представництвами УСРР за кордоном, елементарною нестачею паперу (великий масив документів написано чи надруковано на якихось клаптиках, чернетках. Останні дають іноді цікаву інформацію. Проте систематизація документів і рівень збереження деяких ускладнює роботу з ними. Так, багато цікавих документів, що складаються з декількох аркушів, розпорошені серед інших документів справи або серед інших справ. Так, матеріали щодо торговельних переговорів УСРР і Польщі, звіти консульського відділу повноважного представництва УСРР у Варшаві, відносини між дипломатичними відомствами РСФРР і УСРР посторінково розкидані по різних фондах і справах. Такий стан нашо́вхує на думку, що за радянських часів ці матеріали приховувалися від знищення.

Фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України) дають можливість з'ясувати долі тих людей, які стояли на чолі української радянської дипломатії, деякі подробиці з їхньої діяльності за кордоном, мотиви деяких вчинків, зокрема О.Шумського, І.Сіяка, В.Аусема та ін. Розкривають взаємини між радянськими представниками і УВО під час повстання в Галичині 1922 р., показують процес формування КПЗУ і роль у ньому колишніх січових стрільців і радянських дипломатів тощо. Цінною є судова справа щодо Закордоту, яка показує кримінальний характер дій окремих радянських агентів. Проте матеріали архіву є специфічними для аналізу і потребують ґрунтового комплексного опрацювання.

Додаткову інформацію для аналізу подій, що мали місце на україно-польському пограниччі та етнічних українських землях, які потрапили до складу Польщі, можна отримати з матеріалів Державного архіву Львівської області

(ДАЛО), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) та Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА України у Львові). Зокрема, вони інформують про діяльність Закордоту в Галичині, про повстання літа–осені 1922 р., про роль радянської дипломатії в цих подіях.

Важливим у розкритті теми є також матеріали Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie – AAN), зокрема фонди міністерства закордонних справ, посольств Польщі у Москві та Харкові, польських делегацій на різноманітних конференціях і перемовинах, військових установ, уряду, особисті фонди Л.Василевського, Р.Кнолля, колекції матеріалів щодо відносин Польщі з Литвою, Латвією, РСФРР і УСРР тощо. Документальні джерельні масиви цих фондів допомагають дослідити політику Польської держави щодо українського питання, з'ясувати концептуальні підходи польських урядів з українських проблем тощо. Матеріали архіву дають можливість заповнити деякі прогалини українських архівів, виявити ті документи, які були втрачені (зокрема тексти деяких дипломатичних нот, особливо вербальних).

Так, матеріали справ посольств Польщі у Харкові та Москві доводять, що головним завданням місій була розвідувально-інформаційна діяльність про стан Червоної армії, зокрема моральний, склад, розміщення й переміщення військ, навчальна база, їхнє технічне оснащення, аналіз соціально-економічного становища радянських республік, аж до кількості і якості верстатів на окремих підприємствах, наявності машин. Лише до харківської місії було відряджено п'ять військових аналітиків і дано детальні інструкції з розвідувальної роботи [79. – т.15, к.25, 27–28]. Більшість отриманої інформації одразу надходила до Парижа. Відслідковувалася вся інформація про контакти представників УСРР за кордоном. Крім того, в посольствах велика увага приділялася захистові поляків у місцях компактного проживання, католицької церкви на теренах УСРР. В умовах, коли радянські республіки не мали дипломатичних зносин із провідними країнами світу, польські посольства виконували роль захисників громадян Франції, Англії, США та інших держав.

У фондах посольства Польщі в Москві міститься справа про „Закордот” (протоколи допитів заарештованих членів організації та відомості про діяльність

організації у 1922–1923 рр. в Галичині), яка значно доповнює ті відомості про цю організацію, що є в архівах України.

Польські архівні матеріали вказують на те, що польська сторона активно переймалася питаннями протидії більшовицькій агітації, особливо її недопущення на своїй території.

Порівнюючи фонди архівів України та Польщі, можна констатувати, що в архівах України зберігається більш різноманітна інформація, яка дає змогу проаналізувати дипломатичну діяльність УСРР з різних боків, натомість основний масив польських фондів складають матеріали, які мають розвідувальний характер і майже не відображають інших аспектів діяльності, навіть офіційних зносин з радянськими дипломатичними відомствами.

Частину важливих документів містять архіви Росії та Білорусії – Центральний державний архів Російської Федерації (ЦГАРФ), Національний державний архів Республіки Білорусь (НДАРБ). Характерною особливістю фондів цих архівів є те, що вони відображають офіційну позицію радянського керівництва щодо Польщі, механізм прийняття рішень, поєднання дипломатичної та розвідувально-диверсійної діяльності на території Польщі.

У процесі дослідження проблеми важливе значення має використання радянської, польської та української періодики. Опрацьовуючи радянську періодику, слід враховувати, що вона перебувала під контролем Комуністичної партії, яка робила остаточний висновок про те, якими мають бути оцінки щодо радянсько-польських відносин. Саме в такому дусі на сторінках центральних радянських газет “Правда”, “Известия”, “Вісті ВУЦВК”, “Коммунист”, „Пролетарий” та ін. друкувалися заяви радянського уряду, інтерв’ю його керівників, інші матеріали щодо радянсько-польських відносин та українського питання. Втім слід урахувати, що на початку 1920-х рр. цей контроль досить часто мав шпарлени. На сторінках видань з’являлися матеріали, які суперечили офіційно проголошеній або декларованій лінії, а це призводило до неодноразових дипломатичних скандалів, зокрема, у травні та листопаді 1922 р. Так, у радянській пресі (газета „Пролетарий” за 19 вересня 1922 р.) було опубліковано інтерв’ю повноважного представника УСРР в Польщі

О.Шумського, в якому він мав необережність сказати, що збройний конфлікт із Польщею є неминучим. Не врятували від дипломатичного напруження і подальші спростування [26. – арк.82.].

Найбільш поінформованими у радянсько-польських відносинах були „Вісті ВУЦВК”. На шпальтах цієї газети, крім репортерських заміток, повідомлень телеграфних агентств, подаються також аналітичні та інформаційні статті про зовнішню політику УСРР, аналіз відносин з Польщею, Румунією, Туреччиною, становище цих держав. Газета подала повну підбірку матеріалів про підготування та участь Х.Раковського в Генуезькій конференції, а також всі міжнародні події, пов’язані з нею. У „Вістях” була навіть спеціальна рубрика „Зовнішні зносини”. Редакція газети на чолі з Блакитним (Елланським) не боялася давати повністю матеріали з преси української еміграції, інтерв’ю польських політичних діячів західним виданням, правда супроводжуючи їх своїми коментарями. Цікавою є серія статей М.Любченка про розкол в українській еміграції [154. – 1921 р. – №278; 1922 р. – №29–30, 33, 39]. „Вісті ВУЦВК” – єдине радянське видання, яке впродовж 1921–1923 рр., весь час піднімало питання щодо статусу Східної Галичини, навіть тоді, коли офіційний Харків про це мовчав.

Своєю чергою польська преса того періоду вирізняється більшим розмаїттям матеріалів і суджень. Значну увагу радянсько-польським відносинам приділяли газети “Monitor Polski”, “Rzeczpospolita”, “Kurjer Warszawski” та ін. Вони відображали погляди різних політичних сил на українське питання, що вели боротьбу за владу: ендеки та пілсудчики. Гонитва за сенсаціями, цілеспрямовані антирадянські акції призводили до частих появ у пресі матеріалів, які не відповідали дійсності. Однак у цих матеріалах можна знайти деякі подробиці подій, дії та висловлювання окремих політиків.

Частину матеріалів зазначених архівів уже систематизовано і опубліковано з необхідними коментарями у різноманітних збірниках документів, що значно полегшує дослідницьку роботу.

Перший (як виявилось згодом, останній) збірник документів щодо відносин Польщі і радянської України з’явився 1921 р.: “Советская Украина и Польша:

Сборник дипломатических документов и исторических материалов / Народный комиссариат по иностранным делам УССР”. Поява цього збірника мала свою передісторію. Його видання було підготовлене НКЗС УСРР як „червона книга” радянсько-польських відносин, що мала показати миролюбний характер радянської політики та агресивний – „панської Польщі” [37. – арк.1-78; 111]. Видання збірника відбулося відразу після розгрому Червоною армією загонів повстанської армії УНР під командуванням Ю.Тютюнника, що здійснили рейд на територію УСРР (Другий зимовий похід). Збірник став складником заходів першого дипломатичного наступу НКЗС УСРР на Польщу.

Значним кроком у публікації документів стало видання багатотомного збірника “Документы внешней политики СССР”, що його підготувала комісія з публікацій дипломатичних документів при міністерстві закордонних справ СРСР, два томи якого (4 і 5), що торкаються досліджуваного періоду, вийшли у світ відповідно 1959 і 1960 р. [87]. Окрім того, у 60–70-х роках вийшло спільне радянсько-польське семитомне видання “Документы и материалы по истории советско-польских отношений”. Попри всі зауваження та застереження, які викликає цей збірник (відомі вже матеріали лише зрідка були «розбавлені» неопублікованими архівними документами переважно з польських архівів), сам факт видання заслуговує на увагу. Суттєвою вадою видання є те, що дипломатичним відносинам УССР з Польщею майже не приділено уваги. Як і в попередньому збірнику майже повністю відсутні матеріали про дипломатичні відносини між Польщею і УСРР за 1922 р. [88].

Також лише епізодично відображено діяльність дипломатії УСРР на польському напрямку у спеціалізованому збірнику «Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 pp.)», що вийшов 1966 р. Попри сподівання, у ньому не було опубліковано жодного нового документа з раніше опублікованих. Матеріал про дипломатичні відносини між УСРР і Польщею у 1921–1923 pp. представлений переважно офіційними дипломатичними нотами. До того ж за окремими винятками не наводяться відповіді польського МЗС на ноти УСРР.

Об'єктивне вивчення проблеми неможливе без аналізу документів більшовицької партії: матеріалів з'їздів, конференцій, пленумів політбюро РКП(б), ВКП(б), КП(б)У, їхніх програм, резолюцій та рішень. Вони дозволяють визначити загальний курс і пріоритети у зовнішній політиці. Такі матеріали зосереджено в багатотомному виданні “Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК”, збірнику “Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгресов Коминтерна ИККА 1919–1932”, двотомнику “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК”. Проте ці видання не містять таємних документів, матеріалів ЦК і Політбюро, які розкривають реальну суть зовнішньополітичного курсу російських та українських більшовиків, показують механізм реалізації рішень, залежність зовнішньої політики УСРР від вказівок Москви тощо. [97–99, 113].

Лише від початку 90-х років у деяких виданнях почали друкуватись окремі документи, що раніше були засекречені. Проте і в них зовнішньополітичний курс УСРР висвітлено лише частково [81, 89, 91–93, 100, 103? 106–108, 110].

Цікава інформація про польсько-радянські відносини міститься у збірниках архівних матеріалів, опублікованих у Польщі ще у 20-ті роки ХХ ст. [118, 127, 130]. Вони дають важливу інформацію про зовнішньополітичний курс польського керівництва щодо радянських республік, вплив внутрішньополітичної боротьби у Польщі на її зовнішню політику, основні дії польського зовнішньополітичного відомства тощо.

Цінні відомості містять збірки, що були видані в Польщі у 60–80-ті роки. Зокрема, було видано і спеціалізовані збірки документів про економічні та культурні відносини двох держав. Проте вони мають ті ж вади, що й видані в СРСР: відносин Польщі з УСРР, питань дипломатичної діяльності УСРР вони торкаються лише побіжно [119, 131, 133–134, 137].

Демократичні процеси, що розпочалися у Польщі наприкінці 80-х років ХХ ст., відбилися і на справі введення в науковий обіг раніше засекречених і маловідомих документів, особливо тих, що торкаються складних і суперечливих

питань радянсько-польських відносин. У 1989 р. було видано перший том „Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939”, до якого увійшли тексти основних міжнародних документів, укладених країною до 1932 р. [121]. У 1991 р. вийшов збірник документів, що був присвячений радянсько-польським відносинам, який підготував Ю.Куманецький (*Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybor dokumentów*) [128]. Але нічого нового щодо відносин Польщі і УСРР ці збірники не містять.

Ще одним важливим джерелом для з'ясування перебігу і уособлення тогочасних подій є спогади, мемуари, статті, роздуми безпосередніх учасників. Хоча як до джерела до цього виду документа треба підходити обережно, попередньо з'ясувавши мотиви написання [116, 139, 140, 143–144, 148–153, 168]. Найбільш цікавими у цьому аспекті є мемуари колишнього повноважного представника УСРР у Відні, заступника повпреда УСРР у Варшаві і повпреда РСРР у Варшаві Г.Беседовського, який утік на Захід. Він влучно й дотепно характеризує всіх головних керівників НКЗС УСРР і повпредів УСРР, РСФРР, РСРР у Варшаві. Дає оцінку взаєминам між дипломатами і ВНК. Показує підривну діяльність яка здійснювалася проти Польщі та її лідерів. Більшість наведених ним фактів знаходять документальне підтвердження у фондах архівів України та Польщі. А відомості його про таємну нараду повноважних представників УСРР у Відні навесні 1922 р., про позицію повпреда УСРР у Варшаві О.Шумського щодо Польщі і про те, що стало вирішальним фактором для її формування, дає змогу зв'язати воедино деякі важливі акти відносин між Польщею та УСРР [139, 149].

Отже, окреслення проблеми та аналіз історіографії питання і його джерельної бази дає можливість дійти висновку, що дипломатичні відносини УСРР та Польщі на початку 20-х років потребують подальшого опрацювання і самостійного вивчення на основі залучення широкої джерельної бази. У подальшому дослідженні слід врахувати найкращі надбання попередньої історіографії, усунути кон'юнктурні ідейно-політичні нашарування, широко використати наявну документальну спадщину. Щодо останнього, то доцільним було би видання документів дипломатичних відносин УСРР та Польщі у 1921–1923 рр.

РОЗДІЛ II.

ОБМІН ДИПЛОМАТИЧНИМИ ПРЕДСТАВНИЦТВАМИ МІЖ УСРР І ПОЛЬЩЕЮ

2.1. Підготування до створення повноважного представництва УСРР у Варшаві та посольства Речі Посполитої у Харкові

Попри те, що УСРР фактично мала формальний статус, вона у 1920–1923 рр. була єдиною, крім РСФРР, радянською республікою, яка широко користувалася дозволом проводити зовнішньополітичну діяльність.

Однією з причин цього “феномена” (такий термін застосував відомий англійський дослідник історії радянської Росії Е.Карр щодо дозволу УСРР самостійно виходити на зовнішньополітичну арену), на нашу думку є те, що більшовицьке керівництво після невдалої війни з Польщею, попри укладення Ризького миру, ще невпевнено почувало себе в Україні і діяло відповідно до курсу, запропонованого Г.Чичеріним ще у лютому 1920 р. В.Леніну і Політбюро ЦК РКП(б): “Французьке радіо з Варшави говорить про те, що Польський уряд збирається вимагати від нас незалежності України, Білорусії, Литви і Латвії, до того ж Петлюра подав меморандум Польщі і Антанті про необхідність незалежності України. З цього випливає, що Польща збирається висувати великодержавні вимоги і оточити себе кільцем васальних держав. Або ми повинні відмовитися від України, або в результаті боротьби за Україну поляки підуть на Москву, або потрібно локалізувати боротьбу у спосіб негайного відділення від нас червоної незалежної України” [229. – С.67]. Крім того, польський напрям у зовнішній політиці

радянської Росії на тривалий час стає пріоритетним і, відповідно, мати додаткові важелі у відносинах з Польщею не було зайвим.

Слушним є твердження одного з провідних дослідників історії України 1920-1930-х рр. С.Кульчицького, який наголошує на суб'єктивному характері феномену: “На перший план тут висувається колоритна постать Х.Раковського. Природжений дипломат, мав до того ж персональні контакти, інколи протягом десятиріч, з сотнями європейських політиків, зокрема діячами першого ешелону... У тому, що УРСР дістала вихід на зовнішньополітичну арену відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності Раковського, а й відсутність у нього коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю чильну фігуру в політичному істеблішменті республіки своєю, центр міг не турбуватися про небезпеку пожвавлення українського сепаратизму навіть у комуністичних шатах. Якщо так, то на передній план для нього виступали переваги, а не недоліки самостійних, але скоординованих дій радянських республік на зовнішньополітичній арені” [214. – С.129-130].

У лютому 1920 р. уряд УСРР звертається до урядів і народів інших держав з миролюбними пропозиціями та висуває основні тези щодо своєї зовнішньополітичної програми: захист незалежності України і недоторканність її кордонів, прагнення до рівноправних стосунків з міжнародними партнерами та встановлення з ними дипломатичних зносин.

Протягом року УСРР стає учасником угод з іншими державами, котрі хоч і не передбачали встановлення дипломатичних зносин, але дозволяли говорити про визнання республіки де-факто.

Реально питання про створення дипломатичного представництва УСРР і вихід на міжнародну арену постало під час мирних переговорів у Ризі між Польщею – з одного боку, та РСФРР і УСРР – з іншого. УСРР на цих переговорах представляли Е.Й.Квірінг і О.Я.Шумський, які входили на правах рядових членів до складу об'єднаної делегації на чолі з А.А.Йоффе.

Під час цих переговорів вперше реально постало питання про державні інтереси УСРР, хоча на переговорах УСРР “представляла собою ту саму неодмінну

волю Росії, її цілі і інтереси, а тим самим не є самостійним представником, ні виразником волі інтересів українського народу...” [193. – С.99].

Незважаючи на це, окремі керівники УСРР почали усвідомлювати відмінність інтересів між Україною та Росією і те, що вони є представниками держави, а не лише посланцями Російської комуністичної партії (більшовиків) в Україні. Вони взялися до активної праці, намагаючись реалізувати ті перспективи зміцнення суверенітету, що відкривалися з підписанням Ризького миру.

Тоді ж з'являється перше Положення про Наркомат закордонних справ республіки, який за сумісництвом очолював голова РНК УСРР Х.Раковський. Згодом воно доповнювалося і уточнювалося. Згідно з ним, на НКЗС покладалися такі головні функції:

- дипломатичні зносини з іншими державами за завданнями уряду;
- вироблення проектів міжнародних актів для затвердження їх верховною владою УСРР;
- керівництво діяльністю дипломатичних і консульських установ України;
- захист законних інтересів громадян України, контакти з дипломатичним корпусом інших держав;
- збирання відомостей про соціально-економічне, політичне, культурне життя держав;
- ведення зовнішньополітичної пропаганди [13. – арк.158, 172–173.].

У 1921 р. структура НКЗС УСРР виглядала так. На чолі наркомату стояла колегія, до складу якої входили народний комісар з закордонних справ, його заступник і члени колегії. При колегії існував секретаріат, який відав прийманням відвідувачів до наркома, зносинами з іноземними представниками, виконував окремі доручення колегії. Безпосередньо при колегії перебували радники НКЗС, які займалися виробленням загальних положень, норм, наданням консультацій з питань, що вирішувалися в колегії. Управління справами відало всіма організаційно-адміністративними питаннями всіх відділів НКЗС. При Управлінні справами організовувалися загальна канцелярія, що обслуговувала секретаріат і всі відділи; підвідділ зв'язку; агенти для доручень; стіл особового складу; стіл наказів;

експедиторська та машинна частини. До складу Наркомату входило п'ять відділів: відділ зовнішніх зносин, економіко-правовий, інформаційний, техніко-матеріальний (фінансова, господарська, транспортна частини та управління будинками), відділ віз і паспортів [12].

При НКЗС було організовано ряд комісій: комісія щодо виконання анкет і скорочення штатів службовців НКЗС, кошторисна та штатна [12].

У жовтні 1921 р. були засновані посади уповноважених НКЗС у містах Києві та Одесі для полегшення вирішення на місцях питань, які виникали: по-перше, при застосуванні законів відносно іноземців, а по-друге, при виконанні зобов'язань з міжнародних договорів [39].

Отже, можна констатувати, що структура НКЗС УСРР повністю відповідала вимогам проведення і реалізації власного зовнішньополітичного курсу.

Один з напрямків діяльності НКЗС – це діяльність дипломатичних представництв. Питання про те, в яких країнах, на яких правах будуть вони функціонувати, яку роль виконувати, стали предметом обговорення у Політбюро ЦК КП(б)У. Цікавими з цього приводу є думки викладені членом делегації УСРР на переговорах у Ризі Є.Квірінгом у листах до голови раднаркому УСРР і наркома закордонних справ Х.Раковського (листопад–грудень 1920 р.), а особливо в доповіді “Про дипломатичні представництва УСРР”, що була надіслана з Риги на розгляд ЦК КП(б)У 14 січня 1921 р. [7. – арк.1, 4–7, 8–10, 11–13.].

Як будь-який інший документ принципового характеру, він був представлений до відома в копії ЦК РКП(б) і додатково наркомові закордонних справ РСФРР Г.В.Чичеріну. Відзначивши, що Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею і країнами Балтії, а в більш віддаленому майбутньому це питання постане стосовно інших держав, Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. “Наскільки мені відомо тепер це питання вирішується таким чином, що російський посол буде одночасно представляти і УСРР. Таке розв'язання питання, на мій погляд, не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності і суверенітету УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці” [7. – арк. 35.].

Квірінг уважав, що республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англії, Франції, США, Німеччині та Італії). Аргументуючи це тим, що “тінь уряду УНР ще довго буде супроводжувати уряд УСРР” і тим, що “оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР... Тому що передача повноважень УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім іншим ворогам” [7. – арк.36.]. Але він також зазначав: “Цим питання не вирішується. Необхідно ще врахувати значення дипломатичних представництв як центрів притягання “національних” елементів і значенні їх роботи серед еміграції” [7. – арк.37.]. З цією метою пропонувалося відкриття посольств у Польщі, Чехословаччині, Румунії. Австрії, себто там, де проживали значна українська меншина і еміграція.

Особливу увагу Квірінг приділив українському представництву у Польщі, яке мало стати першим представником радянської України. “Жодною мірою ми не можемо залишитися байдужими до подальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині і Холмщини. УСРР стає природнім політичним і культурним центром для мас українського селянства цих областей, що підпали під панську руку. Ми не можемо відмовитися від революційної роботи серед цих мас. Я вважаю, що створення самостійного посольства у Варшаві і консульств у Львові, Тернополі, Станіславі... сильно допоможе у цій роботі. Наш представник буде уособлювати ту УСРР, на яку маса українського селянства в Польщі почне покладати свої сподівання. Стосовно Польщі наявність самостійного дипломатичного представництва важлива ще і тим, що тут зосереджена квінтесенція Петлюрівської контрреволюції, за якою потрібно пильно слідкувати і, всякими засобами, в тому числі дипломатичними, неослабно пильнувати. Якщо це буде робити російсько-українське посольство, наша революційна робота серед українського селянства Галичини, Волині, Холмщини, а також робота по розслоєнню української націоналістичної еміграції зустрине велику упередженість, бо тоді нас буде легко виставити агентами єдиної і неподільної. Крім того призначення самостійного посла

в Польщі (першого посла радянської України) повинно справити позитивне враження на уряди буржуазних держав і полегшити подальше визнання УСРР” [7. – арк.38.]. Також Квірінг наголошував на важливості для роботи дипломатичних представництв залучення “культурних сил” української еміграції до радянської влади: “Ми повинні виступати як нова конкуруюча сила, для відколювання в нашу сторону кращих елементів”. Наприкінці своєї доповіді він категорично виступав проти будь-яких заперечень щодо викладених думок: “Зазначена робота має занадто важливе значення для зміцнення нашого міжнародного становища...” [7. – арк.40.], а послання на те, що немає відповідних підготовлених кадрів, неконструктивне [7. – арк.40.].

Важливими для розуміння тодішньої позиції УСРР у міжнародних відносинах є думки, висловлені Квірінгом у доповіді Раковському про майбутню угоду з державами Балтії, що колись входили до складу Російської імперії. Тут Квірінг вказує, що УСРР не є правонаступницею “старої Росії”, як РФСРР, а є республікою, що самовизначилася, і тому умови договорів з цими державами повинні суттєво відрізнятися від договорів з Росією. І перебрані нею зобов’язання “не мають для нас ніякого значення” [7. – арк.11-13.].

Отже, на думку Квірінга перед посольством УСРР у Польщі мали стояти такі завдання: 1) представляти інтереси УСРР в Польщі; 2) засвідчувати зацікавленість УСРР у вирішенні долі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя; 3) контроль над українською політичною еміграцією в Польщі, нейтралізація її діяльності проти УСРР; 4) залучення “культурних сил” української еміграції до праці в радянській Україні; 5) зміцнення міжнародного становища УСРР; 6) створення позитивного іміджу УСРР, як центру тяжіння українства.

Доповідь Квірінга стала чоловою в подальшій дипломатичній діяльності УСРР, її політичної лінії. Вона чітко окреслює межі розуміння суверенітету УСРР керівництвом республіки, визначає її державні інтереси і міжнародні пріоритети.

Зважаючи на важливість питань, піднятих у доповіді, її було розглянуто у Харкові надзвичайно оперативно – за тиждень після відправлення з Риги. ЦК КП(б)У вирішив питання позитивно і навіть потурбувався дати директиву про

можливих голів українських представництв, хоча ще було невідомо (за винятком Польщі), коли встановляться дипломатичні відносини з відповідними країнами [214. – С.132.].

18 березня 1921 р. було підписано Ризький мир. Договір було ратифіковано: ВЦВК РСФРР 14 квітня 1921 р., ЦВК УСРР – 17 квітня 1921 р., польський Сейм – 15 квітня. Обмін ратифікаційними грамотами було здійснено в Мінську 30 квітня 1921 р. Договір набрав чинності.

Договір, незважаючи на його протилежні оцінки в радянській і українській історіографії, був вкрай важливим для РСФРР і УСРР. Польща була першою великою державою, що визнала де-юре радянські республіки, відкривши шлях до повноправних міжнародних відносин. Так, стаття XXIV передбачала: “Дипломатичні відносини між договірними сторонами встановлюються негайно після ратифікації цього Договору” [367. – S.77.].

3 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У у складі Г.Петровського, Д.Мануїльського, Х.Раковського, Ф.Кона і В.Чубаря ухвалило постанову – затвердити О.Шумського повноважним представником (послом) у Польщі [2. – арк.11.]. Про це було повідомлено Варшаву відповідною нотою через Москву [34. – арк.1.]. У призначенні цієї кандидатури важливу роль відіграло те, що на останньому конгресі Комінтерну він був обраний до Виконавчого комітету цієї організації від УРСР [43. – арк.160.]. У такий спосіб Шумський мав і представляти радянський уряд України, і проводити роботу по лінії Комінтерну. У цьому чітко прослідковується дуалізм зовнішньої політики більшовиків: поєднання курсів на мирне співіснування з капіталістичним оточенням і світову революцію. Крім того, Політбюро ЦК КП(б)У доручило особисто Шумському підібрати і скласти штат місії.

Незважаючи на укладення миру, українсько-польські відносини залишалися складними, що позначалося на перебігу подій, пов’язаних з установами дипломатичних відносин і реалізацією інших положень договору.

На характер відносин між УСРР і Польщею суттєво впливали як об’єктивні, так і суб’єктивні фактори, зокрема: 1) невизначеність державного статусу радянської

України, що не сприяло захистові національних інтересів українського народу; 2) перебування і діяльність у Польщі уряду, дипломатичного представництва УНР, українських військових формувань, хоча вони і були інтерновані; 3) нерозв'язаність проблеми щодо статусу Східної Галичини; 4) реальний дуалізм зовнішньополітичного курсу українських і російських більшовиків (з одного боку – курс на мирне співіснування з капіталістичним оточенням, з іншого – курс на світову революцію); 5) складність політичної та економічної ситуації в Україні та Польщі; 6) сприйняття сторонами Ризького договору як тимчасового; 7) перенесення прямого збройного протистояння у площину дипломатичного, політичного протистояння, діяльності розвідок тощо.

Тому питання про встановлення дипломатичних відносин, яке згідно з Ризьким договором мало відбутися “негайно після ратифікації” [87. – Т.3. – С.642.], затягнулося на тривалий час і супроводжувалося неодноразовим загостренням відносин.

Під час обміну 30 квітня 1921 р. ратифікаційними грамотами Ризького договору у Мінську стало очевидним, що договір не усунув джерел конфліктів і суперечностей. З'ясувалося, що всі ті поступки, на які пішли радянські республіки заради дипломатичного визнання, не стали гарантією автоматичного встановлення дипломатичних відносин на практиці.

Після обміну ратифікаційними грамотами відбулася неформальна зустріч делегацій, під час якої представники УСРР повідомили польській стороні, що окреме представництво республіки у Варшаві буде відкрито і що його очолить О.Шумський. Поляки, зі свого боку, заперечень не висловили, але негативно поставилися до кандидатури К.Радека як повноважного представника РСФРР у Варшаві, мотивуючи це тим, що він – галичанин. А от претензій до галичанина І.Сіяка, який мав бути секретарем представництва УССР у Варшаві, а до того ж був членом Галревкому і якого особисто знали польські дипломати, не було [35. – арк.5.].

Польська сторона запропонувала спершу “призначити повірених у справах, як тимчасових представників Польщі у Харкові та Москві, і таких же тимчасових

представників України і Росії у Варшаві”. Обґрунтуванням цієї позиції стало те, що лише недавно було припинено стан війни і “впливаючий звідси перехідний стан не викликає поки що необхідності негайного встановлення повноважних представництв (посольств)” [114. – С.313.]. Звичайно, таке пониження дипломатичного статусу категорично не влаштовувало ані Москву, ані Харків. Це фактично нівелювало основний здобуток Ризького договору – дипломатичне визнання (де-юре) радянських республік. У ноті НКЗС УСРР від 16 травня 1921 р. зазначалося: “Перехідний час від стану війни до стану миру міг бути основою тих чи інших відносин лише до моменту набрання чинності Мирного договору. Нині ж, коли договір цей остаточно набрав чинності в усьому обсязі, цей перехідний період треба вважати закінченим як юридично, так і фактично, і обом сторонам належить вступити зараз же в смугу нормальних і постійних відносин. А складні і широкі завдання по використанню укладеного Мирного договору тим більше вимагають присутності в столицях обох держав повноважних представників, які є уповноваженими верховної влади країни (а не тимчасово діючих повірених у справах, які є уповноваженими відомства закордонних справ), можуть авторитетно розв’язувати виникаючі на кожному кроці серйозні питання. За таких умов повноважні представники (посольства) є єдино компетентними і можливими, як чужі будь-якій невизначеності нормальні і остаточні форми дипломатичного представництва” [114. – С.313.].

Також українське керівництво ще раз офіційно повідомило Варшаву, що повноважним представником призначено І.Шумського, радником – І.Хургена і секретарем – І.Сіяка. Загальний дипломатичний персонал посольства не буде перевищувати 9 осіб, а разом з технічним і обслуговуючим – 65 осіб [114. – С.313–314.].

Зазначена вище польська позиція не була принциповою, а використовувалася як пробний камінь, щоб з’ясувати позицію радянських республік із цього питання. Польща була не менш зацікавлена у встановленні дипломатичних відносин з РСФРР та УСРР. Це давало б їй додатковий аргумент у діалозі з Заходом, про визнання її західних кордонів та отримання репарацій з Німеччини. Вже 31 травня 1921 р. Рада

міністрів Польщі утвердила пропозиції про негайну організацію дипломатичних представництв I класу в Москві та Харкові [88. – Т.4. – С.57]. Проте, перебуваючи вигіднішому міжнародному становищі (міжнародне визнання, підтримка країнами Антанти, особливо Францією), польське керівництво намагалося зайняти вигідну позицію у ревізії Ризького миру, на яку воно сподівалося. Наразившись на жорсткий опір, польське керівництво змушене було погодитися з аргументацією радянської сторони, але не квапилося у з обміном посольствами. Саме в цей час надавалася активна підтримка акції прихильників УНР з організації антибільшовицького повстання в Україні та перекиданню на її територію військових частин УНР, інтернованих на території Польщі. У розробленні плану повстання були задіяні представники генерального штабу Польщі, який перебував під пильним контролем Ю.Пілсудського. Так, начальник II відділу генштабу польської армії, що займався розвідкою, І.Матушевський у своїй докладній записці зазначав: “Прагнучи до відриву України від Росії, Польща повинна зберегти можливість втручання досить значного на теперішній час свідомого національного українського елементу. На теперішній час антирадянські і націоналістичні українські групи становлять потенційну силу, яка може привести в рух кожен будь-яку значну зміну сучасного становища. У наших інтересах, щоб надати допомогу тим групам, “які зв’язали свою долю з Польщею” [88. – Т.4. – С.23].

Проте не всі у польському керівництві поділяли таку позицію. Особливо негативно сприймали збройні акції ендеки (Націонал-демократична партія), які мали значний вплив на уряд і складали більшість у сеймі. Вони заперечували „федеративну” концепцію Пілсудського, його прометеїзм і виступали за мирний розвиток відносин з радянськими республіками [43. – арк.148.], але водночас негативно ставилися до радянської влади і прагнули зберегти збройні формування УНР як засіб тиску в реалізації зовнішньополітичних планів.

Москва теж “атакувала” Варшаву нотами (19 і 25 травня 1921 р.) з пропозиціями реалізувати XXIV статтю Ризького миру і дозволити представникові радянської Росії Л.Карахану на початку червня прибути до Варшави як повноважний представник [87. – Т.4. – С.29, 139.]. У відповідь 4 червня 1921 р.

польський уряд повідомив, що зможе прийняти радянських дипломатів тоді, коли польські представники зможуть виїхати до Росії та України [87. – Т.4. – С.139], ухилившись цим від прямої відповіді про термін установлення дипломатичних відносин.

А поки там що, Чичерін телеграфував Раковському: “Нам видається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна. Виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу” [271. – С.272.].

Польська преса розгорнула кампанію з обговоренню позитивних і негативних аспектів нормалізації відносин зі східними сусідами. Головним аргументом противників було те, що радянські посольства стануть центрами підривної діяльності й комуністичної пропаганди. Випереджаючи події, щоб запобігти таким звинуваченням, Політбюро ЦК КП(б)У 25 липня 1921 р. приймає рішення: “Заборонити всім відповідальним робітникам місій підтримувати зв’язки з місцевими комуністичними організаціями” [22. – арк.8.]. Кампанія в пресі була, з одного боку, проявом боротьби у польському керівництві стосовно позиції, яку слід зайняти щодо радянських республік, з іншого, засобом тиску на радянське керівництво. Саме в цей час, 1 липня, був призначений польським послом у Москві Тіт Філіпович, який до місця служби добрався лише 4 серпня. Напередодні до Варшави прибув повноважний представник радянської Росії Л.Карахан [88. – С.28, 49–50.]. Вірчі грамоти російського посла було прийнято через міністра закордонних справ Польщі лише 10 серпня 1921 р. через зволікання Ю.Пілсудського, який займав жорстку антирадянську позицію і не бажав безпосередньо приймати радянського посла. Як згодом згадував Карахан: „Представництву в Польщі у перший час свого життя довелося працювати в надзвичайно складних умовах. До нас надзвичайно зле ставилися польське суспільство та польська преса” [154. – 1922 р. – №19.].

Прийняття рішення про приїзд польського дипломатичного представника в Україну відкладалося до 22 серпня, коли Рада міністрів Польщі планувала затвердити бюджет представництва [88. – Т.4. – С.58–59.].

Міністр закордонних справ Польщі К.Скірмунт, виступаючи на засіданні уряду щодо питання відкриття посольства в Харкові, зазначав: “...Згідно з зазначеним вище рішенням (від 31 травня 1921 р. – ред.)..., враховуючи вимоги з боку України..., а насамперед з огляду на висунення на перше місце питання про українську політику і пов’язану з ним проблему Східної Галичини, а також через загальне становище в Росії, вважаю негайну організацію нашого представництва на Україні невідкладною справою.

Крім політичного боку питання, на користь цього говорять такі важливі міркування, як захист і підтримка польських промислово-економічних інтересів, особливо широких і значних на Україні, повернення маєтків і пам’яток старовини, встановлення кількості польських біженців, які залишилися, проведення обліку польського населення, репатріація і сприяння у виконанні прав оптації, завдання величезне, особливо маючи на увазі більшу чисельність поляків, що проживають на цій території, та їхнє майно. Нарешті, ця установа повинна буде виконувати також технічну частину роботи, що здійснюють спеціальні комісії в Центральній Росії... представництво в Харкові під кутом як політичного значення його діяльності, так і обсягу буде не тільки поступатися представництву в Москві, а навіть, особливо щодо консульської роботи, буде покликано вирішувати значно більші завдання” [88. – Т.4. – С.57–58.].

Позитивна тенденція у вирішенні питання встановлення дипломатичних відносин спонукала керівництво УСРР посилити приготування для відправлення посольства. 29 липня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання “про підбір особового складу місії” та приймає рішення, що “склад місії повинен пропонуватися не товаришем, що очолює місію, а народним комісаром закордонних справ за діловими якостями і затверджуватися після узгодження НКЗС з оргбюро ЦК” [22. – арк.9.].

Таке рішення призвело до суттєвого перегляду штатів місії НКЗС, що були складені Шумським. Останній на той час був у відрядженні, а коли дізнався про зазначене рішення, спалахнув скандал. 20 серпня Шумський надсилає гнівну телеграму до НКЗС: „Мене дивує. Хто це за моєї відсутності проявляє таку

ініціативу в прожектерстві нашої місії? Рекомендую цих прожектерів відправити у Губком праці, щоб вони не псували паперу і нервів запрошеним мною співробітникам, і прошу Вас всілякі заготовки мандатів і паспортів до мого приїзду припинити” [10. – арк.60.].

Як згодом з’ясувалося, деякі високопосадовці, зокрема секретар ЦК КП(б)У Ф.Кон, намагалися прилаштувати у місію деяких „своїх” людей [10. – арк.139-141].

Крім того, виникла низка проблем, які потребували негайного розв’язання: виготовлення і оформлення дипломатичних паспортів, вірчих грамот, мандатів, затвердження у Москві бюджету посольства, відправлення з дипломатами їхніх дружин, створення кур’єрської служби тощо. Цікаво зазначити, що існуючі паспорти мали неіснуючий герб УСРР¹, що могло викликати дипломатичні ускладнення [17. – арк.15.].

Також доводилося долати серйозну опозицію московського керівництва, яке не вбачало необхідності українського представництва у Варшаві. Як зауважив з цього приводу І.Хургін у телефонній розмові з Х.Раковським: “Ми взагалі ризикуємо залишитися без місії”. Зокрема, заступник наркома закордонних справ РСФРР Красін пропонував скоротити українське посольство до 15 осіб, фактично перетворивши його на філію при посольстві РСФРР. На це Хургін йому зауважив, що тоді взагалі немає сенсу посилати місію”. Особливо вразило українських дипломатів те, що представництво Росії було відкрито раніше. Це вони сприйняли як власну образу, приниження і як сигнал, що української місії взагалі не буде [6. – арк.68.].

Але справа просувалася. 3 серпня 1921 р. ВУЦВК затвердило постанову “Про права дипломатичних представників УСРР за кордоном”, а 5 вересня – “Положення про представників УСРР за кордоном”. Згідно з ними повпреди користувалися правами членів колегії НКЗС, призначалися Президією ВУЦВК за поданням уряду. (Принагідно хочеться нагадати, що О.Шумського призначено повпредом у Польщу на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У).

¹ До речі цей герб доволі часто зустрічається на документах НКЗС УСРР та повноважного представництва УСРР в Польщі.

17 вересня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У за наполяганням Шумського змінило свою ухвалу від 29 липня і прийняло рішення: „Комплектування місії повинно здійснюватися Наркомзаксправ за участі товариша, який очолює місію”. Крім того, було остаточно затверджено кількісний склад місії у 46 осіб, але 32 потрібно було пройти „відповідну термінову очистку” [9. – арк.55.].

Водночас почали здійснюватися заходи з підготування до прийняття польського посольства в УСРР. Відповідальним за цю справу Політбюро ЦК КП(б)У призначило члена колегії НКЗС Глинського [22. – арк.17.]. Треба було підібрати відповідне приміщення, організувати зустріч і розміщення. ЦК КП(б)У звернувся з листом до всіх центральних установ, у якому зазначалося: „ЦК партії вважає терміновим і політично вкрай важливим врегулювати питання з наданням необхідних приміщень і потрібної для них обстановки прибувшим і тим, що приїждять, дипломатичним представникам на Україні. Тому пропонується Вам у порядку партійної дисципліни під особисту відповідальність надати можливість представникам НКЗС відібрати всю мебель, яка не має безпосереднього відношення до роботи підвідомчих Вам установ” [10. – арк.110.]. Для польського посольства було відведено будинок у Харкові за адресою: вул. Чернишевська, 85, хоча поляки наполягали на будинку по вулиці Максиміліанівській [10. – арк.124.].

20 серпня було розроблено кошторис діяльності повноважного представництва УСРР у Варшаві, який 25 серпня затверджено на засіданні малого РНК у Москві у розмірі 73 000 крб. золотом [13. – арк.78; 17. – арк.15.].

До Варшави було відправлено квартир'єрами О.П.Довженка (начальник канцелярії майбутнього представництва) і Я.Смальця (кореспондент) для організації прибуття і розміщення посольства УСРР. За три години до відправлення серед членів НКЗС спалахнула дискусія, на якій мові мають бути супровідні та дипломатичні документи. Хургін наполягав, щоб усі документи були на українській або у крайньому разі на французькій мові, що тоді була мовою дипломатії. Згодом це ж питання постало і під час відправлення місії. Було прийнято рішення, що всі офіційні документи друкуються французькою та українською мовами, а також і російською [10. – арк.56.].

Готувалися вірчі грамоти (були копією, з відповідними змінами, тих, що вручив польській стороні російський посол Карахан), дипломатичні паспорти (за відсутності відповідних бланків дипломатичних паспортів видали всім однакові) [17. – арк.15–17.]. На пропозицію польської сторони протягувалася окрема лінія зв'язку для дипломатичних представництв Польщі та УРСР [33. – арк.4.].

26 серпня 1921 р. українська сторона дала згоду на прибуття призначеного польського посла пана Францишека Пуласького. Згоду було дано з затримкою, бо тривалий час не могли з'ясувати, хто він такий. Всі звернення до російського посла Карахана надати відповідну інформацію, так і залишилися без уваги. Єдине, що зуміли з'ясувати, що Пуласький “політично неколоритна фігура”, близький за поглядами до ендеків. До 1918 р. був секретарем Академії наук у Петрограді. Після укладення Брестського миру переїхав в Україну, а згодом до Польщі, працював у Львові, та отже, був знайомий з Україною [33. – арк.17.]. Але ця інформація не відповідала дійсності. Пуласький був важливою фігурою у формуванні зовнішньополітичного курсу Польщі, був послом у США.

Зрештою було остаточно складено і затверджено склад працівників посольства (39 осіб) – від дипломатів до прибиральниць. Деякі з запропонованих кандидатур було відведено. В останній момент кількість співпрацівників було збільшено до 43 осіб. Остаточний список співпрацівників відрізнявся від первинного майже на третину [42. – арк.3; 33. – арк.107.]. Всі кандидатури було узгоджено з оргбюро ЦК КП(б)У і ДПУ. Цікавим є те, що комуністів було лише 19 (на початок 1922 р. – 27), а партійну організацію місії очолив кур'єр Михайло Дабудек.

Список осіб української дипломатичної місії станом на 2 жовтня 1921 р.¹

1. Олександр Шумський – повноважний представник;
2. Ісайя Хургін – радник;
3. Миколай Попов (Панів) – II секретар;
4. Карл Максимович – особистий секретар;
5. Олена Басежес – перекладач;

¹ У подальшому склад повноважного представництва неодноразово змінювався.

6. Лідія Вовчик – шифрувальник;
7. Ольга Чернишенко – машиністка;
8. Дмитро Капкунов – машиніст;
9. Михайло Гнатюк – діловод, секретар консульського відділу;
10. Олеся (Олександра) Барвенко – діловод, журналістка;
11. Павло Ладан – завідуючий інформаційним відділом;
12. Євдокія Гончаренко – помічник завідуючого інформаційним відділом, економ;
13. Костянтин Вишневський – референт;
14. Олександр Лисинецький – референт;
15. Гордей Коцегуб – редактор;
16. Йосип Бачинський – перекладач;
17. Кліментіна Ланіна – машиністка;
18. Фоля Магідсон – кореспондент;
19. Йосип Вайншток – бухгалтер;
20. Іван Поліщук – помічник завгоспа;
21. Ігнат Козловський (з дружиною) – завідуючий господарським відділом;
22. Михайло Дабудек – швейцар, кур'єр, агент II розряду;
23. Дементій Циганчук – кур'єр, агент II розряду;
24. Олександр Вратніск (Вратинскій) – кур'єр, агент II розряду;
25. Микола Сафонюк – кур'єр, агент II розряду;
26. Ганна (Фекла) Маслова – прибиральниця;
27. Ганна Нечаєва – прибиральниця;
28. Євдокія Лазаренко – прибиральниця;
29. Федір Сиченко – шофер;
30. Дмитро Бавикін – референт;
31. Дмитро Енютін – телеграфіст;
32. Міна Гензер;
33. Неоніла Андрєєва;
34. Григорій Щиглов (з дружиною);
35. Михайло Маневич;

36. Ольга Хургіна з сином Яковом;
37. Степанида Сіак (з сином Степаном і донькою Надією) – старший діловод, шифрувальник;
38. Миколай Лазаренко;
39. Іван Сіак – перший секретар;
40. Тиміш Репа – секретар;
41. Едуард Кох;
42. Ян Смалець – референт;
43. Олександр Довженко – керуючий справами.

Також було визначено структуру посольства. Воно складалося з дипломатичної частини, канцелярії, господарської та фінансової частин, пресбюро.

Отже можна констатувати, що попри значні складності організаційного характеру, складний переговорний процес з польською стороною, певну протидію з боку окремих представників радянської Росії, НКЗС УСРР спромігся успішно завершити підготовчі заходи з відправлення дипломатичної місії, яка мала стати першим повноважним представництвом УСРР за кордоном, що виконує весь комплекс дипломатичних міждержавних відносин.

2.2. Відкриття і початок роботи дипломатичних місій

Наприкінці серпня 1921 р. над процесом нормалізації українсько-польських відносин і, відповідно, над встановленням дипломатичних відносин знову нависла загроза зриву. На цей раз вона була пов'язана з викриттям відповідними польськими органами підпільної мережі “Закордоту” (спеціальний відділ при ЦК КП(б)У для ведення агентурно-розвідувальної та інформативної роботи за кордоном у прилеглих до України країнах [92. – С.213.] на Волині. Своє ставлення до події польський МЗС висловив у ноті від 25 серпня 1921 р. У ній, зокрема, зазначалося: “Польський уряд встановив, що мета діяльності „Закордону” є – викликати в Польщі комуністичний переворот у спосіб збройних повстань місцевого населення, яким керівники „Закордону” намагаються надати характер національного руху...” [252. – С.193.]. Але за такого серйозного звинувачення, подальший тон ноти був витриманий у миролюбному дусі, не ставилось ніяких ультиматумів. “Польський уряд висловлює сподівання, що виконання у найближчому часі його справедливих вимог... сприятиме зміцненню його переконань, що український уряд щиро прагне до взаємного зміцнення миру, а надто, напередодні встановлення нормальних дипломатичних відносин” [252. – С.195.]. Така м'яка реакція польської сторони може здатися досить дивною, але враховуючи події, що розгорнуться незабаром, стає зрозумілим, що польське керівництво під тиском Франції було зайнято розробленням ширшого дипломатичного наступу, але не на Харків, а на Москву.

А поки там що, загострилися відносини радянської Росії з країнами Антанти і, зокрема, з Польщею. Причиною загострення стало прагнення країн Антанти (передусім Франції) скористатися з голоду в Україні для повалення радянської влади. 3 вересня 1921 р. Франція запропонувала Польщі направити РСФРР ультиматум з новими вимогами, а у випадку його відхилення розпочати війну. Париж також вимагав від польського уряду припинити демобілізацію польської армії, передати управління польським генеральним штабом французам. Зі свого боку Париж обіцяв залучити до цієї акції Румунію [201. – С.180.]. Але радянська дипломатія, дізнавшись про такі плани, оприлюднила їх [37. – арк.30–31.]. Хоча

Париж і Варшава заперечували наявність антирадянських планів, ситуація загострювалась. Польща навіть поцікавилась у Німеччини, чи зберігатиме та нейтралітет у разі нової війни з Росією [241. – С.24-25.]. 5 вересня Польща закрила східний кордон, до якого було стягнуто додаткові військові сили. Зі свого боку, Москва вимагала припинити допомогу антирадянським силам на території Польщі [87. – Т.4. – С.312-320.]. 14 вересня 1921 р. Польща направила вербальну ноту з трьома ультимативними вимогами (згодом повторену в письмовій формі): 1) звільнити і доправити до кордону польських військовополонених і заручників; 2) передати Польщі цінності й золото, передбачені договором; 3) негайно розпочати роботу реєвакаційної та спеціальної змішаних комісій [88. – Т.4. – С.67-69.].

Всупереч Парижеві перелік польських вимог і форма, в якій їх було подано, свідчили, що Польща не бажала виходити за межі Ризького договору. Ультимативні вимоги були розраховані лише на те, щоби швидше і в односторонньому порядку отримати передбачене за Ризьким договором і покласти край радянським зволіканням з виконанням договору. У польських правлячих кіл вистачило здорового глузду не встрявати у збройну авантюру проти радянських республік, попри досить сильний тиск і підтримку з боку країн Антанти.

Одночасно свої претензії до радянської Росії висунули Англія, Фінляндія (з території Фінляндії у вересні в Карелію вдерлись іррегулярні збройні загони) та Естонія [87. – Т.4. – С.322-323, 357-362, 374-380.].

Саме тоді за підтримки польського генерального штабу вступило в завершальну фазу підготування до вторгнення в Україну Української повстанської армії УНР під проводом Ю.Тютюнника [88. – Т.4. – С.80-81; 90.; 148.]. Причетність польських військовиків до цієї акції свідчила про те, що Польща, остерігаючись нової війни, діяла за принципом: якщо дії Тютюнника будуть успішними, то ми скористаємося з них, якщож ні, то ми до них непричетні.

Усе це відбувалося на тлі політичної кризи в Польщі та зміни уряду. 13 вересня пішов у відставку уряд В.Вітоса і до сформування нового уряду вся влада на тиждень зосередилася в руках Пілсудського. Саме в цей відтинок часу відбувається загострення конфлікту з висуванням ультимативних вимог до радянських республік.

Відповідно, це ще на місяць затримало встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Польщею. 9 вересня 1921 р. українські квартир'єри у своїй телеграмі НКЗС повідомляли: „Поляки від'їжджають не скоро” [10. – арк.253.].

Опинившись перед загрозою нової інтервенції, прагнучи не загострювати конфронтації, 22 вересня 1921 р. уряд РСФРР запропонував Польщі конкретну програму дій з нормалізації відносин [88. – Т.4. – С.71-73.]. Обговорення цієї програми викликало жваві дискусії в Польському уряді та сеймі. Прихильники конфронтації з радянською Росією закликали не йти ні на які перемовини.

Ситуація дещо змінилася з приходом до влади в Польщі уряду А.Поніковського. Новий польський прем'єр-міністр заявив, що його уряд лояльно виконуватиме умови Ризького договору: “Політика нового уряду буде миролюбною, спрямована на виконання перебраних Польщею міжнародних зобов'язань, і це стосується насамперед Радянської Росії”[88. – Т.4. – С.82-83.]. Своєю чергою міністр закордонних справ Польщі К.Скірмунт заявив, що польський уряд не має наміру доводити справу до конфлікту [234. – С.62.]. Почалися переговори між делегаціями Польщі та Росії, які завершилися укладенням спеціального протоколу від 7 жовтня 1921 р., що розблокував процес реалізації Ризького миру. Москва оцінила цей протокол як “майже” рівний за своїм значенням Ризькому договору.

Протокол передбачав, що вже 8 жовтня мали розпочати роботу змішана комісія з реєвакуації та спеціальна комісія, що було передбачено Ризьким миром. Радянська сторона висловила згоду віддати необхідні розпорядження про проведення реєвакуації майна і повернення культурних цінностей Польщі, а також зобов'язувалася не пізніше 20 жовтня передати Польщі перший внесок як компенсацію за залізничне майно. До цього часу польська сторона зобов'язувалася повідомити текст наказу, який буде видано для відповідних державних структур стосовно чіткого виконання ст. 5 Ризького договору. Польща погоджувалася відвести з прикордонної зони у глиб країни робітничі загони, що складалися з інтернованих вояків „білих армій”.

Обидві сторони висловили згоду спільно розглядати матеріали щодо порушення ст.5 Ризького миру, а також розпочати перемови про заходи з охорони

кордону від переходу його „небажаними елементами і партизанськими бандами всякого штибу”.

Особливий пункт протоколу передбачав вислання польською стороною з території країни вже до 8 жовтня п'ятьох лідерів савінковської організації – В.Савінкова (Б.Савінков на той момент перебував за межами Польщі), Д.Одинця, Д.Ярославцева, А.Дікгоф-Деренталя, А.Рудіна, а до 20 жовтня – А.Мягкова, С.Петлюри, Ю.Тютюнника, М.Омеляновича-Павленка, В.Зелінського, С.Булах-Булаховича та ін. [87. – Т.4. – С.394-395.]. Умову протоколу було виконано 28 жовтня 1921 р. [181. – С.118.].

Отже, радянська дипломатія зуміла пов'язати виконання конкретних умов Ризького договору (фінансових і матеріальних зобов'язань радянської сторони) з нейтралізацією поляками лідерів антибільшовицького опору, що знайшли притулок на території Польщі. Правлячі кола Польщі черговий раз довели, що вони підтримували антибільшовицький рух, зокрема лідерів УНР, лише у власних інтересах і тепер використали його, як розмінну карту у торзі з керівництвом радянських республік. Як згодом зазначав у своєму інтерв'ю Карахан: „Польський уряд зрозумів, що тільки тоді буде налагоджено справу з внесками та реевакуацією, коли Польща більше недопомагатиме російським білогвардійцям” [154. – 1922 р. - №19.].

Прямим наслідком зняття напруження у відносинах з Польщею стало розблокування процесу відкриття українського посольства. 20 вересня 1921 р. тимчасово виконуючий обов'язки міністр закордонних справ Н.Домбський направив ноту до НКЗС УСРР, в якій “висловлювалася радість” щодо повідомлення про прибуття українського посольства. Крім того, в ноті повідомлялося, що на 30 вересня призначено від'їзд польського посольства до Харкова у складі близько 50 осіб на чолі з послом Пулаським та про розпорядження щодо з'єднання прямим телеграфним дротом Варшави і Харкова. Насамкінець зазначалося: “Користуючись нагодою для висловлення мого глибокого переконання, що вступ Польщі та України в нормальні дипломатичні відносини великою мірою сприятиме встановленню

добросусідських відносин, що ґрунтуватимуться на взаємній довірі й повазі до перебраних на себе зобов'язань” [114. – С.647.].

У відповіді Х.Раковський повідомляв, що радянський посол “чекатиме 1 жовтня пана Пуласького на останній прикордонній станції залізниці Шепетівка-Ровно” для обміну поїздами, а також про те, що польській делегації відведено приміщення для розміщення посольства [114. – С.365.].

Зустріч посольств УСРР і Польщі відбулася на ст. Кривин. Українська делегація прибула 4 жовтня 1921 р., польська – надвечір 5 жовтня. Українській делегації довелось просидіти у вагонах аж добу через відсутність точної інформації про прибуття польського посольства. Весь зв'язок здійснювався через Москву, яка не повідомила про інформацію польської сторони, що та затримується [33. – арк.129.]. Також через неузгодженості між відомствами радянські митники намагалися здійснити трус поїзду з українськими дипломатами. Лише після втручання Харкова конфлікт було залагожено [33. – арк.130.]. Супроводжував українську делегацію представник НКЗС М.Любченко, який після зустрічі польського посла мав супроводжувати його до Харкова. Обмін поїздами стався у Здолбунові 6 жовтня 1921 р. Там же відбувся і спільний обід дипломатів обох країн у поїзді польської делегації. На обіді з боку УСРР були присутніми О.Шумський, І.Сіяк, І.Хургін, М.Любченко [17. – арк.10-14.].

Під час слідування польської делегації до Харкова стався інцидент, який не на жарт її налякав: загорілася брукса вагона з вугіллям. На найближчій станції його було відчеплено, і поїзд з затримкою рушив далі. Прибувши до Харкова, польська делегація розмістилась у відремонтованому та умебльованому особняку. Польський посол Пуласький висловив своє задоволення будинком посольства [17. – арк.43.]. Згодом в інтерв'ю він із задоволенням відзначав, що був першим, хто прибув як посол до УСРР [154. – 1922 р. - №18.].

Коли українське посольство прибуло до Варшави, спохопилася Москва. Г.Чичерін, якому В.Ленін доручив координувати всі зовнішньополітичні акції та узгоджувати їх з діями Комінтерну, телеграфував Х.Раковському і попросив розмістити в недільних газетах за 9 жовтня повідомлення РАТАУ такого змісту: “Зі

складу Виконкому Комінтерну вибув тимчасовий представник у ньому від України тов. Шумський. Замість нього у виконком у якості постійного представника увійшов тов. Мануїльський” [33. – арк.132-133.]. Це було зроблено з метою не дати польській пресі спекулювати на темі Комінтерну і світової революції, яку приїхав робити в Польщі Шумський.

Прибувши до Варшави після 36-годинної подорожі, українська делегація виявила, що приміщення (чотириповерховий готель “Вікторія” за адресою вул. Ясна, 26), в якому мало би розміститися посольство УСРР, зайняте. Для радянської делегації було звільнено лише п’ять кімнат з обіцяних шестидесяти семи. У відповідь радянська делегація заявила свій протест і залишилась у поїзді, розцінивши таке прийняття польської сторони „як політичний жест”.

Також польська сторона стала зволікати з призначенням дати вручення вірчих грамот і видачі відповідних документів українським дипломатам, які засвідчували б їхню дипломатичну недоторканість. Кульмінацією некоректної поведінки польської сторони став арешт співробітниці посольства УСРР К.Ланіної, яку звинуватили в тому, що вона працює в НК (ДПУ). Тільки завдяки представникові української делегації репараційної комісії її було звільнено з поліцейного відділку після п’яти годин ув’язнення [44. – арк.14.].

Крім того, в день приїзду делегації деякі польські газети вийшли зі статтями, в яких закликалися не допустити в Польщу О.Шумського як агента Комінтерну [154. – 1921 р. - №195.].

Секретар посольства І.Хургін з великими труднощами через посольство РСФРР зв’язався з Харковом і наполіг, щоб не приймалися вірчі грамоти польського посла [44. – арк.14.]. Харків відреагував відразу. З будинку польського посольства не було знято внутрішню охорону, яка стала контролювати кожен крок польських дипломатів. Припинилися роботи з установленням телеграфного апарата Юза. Всі скарги польської сторони ігнорувалися [34. – арк.17.].

Лише 16 жовтня 1921 р. дипломати УСРР переїхали з поїзда до готелю “Вікторія”, в якому звільнили лише один поверх (30 кімнат) з окремим виходом з обіцяних чотирьох, що перебував у вкрай незадовільному стані. На першому поверсі

містилися ресторан і магазин, на решті – представництва уряду УНР. Наявних приміщень і меблів виявилося недостатньо для розміщення всіх працівників посольства, і 10 із них довелося переїхати до будинку змішаної репараційної комісії (готель “Роял”) [44. – арк.20.]. Така ситуація тривала більше місяця. Тільки після ультиматумів української сторони, виселення польської репараційної комісії з будинку, який вона займала в Харкові, та особистого втручання польського посла Пуласького, на якого чинила тиск радянська сторона, проблему пощастило розв’язати. З подібною ситуацією раніше зіткнулись і російські дипломати, бо будинок готелю “Рим”, відведений для російського посольства, теж було звільнено лише частково [88. – Т.4. – С.55.].

Незважаючи на такі умови, посольство УСРР приступило до роботи 16 жовтня 1921 р. 18 жовтня повпред УСРР О.Шумський був прийнятий міністром закордонних справ Польщі Скірмунтом для передання вірчих грамот Пілсудському. Останній не побажав персонально зустрітися з представником радянської України, як і раніше з представником радянської Росії.

Така процедура прийняття вірчих грамот не відповідала загальновизнаному дипломатичному протоколові, який чітко визначав, що посол вручає вірчі грамоти главі держави, а повірені в справах – міністрові закордонних справ. Згодом питання щодо статусу радянських дипломатів викликало серйозний дипломатичний конфлікт (жовтень–грудень 1922 р.). Але, не бажаючи роздмухувати новий конфлікт, який міг перекреслити здобутки Ризького миру щодо дипломатичного визнання, радянська сторона погодилася з такою принизливою процедурою.

Про прийняття у Польщі О.Шумський в НКЗС УСРР повідомляв: “Сьогодні був прийнятий Скірмунтом. Розмова тривала 30 хв. Обмежившись у сфері політичній висловлюванням впевненості, що непорозуміння останнього часу надалі не будуть мати місця у наших відносинах, Скірмунт зосередився у розмові на економічному моменті і вказав на особливу бажаність торговельних відносин. Я повідомив йому наш настрій у цьому напрямі. Вручення вірчих грамот Скірмунт запропонував здійснити так само, як і Карахан, а саме, передати їх йому для вручення Пілсудському. При цьому Скірмунт зауважив, що начальник держави

прийме мене, не роблячи, однак, з цього паради. Я, звичайно, не заперечував проти запропонованого порядку, не маючи сумніву в тому, що начальник держави має такі ж палкі бажання бачити мене, як я його. Скірмунт декілька раз вибачався також за зустріч, влаштовану нам, запевнив мене, що питання про приміщення для нас вважає ще не вирішеним і що у найближчий час він зробить все, щоб його владнати. Ваш тиск на Пуласького у цьому відношенні залишається необхідним, бо це вже не перше запевнення, що залишилося не виконаним. Ступінь тиску визначте самі” [44. – арк.20.].

24 жовтня 1921 р. Скірмунт повідомив, що вірчі грамоти були прийняті Пілсудським і що Шумський може виступати перед польським урядом нарівні з дипломатичними представниками інших країн і користуватися правом дипломатичної недоторканності [44. – арк.13].

Своєю чергою польський посол Ф.Пуласький передав свої вірчі грамоти до НКЗС 5 листопада 1921 р. Утім, пробув він у Харкові недовго і відбув до Варшави через Москву. Згодом він категорично заявив, що повертатися не буде. 5 грудня 1921 р. керівником посольства було призначено Л.Беренсона, який перебував на цій посаді до липня 1922 р. [120. – Т.4. – S.134.]. Фактично функцію посла виконував генеральний консул Ф.Хорват, який згодом польським урядом був призначений повіреним у справах (10 липня 1922 р.)¹.

Крім побутових незручностей, головною проблемою для посольства була відсутність належного зв'язку. Спроби налагодити його через посольство РСФРР успіху не мало. Через Москву повідомлення до Харкова не доходили, а якщо й доходили, то з великим запізненням і втрачали актуальність. До того ж у представництві радянської Росії з великою неохотою надавали українцям лінію. Спроби відправляти телеграми через центральний варшавський телеграф унеможливлювали надсилання секретних матеріалів.

Зв'язку потребувала не тільки місія УСРР у Варшаві, а й місія В.Аусема в Берліні, що прибула туди 13 вересня 1921 р. як повноважне представництво УСРР, хоча дипломатичних відносин з Німеччиною ще не існувало. Аусем просив НКЗС

¹ Ф.Хорват перебував на цій посаді до 26 серпня 1923 р. Його замінив М.Шарота (Rocznik służby zagranicznej z 1936 r. – S.151.).

налагодити зв'язок через Шумського, бо „через Ригу і Москву багато втрачається” [10. – арк.253.]. Такі ж прохання висловлювали і керівники українських місій в Чехословаччині та Австрії [17. – арк.56.]. Лише в листопаді, після прокладення відповідного кабелю і дротів на кордоні спромоглися його налагодити. Затримка була за радянською стороною, яка на своїй території не могла зв'язати Київ із Ровно. До того ж не стикувалося з радянським технічне обладнання польської сторони, яке було новішим і досконалішим.

Технічні труднощі зі зв'язком змусили польське посольство у Харкові двічі звертатися до НКЗС УСРР з проханням надати хоча б відкритий канал зв'язку [35. – арк.7.]. Хоча ще у вересні 1921 р. на засіданні раднаркому було прийнято рішення про надання прав користування телеграфом для іноземних місій [154. – 1921 р. - №174.].

Для провадження дипломатичної діяльності за кордоном важливим було налагодження кур'єрської служби. 14 жовтня 1921 р. визначили станцію Крівін, через яку мав здійснюватися перехід кордону кур'єрами. Для їх ідентифікації на станцію до відповідних органів надіслали зразки їхніх підписів і фотографії [45. – арк.2.]. Першого кур'єра відправили до Харкова 20 жовтня 1921 р. разом із польським кур'єром [17. – арк.56.]. Але згодом від цієї практики відмовилися. Кур'єри виїздили два рази на тиждень самостійно. 29 листопада 1921 р. було прийнято постанови ВУЦВК „Про дипломатичну пошту” і „Про перевірку осіб, що їдуть у вагонах для дипломатичних кур'єрів” [154. – 1922. – №9.].

Відкриття посольства УСРР у Варшаві, за висловом одного з українських дипломатів, стало “сенсацією” для варшав'ян. Також він у своєму звіті зазначав, що “...лише відважніші та за відомом відповідних польських властей входили в будинок посольства, аби подивитися на “більшовицьких” гостей... Польські власті дійсно слідкували за кожним входящим в посольство і опісля потягали такого до відповідальності...”. Така обстановка навколо посольства призвела до того, що до кінця року його відвідала лише 601 особа, з яких лише декілька десятків справді у справах (згодом посольство відвідувало понад 100 осіб на день) [41. – арк.100-105.].

Переїматися тривалий час налагодженням побутових умов членам місії не довелося. Вже в листопаді 1921 р. сталося чергове загострення радянсько-польських відносин, зумовлене “Другим зимовим походом” Повстанської армії УНР під проводом Ю.Тютюнника. Почався активний обмін нотами, відвідання місць скупчення емігрантів, таборів вояків Армії УНР. Лише на початку 1922 р. посольство УСРР приступило до роботи в нормальному режимі.

Перші місяці роботи представництва, а надто в умовах гострого радянсько-польського протистояння, що мало місце наприкінці 1921 – на початку 1922 р., виявили низку прорахунків і вад в організації роботи та підборі кадрів працівників. Так, з’ясувалося, що у представництві немає всіх потрібних спеціалістів, зокрема юриста, зв’язківця, який розумівся на сучасних телеграфних апаратах ЮЗА та МОРЗЕ тощо. Не вистачало людей і для проведення агентурно-розвідувальної роботи. Для розв’язання кадрових проблем Шумський неодноразово звертався в НКЗС, і зазвичай усі його звертання задовольнялися.

Найсерйознішою для працівників місії стала мовна проблема. Для ведення документації, налагодження зносин з польськими відповідними органами, для роботи в таборах інтернованих вояків УНР, для спілкування з відвідувачами представництва українцями, для ведення пропагандистської та агентурно-розвідувальної роботи потрібно було знання української мови, якою вільно володіла лише частина працівників.

Прикметною є така телеграма: „25.11.21 р. Харків. Раковському. Передайте Євдокимову. Терміново вишліть двох досвідчених у нашій роботі (мається на увазі агентурно-розвідувальна – *Авт.*), що знають українську мову, співробітників. Одного для роботи в репараційній комісії, іншого в посольстві. Луганець виїде по таборам. Ті співробітники, що є, зовсім недосвідчені. Смалець” [23. – арк.13.].

Відкриття представництва за кордоном поставило перед керівництвом УСРР ще одну проблему, над якою раніше воно і не замислювалося. На роботі представництва почали негативно відображатися матеріали, що друкувались у радянській пресі, яка не особливо підбирала вирази, характеризуючи „імперіалістів”. Крім того, радянські лідери на всіляких мітингах дозволяли собі виголошувати

промови, образливі для сусідніх держав. Найбільше перепадало Польщі та Румунії. Кожен такий випад мав наслідком вербальну або письмову ноту протесту. Зрештою, НКЗС, аби відгородити себе від постійних неприємностей і пояснень, звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією: „Щоб статті відповідальних осіб розміщувалися в газетах без підписів, а їх зміст узгоджений з НКЗС. Вся інформація, що торкається НКЗС і розміщена в пресі, повинна бути апробованою НКЗС” [11. – арк.6.]. ЦК КП(б)У погодився з цією вимогою, але в подальшому не раз спалахували дипломатичні скандали з приводу некоректних висловлювань радянських представників.

Посольство УСРР у Варшаві було першим повноважним представництвом, яке виконувало весь комплекс дипломатичної роботи. Одночасно воно стало координатором діяльності повпредів УСРР у Празі, Відні та Берліні. Повпредства у Литві, Чехословаччині, Австрії, Німеччині клопоталися переважно репатріацією військовополонених та інших осіб.

Аналіз архівних документів дозволяє дійти висновку, який спростовує твердження радянської історіографії про те, що “...з вини польського уряду встановлення дипломатичних відносин між радянськими республіками і Польщею утривалилося на півроку” [234. – С.19.].

Процес відкриття першого посольства УСРР затримувався через неодноразові загострення відносин Польщі з УСРР та РФСРР. Великий вплив на перебіг подій мав весь комплекс радянсько-польських відносин з питань реалізації умов Ризького миру, а також відносини радянської Росії з країнами Антанти. Вагомим чинником також виступали дуалізм радянської зовнішньої політики і прагнення, як радянської, так і польської сторін до ревізії Ризького миру. Крім того, польським урядам доводилося рахуватися з політичною боротьбою всередині країни, а також з діяльністю урядових і дипломатичних структур УНР, з якими в неї були чіткі договірні відносини. Але, як уже зазначалося, саме їх було принесено в жертву державним інтересам Польщі.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬЩА ЯК ОБ'ЄКТ ДИПЛОМАТИЧНОЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ

3.1. Дипломатичний натиск УСРР на Польщу (1921 р.)

Після поразки Армії УНР у боротьбі з більшовиками в листопаді 1920 р. її частини перейшли через р. Збруч та були інтерновані польськими властями згідно з умовами прелімінарного договору між Польщею і радянськими республіками. Численна українська політична еміграція (близько 100 тис. чол.) разом з інтернованими частинами, плекаючи надії на швидке падіння радянської влади в Україні, стала вагомим чинником у вкрай напружених і складних відносинах Польщі з радянською Росією та радянською Україною. Напруженість була зумовлена переконанням сторін, що Ризький мир є лише перемир'ям і нова війна остаточно розв'яже польсько-радянський антагонізм.

Українська політична еміграція мала розгалужені політичну і військову структури і сподівалася за допомоги Польщі, з якою були союзницькі відносини, продовжити боротьбу за відновлення незалежності України. Проте укладений Польщею прелімінарний договір і Ризький мир з РСФРР та УСРР робили сподівання Петлюри та його прихильників невиправданими і малоймовірними. Більшість сучасних українських дослідників вважає, що договори між Польщею і радянськими республіками фактично анулювали Варшавську угоду (квітень 1920 р.) між С.Петлюрою і Польщею та стали зрадою Польщі свого українського союзника [240. – Т.2. – С.443.].

С.Петлюра оцінював ситуацію, що склалася, “не як ліквідацію нашої державності, не ліквідацію наших державних зусиль, а як ліквідацію однієї з мілітарних спроб боротьби з окупанською владою України” [104. – Т.1. – С.393.].

За наказом Петлюри було заборонено розпуск будь-яких військових відділів, які мали бути зосереджені “на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну” [53. – арк.70.].

Він вимагав від польських властей, щоб інтерновані частини були розміщені в окремих таборах зі збереженням військової організації, із забезпеченням харчуванням і медичним обслуговуванням, проведенням військових навчань, щоб старшини отримали право вільного пересування в межах Польщі та ін. [52. – арк.3-4.].

Уже невдовзі заходами С.Петлюри та голови Української військово-ліквідаційної комісії генерал-поручника В.Зелінського у порозумінні з польськими урядовими колами Армію УНР було переміщено до шести таборів: Олександрова Куявського (4-та Київська і 6-та Січова стрілецькі дивізії), Вдовиць (Окрема кінна дивізія і 1-ша Запорізька стрілецька дивізія), Петрикова (Штаб Дієвої Армії і Кулеметна дивізія), Щипйорна (2-га Волинська і 3-тя Залізна дивізії), Ланьцута (Окремий корпус кордонної охорони і 5-та Херсонська стрілецька дивізія), Ченстохова (урядовий і армійський запас). Крім цього, у м.Ченстохові на цивільному становищі були розміщені урядовці та старшини Військового міністерства і Генерального штабу Армії УНР. Уряд УНР та Головний Отаман зі своєю військовою та цивільною канцелярією розмістились у Тарнові в готелі “Брістоль”. Згодом для розміщення інтернованих було відведено ще два табори – у Стшалкові й в Ченстохові. У Вдовицькому таборі продовжила свою працю Спільна юнацька школа, готуючи кадри українських старшин. Усього в таборах на 20 січня 1921 р. нараховувалося 17464 старшин і козаків [259].

Щодо чисельності українських формувань існують і інші відомості. За даними тодішньої польської преси їхня чисельність становила більше 12 тис. [163. – 16.VII.1921.]. Польський історик С.Мікулич у своїй монографії твердив про 11 тис. [351. – S.100.]. Один із провідних українських дослідників із цієї теми М.Гетьманчук стверджує, що “найбільш переконливою цифрою щодо вояків є 15,5 тис. чол.” [181. – С.140.]. Через вкрай кепське постачання продовольством, одягом і взуттям, образи з боку польської адміністрації почало поширюватися дезертирство, що призвело до

скорочення особового складу формувань майже наполовину. До того ж більшість відділів через падіння морального духу втратила боєздатність. У результаті інтернована Армія УНР вже не становила єдиної організованої сили, а могла лише слугувати основою для формування невеликих загонів для ведення партизанських дій.

Попри такий стан, саме ці збройні формування, разом із п'ятнадцятитисячними загонами Б.Савінкова та Булак-Булаховича, і урядові структури УНР найбільш непокоїли керівництво УСРР та РСФРР. В умовах могутнього антибільшовицького селянського руху їх справедливо розглядали як загрозу для своєї влади і як інструмент у руках Польщі для тиску на радянські республіки. Тому своїм головним завданням радянські органи влади і, відповідно, дипломатії радянської України вбачали необхідність остаточного розриву союзу між Польщею та Петлюрою, ліквідації збройних формувань УНР, по можливості усунення лідерів українського національно-визвольного руху з території Польщі. З цією метою було розгорнуто широкий дипломатичний наступ, який передбачав домогтися:

1. Міжнародного визнання незаконності існування уряду УНР та всіх його структур і позбавлення його фінансової та матеріальної підтримки.
2. Розпуску збройних формувань УНР і часткової репатріації до УРСР їхніх рядових бійців, а згодом і старшин.
3. Вислання з Польщі лідерів українського національно-визвольного руху подалі від кордонів УСРР.
4. Ідеологічний розкол і деморалізація української політичної еміграції, нейтралізація її як впливового чинника у відносинах УСРР з іншими державами.

Дипломатичний наступ – це система дипломатичних заходів з метою тиску на протилежну сторону для досягнення певних результатів у відносинах між країнами. Дипломатія радянської України за період 1921–1923 рр. вчинила два дипломатичні наступи. Перший наступ було здійснено у квітні–грудні 1921 р., другий – восени 1922 р. Щоправда, радянська дипломатія застосовувала цей термін лише стосовно другого наступу. Але враховуючи цілі, відповідні дипломатичні заходи, їхні

системність і наполегливість реалізації, цей термін можна використовувати і щодо дій радянської дипломатії і в першому випадку. У проміжках між цими наступами радянська сторона не припиняла своїх закидів польській стороні зі своїми вимогами, але ці заходи радше мали епізодичний характер та були пов'язані з певними подіями в україно-польських відносинах.

Реалізацію наступу було покладено на НКЗС УСРР, а з жовтня 1921 р. – і на повноважне представництво у Варшаві.

Щодо ролі повноважного представництва УСРР у Варшаві, то воно в системі заходів відігравало активну роль. Представництво виступало як орган для передання офіційної позиції українського радянського уряду, негайно реагувало на дії польської сторони, терміново зв'язувалося з польськими урядовцями для з'ясування польської позиції та оперативного донесення своєї. Крім того, повноважне представництво здійснювало комплекс розвідувально-агітаційних заходів у межах дипломатичного наступу. Слід зазначити, що саме існування повноважного представництва УСРР у Варшаві було вагомим агітаційно-пропагандистським чинником.

Дипломатичний наступ був складником усього комплексу радянсько-польських відносин, відповідаючи загальним цілям радянської зовнішньої політики щодо Польщі.

Вже у Прелімінарному договорі між Польщею і радянською Росією та Україною, укладеному в Ризі 12 жовтня 1920 р. за пропозицією радянської сторони (ратифікованому 24 жовтня 1920 р. радянською Росією, а 25 жовтня 1920 р. Польщею) у ст. 2 зазначалося, що обидві сторони не будуть підтримувати організації, що мають метою боротьбу з другою договірною стороною [88. – Т.4. – С.12.].

До Ризького мирного договору було також внесено спеціальну 5-ту статтю, яка розширювала і уточнювала положення прелімінаріїв: “Обидві договірні сторони взаємно гарантують повну повагу державного суверенітету другої сторони і утримання від усякого втручання в її внутрішні справи, зокрема від агітації, пропаганди і всяких інтервенцій, або їх підтримки. Обидві договірні сторони

зобов'язуються не створювати і не підтримувати організацій, що мають метою збройну боротьбу з другою договірною стороною, або зазіхають на її територіальну цілість, або підготовляють повалення її державного чи суспільного ладу способом насильства, так само як і організацій, що приписують собі роль уряду другої сторони або частини її території. З огляду на це, сторони зобов'язуються не дозволяти перебування на своїй території таких організацій, їхніх офіціальних представництв та інших органів, заборонити вербування, так само як і ввезення на свою територію, збройних сил, зброї, бойових припасів, аmunіції та різних воєнних матеріалів, призначених для цих організацій” [138. – S.45.].

Польська сторона не заперечувала внесення цих статей до договорів, бо в неї ще були свіжими спогади про Польський ревком на чолі з Ф.Дзержинським і Ю.Мархлевським, Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку, збройні формування галичан у складі Червоної армії тощо.

Наполягання радянської сторони на внесенні цих статей до договорів стало початком розгортання дипломатичного наступу радянською дипломатією.

У дипломатичних нотах, в яких польська сторона звинувачувалась у невиконанні положень прелімінарного і Ризького миру, було посилення саме на ці статті.

Підписання Ризького миру дало привід радянським республікам розпочати систематичний дипломатичний тиск на Польщу. Наступ здійснювався дипломатичними відомствами як РСФРР, так і УСРР, які тісно координували свою діяльність.

Перший закид було здійснено урядом РСФРР у ноті від 11 квітня 1921 р. «З величезним здивуванням Російський Уряд дізнався про деякі факти, що відбуваються на польській території всупереч Мирному договору, щасливо укладеному між Польщею, з одного боку, і Росією та Україною – з другого.

Російський Уряд підписав Ризький договір з твердим і непохитним рішенням виконати найбільш сумлінно і точно всі зобов'язання по стосовно до Польщі, що випливають з букви і духу Договору. Йому тим більше було тяжко дізнатися, що контрреволюційні банди, які мають на меті боротися проти Радянських Республік

Росії, України і Білорусії, вільно і відкрито формуються в Польщі, де вони мають свої бази і звідки вони направляють свої напади проти Радянських Республік. Білоруський контрреволюційний комітет має перебування у Несвіжі. У Несвіжі, Барановичах і Луниці сформовані банди, призначені для дій проти Білоруської Радянської влади, які вже почали свої напади, в той час як петлюрівські загони формуються в Острозі, Ровно і Шепетівці. Серед елементів, що мають метою напад на Росію і Білорусію, можна знайти генералів Булак-Балаховича і Перемикіна, а також їх численних прихильників. Сформовані ними в Польщі загони брали участь в численних нападах, які були вчинені проти населення Радянських Республік. Польські військові власті не тільки надають їм можливість діяти, але інколи прямо підтримують їх діяльність, постачаючи їм зброю і спорядження.

Російський Уряд рішуче протестує проти цих фактів, що перебувають в очевидній суперечності з мирним договором, і запитує, яких заходів має намір вжити Польський Уряд, щоб покласти край всій ворожій діяльності на польській території, спрямованій проти Радянської влади і, зокрема, проти осіб, що очолюють рух, спрямований проти нашого Уряду, перебування яких у Польщі служить джерелом численних ворожих актів, предметом яких є Росія, Україна і Білорусія” [114. – С.305-306.].

Текст цієї ноти наведено повністю, бо всі подальші ноти урядів РСФРР та УСРР у межах дипломатичного наступу не містили жодних нових положень. Відбувалось лише розширення і поглиблення закидів, які перемішувалися з агітаційними та пропагандистськими закликами і констатацією деяких подій.

Польське міністерство закордонних справ досить оперативно зреагувало на звинувачення, повністю заперечивши і відкинувши їх [160. – 1921. - №90.]. Цей обмін нотами не вичерпав конфлікту, а лише поклав початок періоду у відносинах між Польщею і радянськими республіками, що його О.Шумський в інтерв'ю польській пресі назвав “потокотом протестів” [43. – арк.26.].

У день підписання начальником Польської держави Ю.Пілсудським ратифікованого польським парламентом Ризького мирного договору 16 квітня 1921 р. уряд УСРР виступив з нотою протесту проти сприяння польським урядом

формуванню на польській території збройних загонів петлюрівців для нападу на УСРР. У цій ноті польському урядові закидалося, що він підтримує уряд УНР, “цей дивний уряд, позбавлений території і влади, що існує і функціонує тільки завдяки підтримці польських властей” і сприяє формуванню збройних загонів-банд, які здійснюють злочини на радянській території. Також у ноті зазначалося, що діяльність української контрреволюції “може лише віддалити встановлення нормальних політичних і економічних відносин між Польщею та Україною”. Уряд УСРР наполягав на тому, щоб польський уряд поклав край діяльності уряду УНР та його структурам як цивільним, так і воєнним [88. – Т.4. – С.12-14.].

Ці вимоги українського радянського уряду стали чоловіми у відносинах між Польщею і УСРР в 1921–1923 рр. Радянська сторона з періодичною наполегливістю нагадувала про свою позицію, використовуючи для цього будь-які можливості. Так, під час першого засідання російсько-українсько-польської змішаної комісії з репатріації 28 квітня 1921 р. голова радянської делегації Е.Ігнатов заявив: “У даний час жоден уряд у світі не володіє такою міцністю, як Радянська влада. Усі запевнення авантюристських груп про слабкість Радянської влади не мають ніякої підстави... Тому ми вважаємо своїм обов'язком підкреслити, що інтереси самої Польщі настійно вимагають особливо точного виконання ст. 5 мирного договору” [88. – Т.4. – С.20-21.].

Нові обставини, що виникли в результаті ратифікації Ризького миру, примусили польське керівництво визначитися зі своєю позицією щодо лідерів антибільшовицьких сил, які знайшли свій притулок на території Польщі. У день ратифікації договору до Ю.Пілсудського було запрошено Петлюру, Савінкова та інших лідерів антибільшовицьких сил. Під час цієї зустрічі Пілсудський заявив, що він продовжить їх підтримувати як матеріально, так і морально. Але Ризький мир означає повну неможливість ведення агітації у тих масштабах, про які мріє Савінков [27. – арк.30.].

А.Бріан, майбутній прем'єр і міністр закордонних справ Франції, а на той час член французької військової місії в Польщі, щодо цієї зустрічі висловився, що вона була “похоронами ідеї союзу між Росією, Польщею та Україною” [27. – арк.30.].

Тоді ж у Варшаві начальник генерального штабу Польщі генерал К.Розвадовський прийняв Ю.Тютюнника і заявив, що він, як і Пілсудський, вважають, що війна з радянськими республіками “припинена лише для того, щоб краще приготуватися до нової боротьби з більшовизмом”. “Зброю і всяке воєнне майно” Розвадовський обіцяв відпустити у великій кількості”. Він познайомив Тютюнника з співпрацівником генштабу капітаном Чарноцьким, якому доручили тримати постійний зв’язок зі штабом Тютюнника і сприяти вирішенню всіх питань [234. – С.37.].

Реальність ситуації, що склалася після ратифікації Ризького миру, стала відчутною для української сторони трохи згодом, як і справжня ціна обіцянок підтримки й допомоги.

А поки там що, партизансько-повстанський штаб (ППШ), що був створений при Головній команді Армії УНР у січні 1921 р., у тісному контакті з польським генеральним штабом розробив план всеукраїнського антирадянського повстання. Кістяком повстання мали стати частини Армії УНР, інтерновані в польських таборах.

За сприяння польських властей ППШ у квітні 1921 р. переїхав із Тарнова до Львова, де розмістився у будинку експозитури II відділення генерального штабу польської армії. Тут під керівництвом полковника Ю.Отманштейна 30 працівників штабу, які очолювали управління, відділи і секції, розробляли план походу українських військ в Україну [181. – С.114, 116.]. Очолив штаб Ю.Тютюнник.

Попри запевнення з боку польських посадових осіб ситуація для уряду УНР, його організацій та збройних формувань стала докорінно іншою. Легальна діяльність без прикриття польських урядових структур вже була неможливою. Так, у меморандумі II відділення генерального штабу польської армії за квітень 1921 р. зазначалося: “Від моменту обміну ратифікаційними грамотами між Польською республікою та урядами радянських республік існування центральних органів влади Української Народної Республіки на території Польщі, а також їх державна діяльність будуть ретельно законспіровані» [88. – Т.4. – С.19.].

Фактично вся діяльність українських організацій підпадала під контроль і керівництво II відділення генерального штабу польської армії, ставши таким чином в його руках інструментом у реалізації зовнішньополітичного курсу Пілсудського, а не Уряду УНР, щодо радянських республік.

На момент ратифікації Ризького миру на території Польщі згідно з меморандумом щодо унормування польсько-українських відносин діяли Рада Республіки, що складалася з 65 послів, парламентарний уряд, що спирався на Раду Республіки і налічував 14 міністрів, персональні урядовці (1697 осіб), апарат закордонної політики і пропаганди, що складався з міністерства закордонних справ, а також 15 чинних посольств і місій по майже всіх європейських державах, військо у кількості 3530 старшин і 11 500 вояків [55. – арк.82-87.].

Водночас польські офіційні урядові структури категорично заперечували факт невиконання умов договорів і відмежовувалися від відкритої підтримки українських організацій, що було вказано у ноті від 29 квітня 1921 р. віце-міністра закордонних справ Я.Домського до НКЗС УРСР. У ноті зазначалося: “Що ж до зобов’язань, які впливають зі ст.2 прелімінаріїв, то вони ретельно виконані Польським урядом, бо від моменту припинення бойових дій він припинив підтримувати збройні дії отамана Петлюри та Уряду Укр[аїнської] Нар[одної] Респ[убліки], спрямовані проти уряду Укр[аїнської] Соц[іалістичної] Радянської Респ[убліки]. Війська отамана Петлюри, що були витручені Червоною армією на територію Польщі, були роззброєні та інтерновані. В той же час саме перебування в Польщі отамана Петлюри і міністрів, згуртованих навколо нього, було допущено Польським урядом на основі загального для всіх цивілізованих народів права притулку... Російсько-українська делегація в Ризі була детально проінформована про це і не заявляла з цього приводу ніяких протестів.

Польський уряд, займаючи позицію точного дотримання принципу невтручання у внутрішні справи своїх сусідів, не підтримує ніяких контактів з повстанськими загонами... Польський уряд аж ніяк не може нести відповідальність за певні симпатії, якими може користуватися отаман Петлюра у деяких районах України. У всякому випадку Польський уряд вимушений висловити здивування, що

в ноті згадується про аудієнцію, яка начебто дана начальником держави Петлюрі, бо це питання не може бути предметом зауважень з боку Українського уряду”.

Водночас польська сторона висловила контрпретензії. Зокрема в ноті зазначалося про наявність у Польського уряду відомостей, що на території УСРР існують збройні формування з польських громадян, які народились у „східній частині Малої Польщі”. “Створюється враження, що зазначені вище частини сформовані з метою бойових дій, спрямованих проти Польщі, і цим викликають занепокоєння польської сторони” [88. – Т.4. – С.17-19.].

Розлоге цитування зумовлене тим, що висловлена в цій ноті позиція польської сторони стала чільною, а наведена аргументація наводилася в різних варіантах і в подальших нотах. Змінювався лише тон нот: від примирення до жорсткого наступу.

Після польської ноти український радянський уряд, продовжуючи наполягати на своїй позиції, був змушений і виправдовуватися.

26 травня 1921 р. уряд УСРР відповів Польському уряду нотою, в якій заперечував існування на своїй території загонів галичан і знову звинуватив польську сторону у підтримці Петлюри і, відповідно, у невиконанні умов Ризького договору [87. – Т.4. – С.142.]. Такі звинувачення ставали прикриттям для радянської сторони, яка не прагнула дотримуватися своїх зобов’язань за договором.

1 червня 1921 р. Чичерін телеграфував Х.Раковському, закликаючи останнього, щоб “...УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу” [271. – С.272.].

Ще одну тезу, яка з’явилась у радянських вимогах до Польщі, за наполяганням Чичеріна, було оприлюднено нотою від 11 червня 1921 р. У ній, зокрема, зазначалося: “Точні відомості, підтверджені, між іншим, і польською пресою, говорять про те, що війська так званої Української народної республіки захопили на території України під час останніх воєнних операцій і перевезли до Польщі величезну кількість різного майна, що належить Радянській Україні... Передання Польщі захопленого майна, як про це повідомлялось у польських газетах, остаточно підтвердила [як] спільність дій, так і впливаючу звідси для Польщі

відповідальність. Вважаю за потрібне заявити вам про це з огляду на передбачені Ризьким договором відшкодування, застерігаючи за Україною всі права і вимоги, які Україна подасть у момент регулювання рахунків, що впливають з 11 і 18 статей Мирного договору і додатків до нього” [114. – С.324-325.].

Наполягання радянської сторони дали певні позитивні результати. У липні 1921 р. до місць інтернування військовополонених у Польщі було направлено репатріаційну комісію УСРР і РСФРР. Вона повинна була вести роботу щодо деморалізації частин УНР і сприяти поверненню їх вояків в Україну. Водночас аналогічна польська комісія приступила до роботи на території радянських республік з метою організації репатріації на батьківщину польських громадян. Проте вже незабаром роботу репатріаційних комісій було заблоковано в результаті нового загострення радянсько-польських відносин.

У серпні 1921 р. між Польщею і УСРР конфлікт іще більше загострився. Це було пов'язано з викриттям польською стороною діяльності „Закордону” [252. – С.72-73.]. Поки українська дипломатія була в розгубленості і шукали формулу для відповіді, ініціативу в тиску на Польщу перебрала на себе Москва, у якої з'явилися додаткові важелі у дипломатичній боротьбі: у Варшаві було відкрито повноважне представництво РСФРР. Москва все настирливіше стала звинувачувати Польщу у порушенні Ризького договору. Розцінюючи Польщу як головну антирадянську силу, вона з недовір'ям і вороже сприймала зовнішньополітичні дії польського уряду з пошуку союзників. Особливу критику уряду РСФРР викликали наміри Польщі створити під своєю егідою союзний блок країн Балтії, що його польські політичні кола вважали “непереборною перешкодою перед експансією більшовицької Росії, яка прагне прорватися до моря і подати руку Німеччині» [181. – С.116.]. Наміри Польщі знайшли активну підтримку країн Антанти, що особливо непокоїло Москву.

Взаємні претензії сприяли наростанню напруженості у відносинах між двома сторонами і взаємному невиконанню умов Ризького мирного договору.

Напруженість у польсько-радянських відносинах підштовхувала до активних дій українську військову еміграцію. 31 серпня 1921 р. на нараді командирів загонів УНР із С.Петлюрою було узгоджено загальний план походу в Україну.

Передбачалося перший удар завдати на Кам'янець-Подільський з подальшим наступом на північну частину Правобережжя і з території Румунії на Одесу. Виступ мав збігтися в часі з початком збирання продподатку радянськими органами влади, що створило би сприятливий ґрунт для загального селянського повстання [90].

Загострення відносин відбувалось і між країнами Антанти і радянськими республіками. Франція підштовхувала Польщу до рішучих дій проти радянських республік, інспірувала нові вимоги у вигляді ультиматумів, намагаючись скористатися з гострих внутрішніх проблем радянських урядів (голод і селянський повстанський рух). Приводом до відкритої агресії мало стати невиконання радянськими урядами умов Ризького договору [181. – С.116]. Польський уряд опинився перед вибором, чи скористатися ситуацією для розв'язання нової війни, чи посилити дипломатичний тиск для перегляду умов Ризького договору на свою користь. 2 вересня у Варшаві відбулося закрите засідання Ради міністрів, на якому міністр закордонних справ Я.Домський звинуватив радянську сторону у зволіканні з реалізацією зобов'язань щодо договору. Польський уряд заклав свій східний кордон і спрямував туди 16,5 тис. поліціантів [181. – С.117]. Працівники радянського повноважного представництва опинилися під демонстративним наглядом польської поліції. Але далі демонстративних дій уряд В.Вітоса не йшов, аж ніяк не кваплячись із ультиматумом, як цього вимагала Франція.

У цій складній ситуації швидко зорієнтувалася Москва, яка своєю нотою викрила плани скоординованих дій країн Антанти та їхніх союзників [87. – Т.4. – С.334-335.], перевівши цим конфлікт у русло домовленостей на основі взаємних поступок. Хоча 14 вересня 1921 р. Польща все ж направила вербальну ультимативну ноту урядові радянської Росії, але тон її не був войовничим і вимоги не виходили за межі тих, що передбачали виконання Ризького миру [111. – С.51-53.]. Це означало, що Польща фактично відмовилася від ревізії договору і не бажала чергової збройної конфронтації з радянськими республіками.

Проте конфлікт між країнами Антанти і радянською Росією нарастав. 15 вересня 1921 р. Англія звинуватила РСФРР у порушенні договору від 16 березня 1921 р. про встановлення торговельно-економічних відносин. З претензіями також

виступили уряди Фінляндії та Естонії. Готувалася пред'явити свої вимоги і Румунія [87. – Т.4. – С.322-323, 357-362, 374-380.].

Щоб розрядити ситуацію, 17 вересня заступник наркома закордонних справ РСФРР М.Литвинов повідомив польського повіреного у справах в Москві Т. Філіповича, що Москва готова заплатити перший внесок золотом як компенсацію за залізничне майно, що було передбачено Ризьким миром, і приступити до реевакуації польського майна, за умови виселення з Польщі білогвардійців і Петлюри [87. – Т.4. – С.352-354]. У відповідь Польща направила свої вимоги вже у письмовій формі. Вона вимагала від РСФРР: звільнити і направити до кордону всіх польських заручників, передати Польщі належну їй суму в золоті за умовами договору, негайно розпочати роботу реевакуаційної та спеціальної комісії [88. – Т.4. – С.67-69.].

Збройні сутички на кордоні ледь не призвели до зриву робіт із демаркації міждержавного кордону на місцевості [31. – арк.104.].

Із роз'ясненням позиції Москви виступив Г.Чичерін. 22 вересня у ноті Польщі він висунув свої контрвимоги: 1) сплата внесків Польщі можлива лише за умови припинення антирадянської діяльності, 2) вислати з Польщі осіб, причетних до нападів на радянську територію, 3) передати суду осіб, які брали участь у нападах, 4) табори для інтернованих перевести у глиб Польщі, 5) звільнити зі служби російських козаків, які перебувають у польській прикордонній охороні, 6) розглянути вину чинів польської армії за співпрацю з С.Петлюрою і Б.Савінковим. Також відкидалося звинувачення радянської дипломатії у проведенні ними комуністичної пропаганди на території Польщі [88. – Т.4. – С.71-73.].

Загострення ситуації відбувалося на тлі політичної кризи в Польщі та зміни уряду. Новий польський прем'єр-міністр А.Поніковський заявив, що його уряд лояльно виконуватиме умови Ризького договору: "Політика нового уряду буде миролюбною, спрямованою на виконання перебраних Польщею міжнародних зобов'язань, і це торкається перш за все радянської Росії" [181. – С.117.]. 30 вересня у Варшаві почалися переговори Я.Домського з повноважним представником РСФРР у Польщі Л.Караханом. Їм передувала нота польського уряду зі згодою приступити до вирішення всіх спірних питань [88. – Т.4. – С.82-83.].

Ці події засвідчили наявність двох протилежних позицій у польському керівництві. Жорстку антирадянську репрезентував Ю.Пілсудський. Парламентська більшість на чолі з ендеками виступала за нормалізацію відносин з радянськими республіками.

Опублікування відповіді Польського уряду в пресі привело до того, що Румунія відмовилася від своїх претензій. Після направленої урядом РСФРР ноти Великобританії остання визнала, що всі звинувачення побудовано на недостовірних джерелах [226. – С.112.].

А поки там що, завершувалося підготування до рейду з території Польщі повстанських загонів на чолі з Ю.Тютюнником для підтримки антибільшовицького повстанського руху в Україні.

Про ці плани стало відомо радянському керівництву, яке доклало всіх зусиль, щоби відкласти виступ до придушення повстанського руху в Україні. Завдяки успішним діям агентури ВУЧК це було з успіхом зроблено [90].

Повстанський рух в Україні мав чималий розмах. У чекістських донесеннях значилося, що "загальна кількість бандитів у 1921 р. досягла 40 тисяч" [253. – С.210.]. Приблизно такі ж дані наводять і сучасні вітчизняні та закордонні історики.

Партизансько-підпільному рухові протидіяли регулярні війська Червоної армії та загони чекістів. Необхідно зауважити, що внаслідок витоку інформації про готування походу більшовицьке командування значно підсилило своє угруповання. На липень 1921 р. у безпосередній близькості до польського кордону розташовувалося 14 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, окрема прикордонна дивізія Київського військового округу (3 бригади), окремі технічні частини, авіапідрозділи, 23 бронепотяги загальною чисельністю 126 000 багнетів і 22 000 шабель. Додатково кордонна охорона складала 15 000 багнетів і 1000 шабель. Вони здійснювали каральні акції щодо мирного населення. По селах проводилася мобілізація молоді до Червоної армії. З дезертирством велася шалена боротьба: ув'язнювалися родини втікачів, конфісковувалося їхнє майно, спалювалися оселі, спійманих утікачів розстрілювали. Закінчення війни на фронтах дозволило більшовикам кинути на придушення повстанців значні сили Червоної армії та

органів держбезпеки, найбільш боєздатні частини на чолі з кращими радянськими командирами: М. Фрунзе, В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком.

Міністерство закордонних справ УНР у донесенні-огляді Головному Отаманові від 10 вересня 1921 р. інформувало: "Починаючи з середини серпня, большевицьке командування підводить безпосередньо під кордон (на відтинки Проскурів–Камянець–Могилів–Ямпіль–Бірзула) багато нових піших і кінних частин з відповідною кількістю артилерії і інших різних допомагаючих родів військ... Большевицьке командування до бувшої раніше на Правобережжі в певному стратегічному угрупованні Червоної армії підтягує значні сили з Москви, Лівобережжя і Кавказу" [54. – арк.8].

Нарощуючи потужність ударів по повстансько-підпільному руху, більшовики нищили повстанські загони, викривали їхні керівні органи та підпільні групи в містах. На початку осені більшість повстанських формувань було ліквідовано. У подальшому переважною їх формою стали невеликі маневрові загони, які нараховували кілька десятків осіб і діяли здебільшого у лісовій місцевості.

Дослідник Г. Бурнашов у своїй роботі „Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Чекістська "Справа № 39"” (Івано-Франківськ, 1996. – С. 27-28.) підрахував, що чекісти разом з частинами Червоної армії у 1921 р. зліквідували: "бандитських" отаманів – 444, рядових – 29 612. В боях з ними захоплено 5 гармат, 266 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвери та 169 бомб...".

У вересні Раковський і Фрунзе здійснили інспекційну подорож по Правобережжю, те ж паралельно здійснював і Троцький, після якої Раковський заявив: „Нами звернено потрібну увагу на практику переходу банд на територію України. Маємо повне право говорити, що пороблені кроки по охороні кордону припинять це явище до мінімуму” [154. – 1921 р. - №174.].

Послабленням напруженості у радянсько-польських відносинах вирішило скористатися дипломатичне відомство УСРР, яке 28 вересня 1921р. у своїй розлогій ноті, стверджуючи абсолютну неправду, заперечувало всі звинувачення, зокрема і про „Закордон”, що їх висувала польська сторона, а також принагідно нагадало про

свої вимоги щодо усунення з території Польщі Петлюри і розпуску збройних формувань УНР [114. – С.359-364].

7 жовтня 1921 р. було підписано згадуваний раніше протокол між Польщею і радянською Росією.

Протокол став ще одним ударом по планах провідників українського руху. Посилаючись на нього, РСФРР вимагала від Польщі роззброєння українських військ, які переміщувалися до радянсько-польського кордону. Польський уряд прийняв офіційне рішення роззброїти українські війська і не допустити переходу ними кордону з УСРР. Лише завдяки прихильному ставленню офіцерів польського генерального штабу, які попередили Тютюнника про розпорядження польського уряду, українським загонам вдалося обійти польські війська, відправлені для їхнього роззброєння. Долаючи перешкоди, повстанці зосереджувалися поблизу кордону в районі Ровно. В результаті дій польського уряду повстанці не отримали в достатній кількості обіцяної зброї та спорядження і вимушені були розпочати рейд без достатнього матеріального забезпечення.

Складалося враження, що польське керівництво намагалося позбутися небезпечного, під кутом зору відносин з радянськими республіками, елементу, водночас не втративши довіри у лідерів антибільшовицьких сил.

Радянське керівництво завдяки розвідувальній діяльності ВЧК було достатньо проінформоване про підготування рейдів і вжило всіх необхідних заходів для протидії.

Прибуття української дипломатичної місії до Варшави на початку жовтня дало радянській стороні додаткові оперативні важелі для тиску на Польщу у справі ліквідації петлюрівських збройних формувань. Українські радянські дипломати відразу розпочали активну розвідувально-агітаційну роботу в місцях зосередження збройних формувань військ УНР. Для організації цієї роботи у складі української місії не вистачало працівників, а більшість із тих, кому було доручено займатися цією справою, не володіли українською мовою або не мали потрібних навичок. Довелось вжити термінових заходів. Голова повноважного представництва УСРР у Варшаві О.Шумський звернувся з проханням до НКЗС УСРР направити нових

підготовлених спеціалістів [23. – арк.13.]. Але час було згаяно, тому вагомих результатів (за винятком деякої інформації про концентрацію і склад повстанських загонів Армії УНР в районі Ровно) до початку Другого зимового походу загонів УНР ця робота не дала.

Кінець жовтня – початок листопада 1921 р. став періодом найактивнішого обміну нотами з взаємними звинуваченнями між радянським і польським дипломатичними відомствами. Приводом до цього стало вторгнення з території Польщі в межі УСРР повстанських загонів під командуванням Палія, що поклали початок Другому зимовому походу Армії УНР.

Більшовики могли не допустити рейду як дипломатичними заходами, так і діяльністю своєї агентури, уникнути неминучого кровопролиття і людських жертв або ж сконцентрувати достатню для відсічі кількість військ на ділянках переходу кордону, що об'єктивно означало приреченість спроб прориву на територію УСРР. Проте вони обрали тактику заманювання похідних груп у пастку і завдання нищівного удару, чим і досягли своєї мети, хоча бої були жорстокими, з чималими жертвами з обох сторін.

Допустивши рейд, радянське керівництво отримало, як воно вважало, незаперечний доказ агресивної політики Польщі і, відповідно, могло чинити дипломатичний тиск на Польщу.

У спровокованій дипломатичній активності провідну роль відіграло повноважне представництво УСРР у Варшаві. На вторгнення повстанських загонів з території Польщі дипломати РСФРР і УСРР зреагували миттєво. Т.Карахан і О.Шумський прибули до МЗС Польщі та заявили свій протест, а також звинуватили польський уряд у підтримці петлюрівців. У відповідь міністр закордонних справ Скірмунт заявив “...что оно сделает всё, чтобы эта неприятная история была ликвидирована и что если бы оказалось, что кто-нибудь из польских властей оказался бы виновным, он будет привлечён к суровой ответственности. Дня три тому назад министерство имело сведения о беспорядках за Збручем, но генштаб и военное министерство сообщили, что это обыкновенное пограничное недоразумение. Для польского правительства это является неожиданным и очень

неприятным фактом. Хотелось бы чтобы в результате этого недоразумения, которое будет ликвидировано не произошло какого-нибудь инцидента с Пуласским". У відповідь Шумський завірив, що Пулаский у безпеці, а також, за наполяганням народного комісара закордонних справ РСФРР Чичеріна, заявив що всі збитки, завдані бандами, буде віднесено на рахунок Польщі [44. – арк.27-28.].

Хотілось би звернути увагу, що говорячи про "авантюру Тютюнника" 29 жовтня, О.Шумський фактично викриває заздалегідь розроблену дипломатичну акцію радянської сторони, бо вторгнення повстанського загону під командуванням власне Тютюнника відбулося лише 4 листопада 1921 р.

Усний демарш радянських дипломатів наступного дня було оформлено відповідною нотою [87. – Т.4. – С.452-456.].

Польський уряд зібрався на термінове засідання і доручив міністрові закордонних справ дати радянському уряду відповідь, яка "відмежовує польські власті, як цивільні, так і воєнні, від ролі, що їм приписується" [87. – Т.4. – С.464.].

29 жовтня 1921 р. у Варшаві відбулося засідання сеймової комісії закордонних справ, на якій виступив Скірмунт. Під час обговорення ситуації депутат Перль заявив, що МЗС Польщі припустилося помилки, відкликавши польського посла з Москви, тоді як Карахан перебуває у Варшаві. Особливо він наголосив на тому, що не слід було приймати Шумського, який є членом виконкому Комінтерну. На засіданні прийняли таку резолюцію комісії: „1) Підтверджує, що польська політика повинна бути виразно мирною і що слід здійснювати заходи, потрібні з метою забезпечення держави, непорушної тривкості; 2) гадає, що цю рішучість повинно в першу чергу виявити відносинами Польщі до радянських урядів, які з цілком виразною пихою відмовляються виконувати найкатегоричніші зобов'язання Ризької умови; 3) висловлює надію, що польський міністр закордонних справ доручить проводити зносини з Радами людям, здібним на таку тривкість і на послідовну оборону інтересів польської держави" [154. – 1921. - №213.].

Таку позицію польської сторони було оформлено нотою від 31 жовтня 1921 р. і передано повноважному представникові РСФРР Карахану [44. – арк.31.].

Факт вторгнення загонів Палія, а згодом Тютюнника важко було заперечити і польська сторона вдавалася до відкритих інсинуацій з фактичними подіями, виграючи час. Одночасно в польській пресі з'явилися статті, в яких стверджувалося про вторгнення “більшовицьких банд” у Польщу [30. – арк.34.]. У радянській пресі з'явилася в'їдлива стаття працівника НКЗС УСРР М.Любченка „Наївність ex officio” [154. – 1921. - №215.].

Хотілось би звернути увагу, що польський уряд справді не був поінформований про рейд українських повстанців і, відповідно, мав усі формальні підстави стверджувати про свою непричетність до згаданих подій.

3 листопада 1921 р. міністр закордонних справ Польщі Скірмунт передав повноважному представництву УСРР ще дві ноти датовані 31 жовтня і 3 листопада.

Перша нота була відповіддю на ноту уряду УСРР від 28 вересня. У ній відкидалися всі звинувачення радянської сторони на адресу польського уряду у співпраці з С.Петлюрою. А ще радянській стороні нагадувалося про „Закордон”, галицькі частини у складі Червоної армії тощо. Нота справляє враження створеного нашивидкуруч конспекту попередніх нот польського МЗС.

Друга нота є відповіддю на ноту УСРР з приводу вторгнення повстанських загонів. Цією нотою Скірмунт, уникаючи суті справи, зосереджуючись на дрібних деталях, запевняє про повну лояльність польського уряду до УСРР і твердить, що питання вичерпане [31. – арк.84, 104.].

Така реакція Польського уряду свідчила про розгубленість, про невідповідність до такого розвитку подій.

А от радянська сторона намагалася сповна скористатися ситуацією. Х.Раковський дав вказівку дипломатам бути твердими у своїй позиції. У результаті в Польщу спрямовується потік радянських нот (5, 13, 25, 30 листопада), чимраз більших за обсягом [114. – С. 382-385, 387-397, 407-413, 417-423.].

У ноті від 13 листопада було чітко сформульовано вимоги українського радянського уряду. “Український Уряд..., зберігаючи за собою право [на] відшкодування всіх заподіяних петлюрівськими бандами Українській Республіці та її громадянам збитків, чекає, що Польський Уряд, нарешті, виконає його

справедливі і насущні для інтересів обох народів вимоги: роззброїти і розпорошити петлюрівські банди, що скупчилися на польській території вздовж українсько-польського кордону; рішуче і остаточно ліквідує петлюрівську організацію на польській території з усіма її органами; ліквідує табори інтернованих петлюрівців, як головні вогнища цієї злочинної організації; вживе рішучих заходів для дійсного недопущення надалі на польській території злочинної діяльності ватажків і керівників цієї організації та суворо покарає всіх службових осіб Польської Республіки, винних у сприянні петлюрівській організації та її бандам” [114. – С.396.].

Радянські ноти рясно “пересипаються” агітаційними заявами і твердженнями. Щоби підсилити їхній агітаційний і пропагандистський ефект, ноти друкуються у пресі.

Проти такого радянського тиску Польща, зрештою, застосувала “важку артилерію”, яка попереднього разу збила запал натиску радянської сторони, навівши нові дані про викриту діяльність „Закордота”. Одночасно радянській стороні пропонувалось припинити дипломатичний тиск. У ноті від 25 грудня 1921 р. польське МЗС зажадало від радянської сторони покласти край безпідставним звинуваченням. Наприкінці ноти Скірмунт стверджував: “...вважаю полеміку, що до тепер тривала з радянським урядом з питань, пов’язаних з безпорядками на українській території, вичерпаною. Польський уряд попереджує, що не буде до неї більше повертатися” і закликав до розгляду нагальних потреб [29. – арк.65.].

Але радянська сторона у ноті від 30 листопада знову повернулася до цього питання і знову наполягала на відшкодуванні збитків [114. – С.423.].

Щодо останньої тези про відшкодування збитків польська сторона не змогла промовчати, заявивши у ноті від 24 грудня 1921 р., що до подій, які відбуваються на території УСРР, вона не має жодного стосунку, бо вони спричинені внутрішньою боротьбою і, відповідно, про відшкодування якихось збитків годі й казати. Одночасно в ноті було заявлено, що польська сторона залишає без відповіді будь-які закиди [20. – арк.21.].

Акцентування радянською стороною на питаннях, які вже втратили актуальність після поразки Другого зимового походу, остаточно викрило суть радянської політики щодо Польщі – зволікати з виконанням умов Ризького миру, а всю відповідальність перекладати на Польщу.

Прагнучи закріпити свої здобутки зі зміцнення радянської влади у 1921 р., більшовики стали займати щодо Польщі та Румунії дедалі жорсткішу позицію і навіть погрожувати. 28 грудня 1921 р. IX Всеросійський з'їзд рад з ініціативи В.Леніна прийняв „Декларацію про міжнародне становище РСФРР”, в якій попереджав „уряди сусідніх держав, що якщо вони будуть і надалі зазіхати або підтримувати зазіхання на цілісність радянської території і на безпеку радянських республік”, то це примусить їх на активну „відповідь, яка може стати фатальною для нападника і його посібників” [113. – Т.1. – С.207.].

Лише на початку 1922 р. польсько-радянські відносини почали входити у конструктивне русло. Радянська сторона за першої ж нагоді надсилала ноти з новими претензіями. Так, зокрема, в ноті від 17 лютого 1922 р. вимагалось ліквідувати табори інтернованих і всі військові структури УНР, дати можливість здійснити репатріацію цих вояків на батьківщину [114. – С.447.]. Проте ці вимоги вже були пов'язані радше з проблемою практичної реалізації процесу репатріації громадян УСРР.

Виношувалися також плани на випадок війни з Польщею та Румунією. У своїй директиві №58198/А/сс від 4 лютого 1922 р. командуючий усіма збройними силами України і Криму М.Фрунзе вимагав від штабів КВО і ХВО розробити такі плани. У документі зазначалося, що ймовірним противником є білогвардійські формування в Польщі, Румунії та на Балканах, а також армії Польщі та Румунії. „При наступі Польщі разом з Румунією головним завданням Червоної Армії є завдання рішучої поразки польській армії, як найбільш сильній...”. Для цього на Україні розгорталися 8-ма і 9-та армії проти Польщі і 10-та армія проти Румунії [227. – С.164-166.]. Загальне зменшення напруженості в міждержавних відносинах, а також процеси розкладу в середовищі еміграції та інтернованих частинах „білих” армій, зумовили

те, що оперативні плани Червоної армії залишилися на папері. До того ж ці плани стали відомими польській стороні [79. – т.37. – к.27-28.].

Виходячи з безпосередньої мети дипломатичного наступу української радянської дипломатії, можна твердити, що він в основному досягнув своєї мети. Збройні сили УНР фактично перестали існувати як організована військова сила, їх кістяк було розгромлено під час невдалого Другого зимового походу. Ті загони, що залишались у польських таборах, були деморалізовані і вже не становили реальної загрози. Значна частина бійців під впливом радянської агітації (декрети про амністію вояків УНР від 30 листопада 1921 р. і 12 квітня 1922 р.) була згодна повернутися на батьківщину. Польська офіційна влада фактично позбавила урядові структури УНР офіційного характеру. Українська політична еміграція вже не була здатна на організацію більш або менш серйозних акцій проти УСРР, які загрожували би більшовицькому режимові. Зрештою, залишки збройних формувань на серпень 1924 р. було остаточно розпущено і ліквідовано останній табір інтернованих [324. – S.198.].

Отже, перший дипломатичний наступ дипломатії УСРР сприяв тому, що український повстанський рух був обмежений у допомозі з боку Польщі та фактично став заручником зовнішньополітичного курсу Польщі щодо радянських республік. Як доказ цього твердження можна навести звіт за 1 лютого 1922 р. представника ВУЧК при радянському представництві у Берліні: “Давление Советов на Польшу чувствуется на отношении поляков к Петлюровцам. Отношение это ухудшается с каждым днём, польское правительство стремится лишить петлюровское правительство всякой официальной формы. Неофициально, однако, польское правительство, несмотря на оппозицию Домского и левых элементов, поддерживает отношения с Петлюрой и держит его в запасе на случай возникновения войны с Россией, в неизбежности которой в Варшаве никто не сомневается” [27. – арк.28.].

Підводячи підсумки дипломатичного наступу, Х.Раковський зокрема критикував НКЗС за шаблонність, канцелярський тон нот. Незважаючи на це, НКЗС і повноважне представництво УСРР у Варшаві показали, що вони здатні виконувати

складні дипломатичні завдання з досягнення чітко поставленої мети і відстоювання інтересів радянської влади в УСРР.

3.2. Українсько-польські дипломатичні відносини з питань репатріації інтернованих вояків Армії УНР

Одним зі складників боротьби з „петлюрівщиною” стали зусилля дипломатії УСРР із репатріації вояків колишньої Армії УНР. Інтернована у польських таборах Армія УНР, як показали події Другого зимового походу, становила серйозну небезпеку для влади більшовиків у радянській Україні. Тому ще відразу після підписання Ризького миру уряд УСРР намагався усунути її. Для цього використовувалися будь-які заходи, зокрема, й дипломатичні. Утім, дипломатичні ноти протесту могли лише створити підґрунтя для остаточної ліквідації цієї небезпеки: змінити ставлення урядових кіл і населення Польщі до інтернованих. Остаточне розв’язання цієї проблеми лежало у площині репатріації вояків на батьківщину або розсіяння їх по інших країнах, подалі від кордонів УСРР.

Ще напередодні підписання Ризького мирного договору було укладено спеціальну угоду між головою російсько-української мирної делегації А.Йоффе і головою польської делегації Я.Домським, яка передбачала першочерговість репатріації полонених червоноармійців. Інтерновані вояки „білих армій”, емігранти, біженці підлягали репатріації лише після завершення обміну військовополоненими [21. – арк.42.].

Загальні умови репатріації різних категорій громадян було викладено в Угоді про репатріацію, підписаній 24 лютого 1921 р. на виконання ст.VII Прелімінарного договору від 12 жовтня 1920 р. [24. – арк.327-338.].

Згідно з IX статтею Ризького мирного договору сторони зобов’язувалися якнайшвидше приступити до репатріації. З цією метою створювалися змішані радянсько-польські комісії, які перебували у Москві, Харкові та Варшаві. Російсько-українську репатріаційну комісію у Варшаві очолював Є.Аболтін.

Справа репатріації, як і інші питання радянсько-польських відносин, виявила розбіжності інтересів, підходів, пріоритетів Української СРР і радянської Росії. Так, для Росії першочерговим завданням було повернення військовополонених, для України – репатріація вояків колишньої Армії УНР.

28 квітня 1921 р. відбулося перше засідання російсько-українсько-польської змішаної Комісії з репатріації [88. – Т.4. – С.19-21.].

Відразу після першого засідання представник від УСРР надіслав доповідну записку в ЦК КП(б)У, в якій зазначав: „Из поверхностного ознакомления с вопросом об обмене военнопленными и гражданского состояния лиц с Польшей, для меня с полной очевидностью ясна необходимость организации хотя бы небольшой, но до известной степени автономной украинской комиссии в составе смешанной Российско-украинской комиссии, что вызывается, с одной стороны, чисто техническим моментом – ввиду направления пленных по двум определённым – с территориальным различием – пунктам, а, во-вторых, по политическим соображениям, ввиду наличия особых условий для возвращения на Украину (взять хотя бы вопрос о политической эмиграции в связи с амнистией V Всеукраинским съездом)”. Далі Калюжний скаржиться, що Москва відмовила йому, як представникові уряду УСРР, надати додаткові місця в Комісії для українського технічного персоналу, а на засіданні Комісії він взагалі дізнався, що зарахований взагалі лише до службового персоналу. Виходячи з цього, Калужний просить звільнити його від покладених на нього обов’язків, бо він їх практично не може виконувати [24. – арк.6-8.].

Крім того, різні радянські відомства не могли з’ясувати, хто ж проводить репатріацію і іноді здійснювали самостійні дії без погодження з НКЗС, що викликало обурення останнього, бо зривало всі домовленості і не давало проводити одну лінію в цьому питанні [34. – арк.78.].

Зрештою, ситуацію поталанило виправити. У складі російсько-української делегації (РУД) було створено українську делегацію, яку очолив А.Глинський.

Початок повернення військовополонених викликав занепокоєння ВЧК, чи не потраплять на територію радянських республік всілякі шпигуни і противники радянської влади? 24 червня 1921 р. своєю постановою Раднарком вимагав узгодити з ВУЧК питання про встановлення політичного карантину для тих, хто виїжджає на територію УСРР [23. – арк.21.]. Було визначено коло осіб, які не

підлягали поверненню в Україну. Фактично у це коло потрапила вся українська політична еміграція.

У липні 1921 р. до місць розташування таборів з особами, що підлягали репатріації, було направлено репатріаційну комісію УСРР і РСФРР. У той час, як представники РСФРР головно переймалися проблемою репатріації радянських військовополонених, що утримувалися в жахливих умовах¹, для українських представників головною турботою стали вояки колишньої Армії УНР, яких у Польщі за різними оцінками нараховувалося від 12 тис. до 15 тис. осіб.

29 серпня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило інструкцію для української делегації в репараційній комісії з питання повернення в Україну петлюрівців [22. – арк.31.]. Але ця інструкція виявилась незадовільною, бо не був продуманий сам механізм повернення.

Загострення радянсько-польських відносин призвело до того, що робота репараційних комісій фактично припинилась і відновилась лише 8 жовтня 1921 р. після підписання Варшавського протоколу. Проте реальної праці з репатріації вояків УНР так і не проводилося аж до середини 1922 р.

Певний час репатріація українських вояків гальмувалася під впливом Москви самим керівництвом УСРР, що аргументувалося так: «...1) элемент этот ныне находится не у дел, а посему понятно его стремление вернуться на Украину, где он будет иметь возможность заниматься бандитизмом. 2) Савинковская организация чрезвычайно интенсивно занималась вербовкой шпионов и организаторов восстания среди петлюровцев... желая использовать наше внутреннее положение. 3) Наши правительственные аппараты даже в малой степени не подготовлены для производства фильтрации с целью вылавливания вредных элементов. 4) Перевоза петлюровцев и др. к нам сюда, мы усилим банды на Украине, в то же время, как оставляя их в Польше и продолжая работу по разложению их, никакого ущерба себе

¹ Під час радянсько-польської війни до полону потрапило 206 тис. червоноармійців. На батьківщину повернулося лише 75 тисяч. (*Матвеев Г.Ф.* О численности пленных красноармейцев во время польско-советской войны 1919-1920 гг. / Матвеев Г.Ф. // Вопросы истории, 2001, №10. – С.120-126). Натомість польські історики стверджують, що до полону потрапило 75-80 тис. червоноармійців, з яких на батьківщину повернулося 67 тис. осіб. У полоні в 1919 – 1924 гг. померло 16-18 тисяч, у тому числі біля 8 тисяч – у таборі в Стжалкові, біля 2 тисяч – у таборі в Тухолі (*Achmatowicz A.* Strzałów to nie Katyń, Tuchola – nie Miednoje / *Achmatowicz A.* // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – 1995. – Т. 30. – S. 99-112) і 6-8 тисяч – у інших таборах військовополонених.

не принесём, даже в случае войны с Польшей ибо, находясь там, они с каждым днём всё более деморализуются и становятся в борьбе балластом» [24. – арк.25.].

Проте вже незабаром стало зрозумілим, що така думка є хибною. І це довели події Другого зимового походу повстанської армії УНР. Попри поразку інтерновані частини продовжували слугувати базою для організації нових походів на територію УСРР. Зокрема, такий готувався на весну 1922 р.

З відкриттям повноважного представництва УСРР у Варшаві до справи репатріації інтернованих вояків долучились і працівники представництва. Відразу декількох представників місії відправили в місця найбільшого скупчення інтернованих вояків. Таку активність було зумовлено спробою перешкодити збройним загонам повстанської армії УНР під командуванням Ю.Тютюнника здійснити вторгнення на територію УСРР. Проте, не маючи відповідних інструкцій, реальну роботу з репатріації вони проводити не могли, а агітаційні заклики не мали успіху. Єдиним успіхом цих представників була розвідувальна діяльність. Завдяки їм відповідні радянські органи отримували оперативну інформацію про пересування повстанських загонів [9. – арк.88.].

Тоді 28 жовтня 1921 р. повноважний представник УСРР у Варшаві Шумський звернувся до голови Раднаркому УСРР і за сумісництвом голови НКЗС УСРР Раковського: «Телеграфируйте определённую директиву для репатриации по вопросу петлюровской армии. Тарасенков сообщил, что Вы поручаете этот вопрос разрешить нам. Ввиду крупной политважности вопроса прошу спешно телеграфировать: приступать ли сейчас к репатриации. Дайте точную инструкцию... Моё мнение и Карахана – надо начинать репатриацию» [24. – арк.37.].

20, 25 листопада Шумський надсилає телеграми на ім'я Х.Раковського з наполегливими вимогами направити йому досвідчених людей і гроші для роботи в районах зосередження інтернованих вояків колишньої Армії УНР. Подібні депеші шле заступнику голови НКЗС УСРР В.Яковлеву і секретар повноважного представництва УСРР у Варшаві І.Смалець [23. – арк.13.]. Проте реальних зрушень у напрямку репатріації не спостерігалось, оскільки переважна більшість вояків Армії УНР мала високий моральний дух і свідомість. Крім того, репатріація цих

вояків передбачалась, як уже згадувалося, лише після завершення репатріації полонених червоноармійців. А остання затягувалася.

Робота радянської репатріаційної комісії та представників повноважного представництва УСРР з репатріації крила в собі: виявлення таборів з інтернованими вояками колишньої Армії УНР і з'ясування чисельності розміщених там військових формувань; проведення інформаційної, роз'яснювальної та агітаційної роботи серед інтернованих; забезпечення юридичного оформлення і технічного виконання репатріації.

Другий зимовий похід став стимулом для прискорення оголошення амністії та, відповідно, репатріації. У ЦК КП(б)У, колеги НКЗС УСРР приймаються рішення про прискорення роботи над декретом про амністію для рядових вояків [11. – арк.6.].

Попри те, що Другий зимовий похід завершився поразкою, радянська сторона була вкрай занепокоєна новими можливостями активних дій української еміграції. Поряд з репатріацією розгортається робота з розкладу української еміграції. У листопаді 1921 р. дипломатичні представники УСРР за кордоном (Празі, Відні, Варшаві та Берліні) провели низку нарад з представниками тих емігрантських кіл, які були згодні піти на співпрацю з радянською владою. На нарадах було прийнято рішення про створення політичних центрів некомуністичної спрямованості, але ворожих структурам УНР, які мали посіяти розбрат і поглибити розкол серед української еміграції. На пропагандистську літературу передбачалось виділити 7 млн рублів [154. – 1922 р. – №3.].

30 листопада 1921 р. було оголошено амністію для рядових вояків колишньої Армії УНР. Текст амністії з'явився у пресі лише 12 грудня 1921 р.

З огляду на оголошення амністії особливий відділ ВУЧК (іноземний відділ) видав таємну інструкцію для представників УСРР за кордоном. В інструкції, зокрема, зазначалося: „Ст. 1. В интересах ограждения Республики от возможности отправки на Украину под видом «амнистированных» искусно подобранных кадров контрреволюционных элементов из солдат и офицеров белых армий, амнистированные должны быть подвергнуты самому тщательному фильтру и

агентурному нагляду з моменту оголошення амністії в таборах впродовж до прибуття їх на місце призначення на території УСРР.

Ст. 2. ...рекомендується посилити агентурно-освітительську роботу в таборах з метою встановлення політичної і класової фізіїонії кожної особистості в окремістії. Необхідно встановити найбільш повне відношення.. до агентурі іноземних держав і його зв'язі і стосунки, його знайомства і всі інші індивідуальні якості...» [14. – арк.56-58.].

Ця інструкція породила проблему: де взяти стільки працівників і грошей для втілення її в життя? Згідно з кошторисом РУД один агент, який міг контролювати близько ста осіб обходився щонайменше у 100 тис. польських марок на місяць [19. – арк.32.]. Для порівняння, заробітна платня працівників повноважного представництва УСРР у Варшаві складала 100–150 тис. польських марок. Один буханець хліба коштував близько 50 польських марок [43. – арк.110-111.].

Щоби виконати цю та інші інструкції, Шумський і Аболтін шлють телеграми з проханням направити їм відповідних підготовлених спеціалістів. „РУД просить Вас о присылке одного сотрудника, знающего украинский и русский языки и могущего вести работу в украинской части РУД, а в особенности знакомого с работой ГПУ и с петлюровскими организациями... РУД ещё раз просит принять меры к возможно скорейшей присылке такого сотрудника для РУД...” [26. – арк.91.].

10 грудня 1921 р. колегія НКЗС УСРР дала розпорядження О.Шумському, які, на її думку, мали би сприяти репатріації вояків інтернованої Армії УНР: 1) домагатися від Польського уряду ліквідації таборів військових формувань УНР; 2) вивести з таборів усіх тих, хто не бажає повертатися до УСРР, а табори передати у повне розпорядження Радянсько-польської репатріаційної комісії; 3) вислати з Польщі тих вояків УНР, які не бажають повертатися в УСРР; 4) змусити Польський уряд перевести табори для інтернованих подалі від радянсько-польського кордону; 5) отримати від польської сторони списки тих, хто не повертається в УСРР з метою нагляду за ними.

Для втілення в життя цього розпорядження повноважне представництво УСРР звернулося до МЗС Польщі з низкою нот з вимогою дотримання польською стороною 5 ст. Ризького мирного договору.

Реального результату амністія від 30 листопада 1921 р. не дала. Так представник російсько-української делегації в репатріаційній комісії констатував: „Петлюрівська маса дуже добре засвоїла думку, що вернутися в Совдепію вони завжди встигнуть, що більшовики їх завжди приймуть, аби тільки вони захотіли, а тому немає чого спішити, краще почекати може щось зміниться” [181. – С.122.]. Тому радянські дипломати наполягали на встановленні кінцевого терміну репатріації, що було зроблено лише наприкінці 1922 р.

Керівник консульського відділу повноважного представництва УСРР у Польщі Лебединець у своїх звітах так пояснював, чому репатріація петлюрівців проходила з великими труднощами. „З одного боку, петлюрівське старшинство держало в терорі козацтво і всіма можливими способами (замикання до „паки”) спиняло поворот козаків на Україну, а з другого, польвлада переслідувала тих, що бажали виїхати до дому. Загал козацтва був готовий різними надіями про поліпшення „української справи”. Тим часом „поліпшення” не приходило, і маса стратила всяку віру в своїх провідників...” [41. – арк.104.].

Але дипломатичний тиск радянської дипломатії у межах першого дипломатичного наступу створив реальні умови для проведення репатріації вояків у майбутньому.

22 лютого 1922 р. голова російсько-української делегації Аболтін нарешті отримав відповідну інструкцію з проведення майбутньої репатріації. Так, у цій справі україно-російська делегація мала користуватися такими документами: Угодою про репатріацію, як міжнародним договором, Актом про амністію від 30 листопада 1921 р., як внутрішньодержавним правовим актом. Рекомендувалося узгоджувати дії РУД з діями представництва УСРР. Також повторювалися інструктивні рекомендації, що були направлені Шумському у грудні 1921 р. [21. – арк.42.].

Навесні 1922 р. командування Червоної армії звернулося до ЦК КП(б)У з пропозицією про повторне оголошення амністії рядового складу „врангелівців і петлюрівців”, мотивуючи це тим, що на весну ними готується наступ [25. – арк.2.]. ЦК КП(б)У пропозицію схвалив і звернувся з відповідним зверненням до ЦК РКП(б) і розпорядженням до НКЗС УСРР. Цього разу радянське керівництво вирішило діяти на випередження.

7 квітня ЦК КП(б)У знову розглянув питання про амністію петлюрівців і врангелівців і визначив широку програму дій, яка містила в собі: 1) термінове розроблення проекту амністії (за 24 години, як зазначено у протоколі); 2) виступити зі зверненням до закордонних українців; 3) провести кампанію через пресу і відповідні органи (Агітпроп, НКЗС, дипломатичні представництва за кордоном) з якнайширшого оголошення амністії. Мотивація амністії мала бути такою: „1) непорушність і міцність радянської влади; 2) турбота радянської влади про рядові емігрантські маси, що, відірвані від батьківщини, жорстоко експлуатуються і обманюються купкою авантюристів” [25. – арк.1.].

Проект постанови ВУЦВК було розроблено Яковлєвим після принципової згоди ЦК РКП(б) на проведення амністії для української політичної еміграції. 10 квітня 1922 р. постанову було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б)У, де було прийнято рішення про уточнення 2-го пункту, в якому йшлося про категорії осіб, до яких амністія не застосовується. Було прийнято рішення, що повернення в Україну забороняється для „організаторів та ініціаторів монархічних і петлюрівських організацій”. Остаточний текст було рекомендовано узгодити з Москвою [26. – арк.64.]. Але Москва, як це не раз бувало у практиці відносин НКЗС УСРР і РСФРР, проігнорувала всі звернення Харкова (було надіслано 4 телеграми на ім'я Карахана, які залишилися без відповіді) з цього приводу. Постанова вийшла 12 квітня 1922 р. без згоди Москви. З цього приводу 24 квітня 1922 р. навіть відбулося нове засідання Політбюро, де Яковлєв був змушений виправдовуватися за свій вчинок. Зрештою Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Предложить НКВД предписать нашим заграницным представительствам впредь до получения инструкций репатриацию эмигрантов не производит, ограничиваясь предварительной работой (регистрацией

и т.д.), мотивируя транспортными затруднениями и необходимостью произвести работу по эвакуации в организованном порядке». Також було доручено спеціальній комісії отримати вказівки (інструкції) з Москви і терміново розробити інструкції з проведення амністії, які мають бути затверджені Політбюро [26. – арк.138.].

Такі інструкції було підготовано і направлено до повноважених представництв 20 і 24 травня 1922 р. Лише після цього розпочалася реальна праця у цьому напрямку. Але водночас були взяті до уваги таємні інструкції політвідділів „про несвоечасність її і якнайможливішого тому її звуження” [26. – арк.160.]. Маючи такі взаємоне прийнятні документи, працівники посольства УСРР і РУД фактично самі вирішували, як їм проводити репатріацію і кого вносити до списків репатріантів. Непоодинокими були випадки порушення інструкцій, про що у своїх звітах повідомляв М.Лебединець.

Крім того, 9 березня 1922 р. змішана репатріаційна комісія виробила для уповноважених обох делегацій спеціальну інструкцію для проведення амністії. До травня польська сторона зволікала з реалізацією: не виконувала своїх зобов'язань щодо інформування інтернованих, чинила перешкоди для приїзду радянських уповноважених у табори [154. – 1922 р. – №98.].

Проте, як зазначав 4 травня 1922 р. в інтерв'ю заступник повноважного представника УСРР в Польщі І.Сіяк: „Польща пішла назустріч вимогам радянського представництва в справі ліквідації петлюрівщини. Радянська делегація була допущена до таборів інтернованих... Польський уряд висилає за межі Польщі всіх, що ми оголосили поза законом” [26. – арк.160.].

На момент, коли заходи радянської сторони з організації репатріації інтернованих українських вояків почали давати результати (липень 1922 р.) у таборах інтернованих вояків Армії УНР перебувало 10 135 осіб, із яких 6362 – рядові і 2414 – старшини [181. – С.123.].

Через вкрай жакливі умови утримання українських вояків у польських таборах, а також зневірі у подальших перспективах боротьби, радянська агітація почала давати певні результати.

3 травня 1922 р. питання про репатріацію громадян УСРР було повністю переведено з Російсько-української делегації (РУД) Змішаної репатріаційної комісії до канцелярії консульського відділу представництва УСРР. До напливу громадян консульський відділ не був готовий через не лише нечисленність працівників, а й відсутність відповідних фінансів та інструкцій щодо проведення амністії. Відповідні інструкції, як зазначалося, з'явилися лише наприкінці травня 1922 р. Аби врятувати свою репутацію, консульському відділові довелося вдаватися до всіляких хитрощів. Так, для зволікання часу було влаштовано реєстрацію бажаючих повернутися в Україну за амністією або вписувати у списки РУД осіб, які підлягали репатріації [26. – арк.160.]. У місячний термін, наданий для реєстрації осіб, які бажали повернутися в Україну, до консульського відділу повноважного представництва УСРР у Польщі звернулося лише півтора-два десятка людей.

Справу репатріації інтернованої Армії УНР керівник консульського відділу М.Лебединець вважав пріоритетною для свого відділу. „Консульський відділ стоїть на тій точці зору, що зараз петлюрівщина в цілому розшатана і нашим обов'язком є використати цей момент і не допустити до повного її зорганізування, яка будучи організованою на території Польщі, ніколи не заспокоїться і буде завжди думати про авантюру. Пустивши ж ту саму петлюрівщину і розпорошивши її на Україні, можна буде легко зробити її зовсім нешкідливою для нас. В виду цього на нашу думку треба посилити працю по відправці петлюрівської армії... Від місяця травня по 1 жовтня 1922 р. відправлено 1253 репатріанта...” [41. – арк.105-106.]. Ця думка підтримувалася і НКЗС УСРР.

Для стимулювання репатріації радянська сторона у таборах інтернованих почала формувати мережу інформаторів і агентів і запросила 17 760 тис. польських марок для завершення цього процесу [19. – арк.30-32.].

У проведенні репатріації, як зазначав Лебединець, йому доводилося свідомо порушувати цілу низку інструкцій. „Буває так, що старшина втікає з петлюрівського табору, попадає до нас без всяких документів, і просить дозволу на виїзд. Пристосувати до нього строгу інструкцію це значить: казати йому ждати, поки не прийде відповідне рішення від Вас. Тимчасом він, втікши з табору, абсолютно не

має де пробути той час, поки не пройде відповідь на його заяву. Назад до табору відіслати його не можна, бо там його рахують вже „зрадником” і відповідно поступають з такими. Деінде без средств на життя не може пробути, тим більше, що польвласти як раз полюють за такими, оголошують їх більшовицькими шпіонами і арештовують. В таких випадках консвідділ по порозумінні з головою РУД тов. Аболтіним відсилає такого до табору для повертаючихся в Варшаві, де його втягається в транспортний список чергового ешелону, а тимчасом заяви його посилаються наперед до НКЗС. Умови, серед яких приходиться працювати в Польщі по репатріації чинів білих армій, примушують деколи робити такі виломи в інструкції. Інакше зовсім неможлива репатріація і ліквідація петлюрівщини” [41. – арк.105.].

До кінця 1922 р. більшість таборів інтернованих вояків армії УНР було ліквідовано, залишилося не більше 3 тис. українців.

Але з Москви надійшла вказівка, що повернення всіх петлюрівців не є обов’язковим, достатньо виконання завдання з їх розкладу як організованої сили. У результаті з 8 тис. інтернованих, що перебували в польських таборах у 1922 р. до УСРР було повернуто лише 3 тисячі [26. – арк.96.]. За даними радянсько-польської комісії, з 14 квітня 1922 р. по 25 січня 1923 р. через обмінний пункт Здолбунів-Шепетівка в УСРР повернулося 2278 амністованих вояків і старшин колишньої Армії УНР [181. – С.123.]. Решта залишилась у Польщі, або переїхала до Чехословаччини (2255 вояків).

Останній раз НКЗС УСРР поставив питання перед Москвою про завершення репатріації вояків Армії УНР у грудні 1922 р., посилаючись на те, що ситуація в Польщі для цього є вкрай сприятливою. Так, Раковський писав: „Положение таково: с уходом Пилсудского, который, как известно, был главным покровителем петлюровщины и отпуская последним средства тайно из особых фондов, находившихся в его личном распоряжении, вопрос о дальнейшей участи петлюровщины предстанет как перед петлюровцами, так и перед новым президентом, который должен будет решить вопрос о петлюровщине в принципе...”

[26. – арк.94.]. На це Москва відповіла коротко: „Репатриацію в 1923 г. прекратить” [26. – арк.94.].

Отже, на кінець 1922 р. так і не було завершено репатріації колишніх вояків Армії УНР, але завдяки зусиллям радянської дипломатії збройні формування УНР припинили існувати як організована збройна сила і вже не становили небезпеки для радянської влади. Останній табір інтернованих вояків Армії УНР було ліквідовано в 1924 р.

У квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській партконференції КП(б)У Раковський наголошував: „...оскільки з нашою зовнішньою політикою зв’язана боротьба за розклад українських угодовських і контрреволюційних організацій... В даний момент їхнім центром є Прага... З цим кублом української національної пропаганди нам, звичайно, доведеться боротися і в майбутньому” [154. – 1923. – №77.].

Створення СРСР остаточно поховало будь-яку пропагандистську компанію на користь повернення емігрантів до УСРР. Надалі українською політичною еміграцією та її лідерами переважно переймалася радянські розвідувальні органи, які намагалися встановити повний контроль над політичними структурами еміграції та по можливості знищити їхніх політичних провідників.

Так можна констатувати, що вирішальним у процесі репатріації вояків колишньої Армії УНР, що розміщувалася в таборах на території Польщі, була позиція Москви. Спершу вона стримувала цей процес, покладаючи сподівання на її розклад і часткове знищення її найактивнішої частини. Так, радянська розвідка фактично вивела загони повстанців під командуванням Тютюнника у заздалегідь підготовлену засідку. Те саме було здійснено і з загонами Савінкова. Коли стало зрозумілим, що таким способом загрозу не усунути, Москва дослухалася до позиції Харкова, який пропонував максимально вивезти петлюрівців на територію УСРР, розселити і встановити над ними контроль. Проте репатріація здійснювалася лише до кінця 1922 р., коли вона знову була заборонена Москвою.

РОЗДІЛ IV. РАДЯНСЬКА ДИПЛОМАТИЯ НА СЛУЖБІ СВІТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

4.1. „Закордот” у системі дипломатичних відносин між УСРР та Польщею

Від кінця 80-х років XX ст. у суспільстві спостерігається підвищений інтерес до діяльності спецслужб колишнього СРСР. Цей інтерес не згасає і понині, достатньо лише кинути побіжний погляд на художню, публіцистичну, мемуарну та наукову літературу, що тепер видається переважно в Росії. З одного боку, цей інтерес зумовлений самою специфікою діяльності будь-яких спецслужб, а з іншого, прагненням дізнатися правду про потаємний, прихований бік історії. З часом усе, що колись ретельно приховувалося, стає відомим. Перші публікації на цю тематику виходили з претензією на сенсаційність. А будь-який „новий” факт, засвідчений документально, розглядався як відкриття. Одним з таких „відкриттів” для широкого загалу читачів був „Закордот” – спецслужба КП(б)У, що існувала у 20-ті роки XX ст. (у документах проходить під назвою: "Закордонний відділ ЦК КП(б)У"). Назва „Закордот” походить від поєднання українського (закордонний) і російського (отдел) слів. Для науковців існування „Закордоту” не становило таємниці. Проте за радянських часів дослідження діяльності цієї спецслужби та інших подібних, не проводилося. Згадування про „Закордон” не виходило за межі твердження, що його містила нота НКЗС УСРР від 28 вересня 1921 р. Там, зокрема, йшлося, що „завдання [„Закордоту”] зводилися до обслуговування армії під час війни з Польщею, чим повністю вичерпувалися цілі його існування. З моменту ж ліквідації Південно-Західного фронту, а саме з кінця 1920 р., було приступлено також до ліквідації

„Закордоту” [114. – С.359-364.]. Хотілось би наголосити на словах „приступлено до ліквідації”, а не ліквідовано.

Дослідження В.Сідака, В.Козенюка, М.Вівчарика та ін.[93, 252-253], зібраними документи засвідчують, що діяльність „Закордоту” не обмежувалася періодом радянсько-польської війни, а тривала й надалі. Автори стверджуються, що „Закордот” – партійна спецслужба розвідки і контррозвідки, створена з метою експорту революції у прилеглі до України держави, зокрема Польщу та Румунію. В.Козенюк у статті "Закордот" у системі спецслужб радянської України” дійшов висновку: „Якщо розглядати цю організацію з позицій вивчення таємної політичної діяльності радянської держави, то слід визнати, що "Закордот" був спеціальною службою держави, незважаючи на те, що він був створений і функціонував у рамках громадської організації. На користь цього свідчать мета, завдання, форми і методи його діяльності. Вони цілком вписуються в модель діяльності розвідки і контррозвідки радянської України на початковому етапі їхнього становлення”.

Вперше „Закордот” згадується у протоколі №4 засідання ЦК КП (б) У від 21 травня 1920 р. На цьому засіданні були присутні Г.Зінов'єв, В.Яковлев, Т.Петровський, Ф.Сергєєв (Артем), Ф.Кон, О.Шумський, С.Косіор та ін. Було ухвалено: "Розвідувально-інформаційну роботу зосередити при ЦК, організувавши відповідний відділ" [59. – арк.11.]. Організацію відділу було доручено членові ЦК КП(б)У Феліксу Кону. Згодом начальником Закордонного відділу ЦК КП(б)У став Ф.Маркус.

Поява такого органу була зумовлена докорінною зміною становища радянських республік. У боротьбі з противниками більшовиків позначився злам. Територія, контрольована білими арміями та інтервентами, стрімко скорочувалася. Вдруге виникли умови для експорту революції до прилеглих країн. Цю обставину було підмічено вже на початку 1920 р. тодішнім керівником Реєструпра (Регіструпра)¹ В.Аусемом, який намагається переорієнтувати роботу керованого ним

¹ 1 листопада 1918 р. заступник голови Реввійсради Республіки (РВРР) Е.Склянський, головком І.Вацетіс, член РВРР К.Данишевський затвердили штат Польового Штабу (ПШ) РВРР. У структурі ПШ цим штатом було передбачено Реєстраційне Управління, на яке було покладено об'єднати всі органи агентурної розвідки і воєнної контррозвідки. Складався Реєструпр (іноді в документах називається Регіструпр) з двох відділів: 1-го – відділ воєнного контролю (тобто контррозвідки), скорочено Отвоєнкон, і 2-го - агентурного.

органу на глибоку розвідку на території країн, що є реальними і потенційними противниками радянських республік. Але ця робота, на його думку, могла бути успішною лише за умови партійного керівництва. Новий підхід був успішно випробуваний ним стосовно країн Балтії. У складі комуністичних партій Фінляндії, Естонії, Латвії було створено закордонні бюро у складі ЦК партій. Як зазначав Аусем у своєму рапорті членові РВРР і військовому ПШ РВРР Д.Курському: „С большим трудом при содействии ЦК РКП, РУ [Региструпру] удалось добиться от ЦК КПУ образования при нем закордонного бюро, которое уже приступило к работе и по докладам... обещало в ближайшем будущем дать хорошие результаты” [212].

Проте новий орган відразу наразився на опозицію, особливо з боку члена РВРР и члена РВР Південно-Західного фронту Й.Сталіна, який фактично двічі зривав початок роботи „Закордоту” своїми кадровими перестановами і призначеннями, а Аусем був змушений залишити свою посаду [252. – С.65.]. Лише у серпні 1920 р. „Закордот” зміг приступити до роботи, хоча ще 8 червня цього ж року постановою реввійськради за № 245 було утворено Закордонний відділ („Закордот”).

Згідно з Положенням про „Закордот” прийнятим ЦК КП(б)У 21 травня 1920 р., йому необхідно було займатися веденням "агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за кордоном у суміжних з Україною державах (південь Польщі по лінії Гомель–Люблін–Краків, Галичина, Буковина і Бессарабія)... і за фронтом у зайнятій ворогом частині України з питань політичного, економічного та військового характеру". Положення визначало, що керувати "Закордотом" повинен лише член ЦК КП (б) України, який відповідає за своєчасне й точне виконання завдань ЦК і Реєструпра Польового штабу РВРР. Відділ веде свою роботу через спеціальних агентів, які відряджаються у відповідні населені пункти для збору інформації військового, політичного та економічного характеру. Таким же способом передбачалося організовувати доправлення іноземної літератури і періодичної преси [59. – арк.1.].

Крім агентів, до роботи „Закордоту” мали активно залучатись і партійні організації. Їм пропонувалося повідомляти у відділ усю наявну в них військову, політичну та економічну інформацію. Крім того, партійні організації та осередки за

фронтом повинні були виділити зі своїх рядів найбільш підготовлених комуністів для вирішення завдань агентурної розвідки. В інтересах "Закордоту" намічалось опитувати всіх комуністів, а також інших осіб, які прибули з території, зайнятої супротивником чи з території суміжних держав. Місцеві партійні організації були зобов'язані також за дорученням "Закордоту" шукати придатні з'явні квартири на своїй території, представляти пропозиції щодо організації конспіративного зв'язку з резидентами й агентами відділу, брати участь у розробленні шифрів і паролів [59. – арк.1.]. Також було вирішено питання фінансування і кадрового забезпечення [59. – арк.10.].

Структурно "Закордот" складався з чотирьох підрозділів. Це були партійно-оперативний, агентурно-розвідувальний, військово-політичний та інформаційний підвідділи. Було встановлено, що: "...усі підвідділи організаційно відокремлені один від одного, працюють зовсім самостійно, не входячи в контакти, і поєднуються лише начальником відділу - членом ЦК та секретарем Закордонного відділу". Партійно-оперативний підвідділ підтримував зв'язок із зафронтовими партійними організаціями і передавав їм завдання розвідувального характеру за вказівками Реввійськради Республіки, а також штабів фронту й армій. Військово-політичний підвідділ здійснював пропагандистський вплив на армію супротивника. У ньому були секції усної пропаганди, секція особистих контактів з армією противника, а також редакційно-видавнича секція [64. – арк.10.].

Слід зазначити, що викрита польськими властями на початку 1921 р. діяльність обмежувалася роботою саме цих двох підвідділів [77. – т.103, к.1-57.]. Це навіть породило далеке від істини враження, що „Закордот” займався лише організацією та керівництвом партизанським рухом. Радянська сторона своїми дипломатичними нотами фактично впливала для усталення такої думки у польських властей.

Насправді ж провідною для "Закордота" була діяльність його агентурно-розвідувального підвідділу. Цей підрозділ через спеціальних резидентів, ізольованих від закордонних партійних організацій, добував відомості військового, політичного й економічного характеру. При цьому встановлювалося, що для вирішення своїх

завдань підвідділ може використовувати оперативні можливості інших політичних партій. В одному з документів тих років передбачалося нелегальну роботу в глибокому тилу супротивника організовувати у спосіб створення там агентурного відділу, в якому на правах підвідділів діятимуть підрозділи розвідки та контррозвідки. Розвідка повинна була "вести облік ворожих сил, з'ясовувати міцність ворога у зайнятих ним місцевостях, настрій місцевих жителів, стежити за пересуванням його військ та з'ясовувати завчасно всі операції супротивника, що починаються, стежити за ворожою пресою і передавати по можливості всі газети, що ним видаються". Контррозвідці, своєю чергою, пропонувалося "вести облік контррозвідувальних елементів, паралізувати діяльність жандармерії й охоранки супротивника, проводячи туди своїх агентів", а також "організувати агентуру у всіх політичних утвореннях" [252. – С.63.].

Всю окуповану поляками і контрольовану білими арміями територію тогочасної України було переділено на чотири військові сектори (дільниці): Поділля, Волинь, Київщина, Одещина. Територію Великої Волині (Волинське воєводство) було переділено на десять військових повітових організацій: Володимир-Волинський, Горохів, Дубно, Здолбунів, Ковель, Костопіль, Кременець, Луцьк, Любомль, Рівне. У кожному повіті організовувалися партизанські невеликі загони та розвідувально-диверсійні групи. Така діяльність дістала назву „активної розвідки”.

По завершенні радянсько-польської війни територію Польщі було розділено на три райони: 1) центральна Польща 2) Східна Галичина; 3) Волинь, Поділля і Білорусія. У кожному районі утворювались „обласні комітети” [76. – арк.2.].

У той же час, коли відбувалося становлення „Закордоту”, відбулися зміни пріоритетів і в роботі Реєструпра, який так визначив свої завдання в нових умовах: „...діє у мирний і воєнний час, добуваючи всі необхідні відомості і розробляючи їх з усіх питань в галузях: воєнному, дипломатичному та економічному житті всіх країн. У воєнний час головне значення набуває з'ясування планів і намірів вороже діючих держав і нейтральних країн з метою з'ясування їх найближчої політичної кон'юнктури і завчасне з'ясування можливих противників” [212].

Отже, „Закордот” і Реєструпра мали здійснювати одну й ту ж діяльність, фактично дублюючи функції, але в різних площинах: один у партійній, інший – у державній. Хоча за тих умов, коли при владі знаходилась одна комуністична партія, це було те саме, бо обидві структури активно взаємодіяли, прикриваючи одна одну в разі провалів.

Хоча мета і напрямки діяльності „Закордоту” було визначено ще в середині 1920 р., з завершенням бойових дій на території України постало питання „про подальші організаційні форми існування „Закордоту”, але, як стверджує у своєму звіті Ф.Маркус Ф.Кону, рішення щодо цього питання занадто затягнулося. Щоб не гаяти часу, було зосереджено увагу на паспортній, технічній і організаційній діяльності [60. – арк.2.]. Наприкінці звіту Маркус констатує: „Перед „Закордотом” відкриваються все нові перспективи роботи, які потребують багато засобів” [60. – арк.21.].

Насправді затримка з визначенням подальшої долі „Закордоту” залежала від політики щодо Польщі, мирний договір з якою відкривав перспективи юридичного визнання радянських республік і встановлення у повному обсязі двосторонніх дипломатичних відносин. Але негативне сприйняття Польщі радянським керівництвом відкрило шлях до організації та розгортання революційної підривної діяльності на її території. Провідну роль у цьому напрямку мав відіграти „Закордот”.

У червні 1921 р. у Києві відбулася таємна нарада за участі Зінов'єва, Кона та керівників київського відділення організації. Зі слів К.Бітовта, який згодом здався польським властям і виказав їм усю волинську мережу „Закордота”, на цій нараді Зінов'єв виступив з такою промовою: „Товарищи! Положение коммунистической власти в России очень тяжелое. Советская Россия не может продолжать свое существование с капиталистическими государствами. Основным препятствием для введения коммунистического строя и борьбы с капитализмом на Западе прежде всего является польское государство, которое представляет собой вал (буфер) между Советской Россией и западными государствами. Поэтому следует любой ценой уничтожить этот вал. С этой целью необходимо использовать все средства, чтобы не

позже 1 августа 1921 г. разжечь в Польше революционное движение. Вся эта акция от имени ЦК КП(б)У поручается товарищу Русакову, у которого для этой цели имеется лучший коммунистический элемент на Украине и в России. В распоряжении Русакова предоставляется киевский банк и какое-то количество бриллиантов из Москвы. Русаков имеет право забирать с баз, которые должны быть организованы „Закордотом”, оружие любого вида и взрывчатые материалы” [77. – t.103, k.22.].

Зі слів інших заарештованих членів „Закордота” на Волині, які погодилися співпрацювати з польськими спецслужбами, можна виявити й інші напрямки діяльності цієї спецслужби у Польщі. Головна мета діяльності – організація локальних антипольських повстань для повалення існуючого ладу в Польщі [76. – арк.3.]. Під виглядом національного українського руху організувати малі повстанські загони, які повинні створити умови для зриву Ризького миру та дати привід для початку нової війни між Польщею та радянськими республіками [77. – t.103, k.11.]. Виявляти петлюрівські збройні загони; спрямувати своїх представників у ці загони з розвідувальною метою, для добування документальних доказів підтримки цих загонів польськими властями [77. – t.103, k.11.]. Створювати невеликі збройні загони, які під виглядом петлюрівців мали здійснювати провокаційну діяльність [77. – t.103, k.12.]. Отруєння лідерів польської держави і Петлюри [77. – t.103, k.28.].

Для реалізації цих планів на території Галичини, Волині, Білорусії було сформовано відповідні структури, які розгорнули активну діяльність. Організовані спеціальними агентами, закинутими на територію Польщі, партизанські загони здійснювали напади на поліційні дільниці, залізниці, банки і навіть на невеличкі містечка. Вони проводили активну пропагандистську і агітаційну діяльність, що мала, за твердженням польських властей, чималий успіх [76. – арк.3.].

Про деякі акції „Закордоту” на Волині дає уявлення підбірка документів, вміщених у згаданих працях В.Сідака, В.Козенюка, М.Вівчарика. А головні матеріали містяться в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України та Archiwum Akt Nowych у Варшаві [76, 77. – t.103.]. Також додаткові матеріали є у

праці російських дослідників А.Колпакіді і Д.Прохорова „Империя ГРУ”, де зокрема стверджується, що місячний бюджет лише на теренах Волині складав понад 1000 американських доларів (З такою сумою відправилася українська дипломатична місія до Варшави – *Авт.*).

Наприклад, 4 червня 1921 р. „Закордотом” було відправлено південному відділенню для озброєння агентурно-диверсійних груп: кулемети системи „Льюіс” – 29 штук, системи „Шоша” – 50, набоїв для кулеметів – 256 тис. штук, гвинтівок – 250 штук, набоїв для гвинтівок – 270 тис. штук, французьких гранат – 310 штук, бомб „Новицького” – 400 штук, динаміту з капсулами – 15 пудів, проксиліну з капсулами – 20 пудів, толу з капсулами – 20 пудів, траксалинових шашок з капсулами – 100 штук, машинок для підриву – 3 штуки, біноклів польових – 5 штук [61. – арк.28.].

Проте далекосяжним планам здійснитися не судилося. Всю структуру „Закордоту” на Волині було провалено провокаторами. 11 червня 1921 р. К.Бітовт, один з чоловічих радянських агентів, направлених у Польщу, здався польським властям і видав їм усю відому йому інформацію про структуру „Закордоту”, а надто на Волині [76. – арк.3-4.]. За отриманою від Бітовта інформацією польські спецслужби встановили спостереження за всіма відомими їм діячами „Закордоту”. Про подальші події, пов’язані з ліквідацією структури „Закордоту” на Волині, у доповіді спеціального представника міністра закордонних справ Польщі Познанського повідомляється таке: „Завчасна ліквідація організації „Закордоту” відбулася тому, що кілька членів „Закордоту” здійснили в Ровно та його околицях два злочини, один із яких – вбивство подружжя Горенштейнів у Ровно з метою пограбування. Ці злочини стали причиною втручання слідчої поліції та викликали необхідність негайного арешту безпосередніх учасників убивства; побоювання, що цей арешт убивць міг би налякати інших членів „Закордоту”, визначили необхідність арешту всіх виявлених дефензивою (політичною поліцією) комуністів, що брали участь в акціях „Закордоту”. За злочини та участь у комуністичній організації „Закордоту” було заарештовано всього 45 осіб...” [77. – т.103, к.49-51.]. Шістьох арештованих було засуджено як карних злочинців і 31 липня 1921 р.

страчено. Під час судового процесу польські власті намагалися уникнути політичної складової справи, а тому суд над рештою арештованих було відкладено. Польським властям бракувало доказів антипольської підривної діяльності арештованих. Крім того, арештованими виявилися лише рядові члени організації. Всі керівники уникнули арештів. Тому судовий процес відбувся лише у лютому 1923 р. А справа „Закордоту” набула зовсім іншого обороту.

Польська сторона намагалась використати її як засіб тиску на радянську сторону з метою припинення антипольських акцій, а також у складному дипломатичному протистоянні з радянською Україною восени 1921–1922 рр. Матеріали з цієї справи МЗС Польщі отримало у серпні 1921 р., тоді ж їх було надіслано до польського посольства у Москві з приписом використовувати обережно і в разі необхідності.

Завданням радянської сторони було мінімалізувати можливі негативні наслідки викриття структури „Закордоту” на Волині. Так, потрібно було не допустити викриття структур „Закордоту” в інших регіонах Польщі, відмежувати уряди радянської України і Росії від причетності до цієї справи, нейтралізувати можливі закиди Польщі. Забігаючи наперед можна констатувати, що з цим завданням українська радянська дипломатія впоралася блискуче. Чималу роль у цьому відіграли і структури Реєструпра, які провели операцію прикриття.

На початку серпня 1921 р. справою „Закордоту” на Волині зацікавилася міністерство закордонних справ Польщі, яке відправило свого спеціального представника до Луцька для з’ясування суті справи і можливого використання її у дипломатичній протидії першому радянському дипломатичному наступові, що набирив обертів. Польські дипломати нарешті отримали, як здавалося їм, вагомі аргументи, щоби збити радянський дипломатичний тиск із приводу підтримки Польщею збройних акцій загонів та уряду С.Петлюри. Ознайомившись з матеріалами справи, МЗС рекомендувало „використовувати їх обережно і не афішувати” [76. – т.103, к.13.].

Зібраний і систематизований матеріал було покладено в основу ноти міністра закордонних справ Польщі Г.Скірмунта від 25 серпня 1921 р. Нижче наводиться

текст ноти повністю, бо він показує обсяг інформації, якою оперувала польська сторона про діяльність „Закордоту”. Наведені польською стороною факти базуються на протоколах допитів К.Бітовта, А.Марцинкевича, В.Качинського, А.Шляхтина, А.Блащука та інших, що виявилися провокаторами або погодилися на співпрацю з польськими властями під час слідства [76. – т.103, к.10-51.].

„...В распоряжении польского правительства имеется богатый материал, доказывающий неопровержимо, что украинское правительство не только терпит, но и само принимает участие в действиях, направленных к подрыву законного польского правительства и к сокрушению социального строя в Польше, а равно и к обострению польско-украинских отношений. Наиболее ярким примером этих широко задуманных действий является участие украинского правительства совместно с правительством российским в организации так называемого Закордота – „Закордонного отдела”. Не подлежит сомнению, что украинское правительство посредничает в финансировании и самофинансирует деятельность Закордота. Согласно заявлениям членов и сотрудников этого учреждения, фонды в виде денег и бриллиантов для Киевского Подотдела Закордота были выплачиваемы через посредство Киевского банка. Поскольку правительству известно, что около 1-го июня Маркусом, начальником Харьковского Закордота, дано Русакову, председателю областного комитета в Ровно, около 30 каратов бриллиантов для действий в Польше. Для этого же Комитета выслано из Харькова через Подотдел в Киеве неделю спустя 175 каратов бриллиантов. Кроме того, польское правительство имеет данные, что украинское правительство в согласии с российским правительством ассигновало значительную сумму для действий в Польше.

Польское правительство установило, что целью деятельности Закордота является – вызвать в Польше коммунистический переворот путем вооруженных восстаний местного населения, каковым восстаниям руководители Закордота стараются придать характер национального движения. Далее установлено, что деятельность Закордота распространяется равным образом и на Румынию, и на Балтийские государства.

Польское правительство располагает данными, что г. Маркус предусматривает в инструкциях, данных своим подчиненным, создание боевых Отделов с помощью украинских националистов, которые должны были действовать под названием петлюровских отделов. Целью этих действий должно было быть создание доказательств, на основании которых можно было бы упрекнуть Польшу в несоблюдении мирного договора поддержкой организаций, враждебных Украинскому и Российскому правительству. В случае раскрытия Закордота, членам этой организации даны инструкции, чтобы агитировать среди населения (неясность – пропуск) до миссий украинского и российского правительства в Польше. Польскому правительству известна вся организация Закордота, деятельность его отделов и подотделов, областных, губернских комитетов и иных, троек повстанческих отделов, вообще всех органов украинского правительства, действующих во вред Польсреспублики, стремящихся к обострению польско-украинских взаимоотношений путем провокаций. Польское правительство имеет в своих руках пропуска, выдаваемые президиумом Киевского отделения Закордота, Подотделов Правобережья и Галиции, датированные последними числами мая 1921 г. и подписанные И. Станиславским. Пропуски эти служат доказательством, что Закордот является правительственным учреждением как украинским, так и российским, так как в них имеется предложение по всем железнодорожным, военным и в особенности Особым Отделом и отделениями и Контрольными Пограничными пунктами оказывать всяческое содействие предъявителям документа на основании постановления Военно-Революционного совета Юго-Западного фронта от 8 июня за № 245. Польскому правительству известно, что Закордот непосредственно подчинен Центральным Комитетам Коммунистических партий Украины и России, в состав которых входят члены обоих правительств и между ними даже Мануильским, который по поручению украинского правительства подписал прелиминарный мирный договор с Польшей. По сведениям Польского правительства в настоящее время постановлено передать всю деятельность Закордота бюро III-го Коминтерна, дабы избежать скомпрометирования советских правительств. Польское правительство заявляет со всей решительностью, что делает

украинское правительство ответственным за всякую деятельность III-го Коминтерна, в состав которого входят и члены Украинского и Российского правительств, до тех пор, пока органы его находятся на территории Украины и поскольку в пределах своей деятельности охватывают в каком бы то ни было смысле Польскую Республику. Польское правительство далее требует фактической ликвидации Закордота и всех отделов и органов, равно и наказания виновных в насильнических нарушениях обязательств, принятых в абзацах I и II ст. 5 Рижского договора. Польское правительство подтверждает, что его стремление к установлению добрососедских отношений постоянно наталкивается на отсутствие доброй воли... Польское правительство выражает надежду, что выполнение в быстром времени справедливых его требований, выраженных в настоящей ноте, будет содействовать укреплению его убеждений, что украинское правительство искренне стремится ко взаимному укреплению мира, в особенности накануне установления нормальных дипломатических отношений” [29. – арк.7-9.].

Незважаючи на таку глибину знання суті справи, польській стороні бракувало доказів для влаштування гучного антирадянського процесу. Тому тон ноти був примирливим. Також, надсилаючи цю ноту, польський уряд сподівався, що відповідь радянської сторони стане хоч би побіжним підтвердженням причетності українського радянського уряду до підривної діяльності на території Польщі.

Такі сподівання виявилися марними. Того ж дня, коли було надіслано польську ноту, органи ВУЧК, Реєструпра, „Закордоту” отримали повну інформацію про провокаційну діяльність згадуваних вище осіб [252. – С.192, 198-199.].

Провідну роль у розкритті провокаторів відіграв Іуда Шорник, який на період ув’язнення фактично став старостою групи в’язнів, причетних до справи „Закордоту”. За допомоги своєї десятирічної доньки Ріви він установив зв’язок з радянськими спецслужбами, а згодом налагодив обмін інформацією і з повноважним представництвом УСРР у Варшаві [28. – арк.123.].

Радянські органи почали вживати термінових заходів. Тимчасово було припинено партизанську діяльність. На Волинь було направлено резидентів, які мали заснувати нову структуру організації. Тих, хто скомпрометував себе,

відкликали на територію УСРР. Відбулися кадрові перестанови у керівництві Київського відділення „Закордоту”. Новим керівником підвідділу Правобережжя і Галичини, як стало називатися Київське відділення „Закордоту”, 24 серпня 1921 р. замість Новоловського було призначено Маренка [22. – арк.37.]. Було вжито також додаткових заходів для глибшої конспірації діяльності організації [252. – С.199-204.]. Реєструпра задіяла свою структуру для організації втечі з в’язниці заарештованих членів „Закордоту” [28. – арк.123.]. Зокрема, поталанило організувати втечу одного з провідних працівників „Закордоту” на Волині Мжрона [31. – арк.81.]. Але наприкінці 1921 р. на Волині було провалено і мережу Реєструпра. Кількість заарештованих по справі „Закордоту” сягнуло 73 осіб (за іншими відомостями 75). Згодом на лаві підсудних опинилося 78 осіб [76. – арк.1-30.].

Вжиті заходи і отримана розвідувальна інформація дали змогу українському радянському урядові ретельно підготуватися до відповіді, врахувавши всі відомі Польщі обставини діяльності „Закордоту”. Українська дипломатія вирішила не поспішати з відповіддю, вичікуючи влучного моменту для неї, щоб не загострювати ситуації напередодні відкриття повноважного представництва УСРР у Варшаві.

Відповідь Народного секретаріату закордонних справ УСРР надіслали польському МЗС 28 вересня 1921 р., коли вже було остаточно з’ясовано питання про обмін дипломатичними представництвами двох країн. Радянська сторона категорично заперечувала свою, а надто радянської Росії, причетність до цієї справи, а також стверджувала, що такої структури, як „Закордот”, вже не існує.

„Що ж до посилення Польського Уряду на „Закордот”, то Український Уряд звертає увагу на те, що в самій польській ноті є вказівка на постанову Рев. Військ. Ради Південно-Західного фронту від 8 червня 1920 р. за №245, вміщену на посвідченнях, які видавалися агентам „Закордоту” і з яких можна ясно бачити, які завдання ставив перед собою „Закордот”, установа виключно українська і ні в якому разі не зв’язана з російськими урядовими органами”. Далі стверджувалося, що „Закордот” припинив існування з закінченням радянсько-польської війни. „Разом з тим, проведенням Українським Урядом розслідуванням з’ясувалося, що в травні

місяці цього року агентові польської дефензиви Бітовту вдалося нез'ясованим шляхом, слідство про яке триває, одержати¹ з провокаційною метою різні, що вже втратили силу, посвідчення і документи „Закордота” і за допомогою їх створити в деяких прикордонних містах на польській території підпільну організацію, яка була ним потім віддана в руки польських властей, причому 11 осіб, які піддалися на цю провокацію, стали жертвою її і були розстріляні в Польщі. Оскільки вина за викриття подібних дій падає на окремих агентів Радянської влади, Український Уряд може категорично запевнити Польський Уряд, що ним вжито всіх заходів до недопущення в дальшому подібних явищ” [114. – С.359-364.]. Також у ноті заперечувалося прагнення радянської сторони повалити існуючий лад в Польщі, в той же час було звинувачено польську сторону в подібному. Далі йшла розлога розповідь про діяльність загонів під командуванням Тютюнника і причетність до цього польської сторони [114. – С.364.]. Отже, радянська сторона діяла за принципами: що більша брехня, то скоріше в неї повірять, кращий метод захисту – це напад.

Але польська сторона не вгамовувалася. 31 вересня 1921 р. вона направила нову ноту, в якій наполягала на своїх вимогах [31. – арк.81-83.].

З тексту ноти радянська сторона зрозуміла, що нових доказів діяльності „Закордоту” у поляків не має. Тому в своїй ноті від 13 листопада 1921 р. категорично заявила: „Щоб остаточно вичерпати це питання, Український Уряд повинен знову категорично заявити, що організація „Закордоту”, на яку посилається Польський Уряд, не існує і що, отже, наведені Польським Урядом факти, нібито Радянський уряд підтримує цю організацію та інструктує її для проведення анархічних виступів, як-от нападу на поліцію, є в кращому разі результатом чиєїсь провокаційної роботи, як на це докладно вже вказував Український Уряд у своїй ноті від 28/IX. Український Уряд повинен найрішучіше відкинути спробу Польського Уряду приписати Українському Урядові яку б то не було відповідальність за антидержавні виступи населення у східних областях Польської Республіки, викликані політикою Польського Уряду в галузі національного питання

¹ Дійсно у агента Закордоту В.Рикуна пропав портфель з таємними документами, потім ці документи опинилися у розпорядженні польської сторони (ЦДАВО України – ф.4, оп.1, спр.615, арк.123).

в цих областях і встановленим у них з моменту приєднання їх до Польської Республіки адміністративним режимом” [114. – С.387-388.].

У цій ноті радянська сторона використала аргументацію, яку застосовувала польська сторона у своїх відповідях на закиди про підтримку дій загонів під командуванням Ю.Тютюнника на території УСРР.

Після такого обміну нотами польська сторона вже не піднімала питання на міждержавному рівні про діяльність на її території „Закордоту”. З радянського боку, особливо після арешту мережі Реєструпра, головним завданням було не допустити нового витoku інформації. Всю подальшу роботу було зосереджено через повноважне представництво УСРР у Варшаві, вів цю справу М.Любченко. Маючи надійного зв’язкового [28. – арк.68.], Любченко керував діями підсудних. Неодноразово вони влаштовували акції протесту, голодування, стверджуючи, що вони є жертвами політичних репресій. Як стверджує Любченко, одне з таких голодувань було припинено за його наполяганням у листопаді 1922 р. [28. – арк.123.]. Це є ще одним непрямим доказом того, що в умовах розгорнутого радянською дипломатією другого дипломатичного наступу напередодні виборів до польського Сейму їй не потрібно було, щоби польська сторона влаштувала гучний антирадянський політичний процес.

Зрештою, судовий процес над членами „Закордоту” і Реєструпру (хоча польська сторона і не з’ясувала причетності даної структури до цієї справи) відбувся лише 10 лютого 1923 р., коли для дипломатії УСРР, КП(б)У він уже не мав ніякого значення. На той час УСРР вже втратила право на проведення самостійної зовнішньої політики.

До суду було притягнуто 78 осіб. Центральною фігурою процесу був Іуда Шорник. У вироку суду підсудних було переділено на декілька груп. 29 осіб було виправдано. Решта отримали від десяти до двох років ув’язнення. Зокрема, І.Шорника звинуватили в „утриманні явки, а також дачі відомості про чисельність і дислокацію польських військ” [28. – арк.123.]. Після вироку всі засуджені, крім Шорніка, подали прохання про помилування.

Згідно з умовами «Додаткового протоколу до договору про репатріацію» (лютий 1921 р.) Польща і радянські республіки домовилися про персональний обмін 300 громадян. Параграф 1 протоколу проголошував: «Стороны признают целесообразным и соглашаются производить, помимо массовой репатриации, также и персональный обмен лиц, которые выразят на это своё согласие и в выдаче которых стороны особо заинтересованы. Лица эти будут отправлены вне очереди и независимо от того, являются ли они гражданами государства, требующего их выдачи» [88. – Т.4. – С.185.].

Переговори з цього питання велися більше року. За наполяганням першого секретаря повноважного представництва УСРР у Варшаві М.Любченка та представника „Закордоту” В.Рикуна [28. – арк.66, 68.] було прийнято рішення про внесення 32 засуджених за справою „Закордоту” до списку осіб персонального обміну (7 осіб не побажали переїздити до СРСР чи були визнані радянськими органами „нестійкими елементами”) [28. – арк.126.]. Справа з обміну затримувалася через наполягання видати Польщі священика католицької церкви Ципляка, якого було розстріляно органами ДПУ, але радянська сторона в цьому не зізнавалася. Зрештою, питання було розв’язано.

Загалом згідно з протоколом радянській стороні було видано за 1921 р. 298 осіб, Польща за цей рік своїм правом не скористалася. 6 лютого 1922 р. радянська сторона звернулася з вимогою видач нових 317 осіб. Після року переговорів був здійснений взаємний обмін [88. – Т.4. – С.184-187].

Цікавою сторінкою даної справи є переправлення на територію СРСР Ріви Шорник і Рахіль Бергер (сестри одного з засуджених, Шльоми-Зелмана Бергера). Цю операцію була успішно проведено. Ріву тимчасово розмістили в дитячому будинку, а Рахіль стала працювати вчителькою в Харкові [28. – арк.68.].

Отже, попри провал мережі „Закордоту” на Волині, польська сторона не спромоглася використати належним чином цю обставину у тривалій дипломатичній боротьбі між польською та радянською дипломатіями. Цьому завадило те, що полякам так і не змогли заарештувати керівників „Закордоту”, що діяли на території Польщі, а також вдалі заходи радянської дипломатії та розвідки.

Справа „Закордоту” свідчить, що на початку 20-х років радянська зовнішня політика була повністю підпорядкована реалізації ідеї світової революції. Лише неможливість її реалізувати найближчим часом, а також втрата будь-якої самостійності в діях КП(б)У, привели до згортання діяльності „Закордоту”.

На теперішній час залишається відкритим питання, коли і як припинив існування „Закордот”. Документів про припинення діяльності організації не знайдено. Також нез’ясованим залишається і питання діяльності структур Закордоту в Галичині, хоча відомим є керівний склад – Наваловський і Томкевич [79. – т.49, к.30.]. Достовірними є відомості про причетність „Закордоту” до партизанського і саботажного руху восени 1922 р. в Галичині під час виборів до сейму Польщі та підготування повстання в Галичині навесні 1923 р. Важливою особливістю діяльності „Закордоту” в Галичині є те, що він не використовував у пропагандистській діяльності комуністичних гасел, а послуговувався антипольськими гаслами українських політичних партій [79. – т.49, к.37.]. Спроба польської сторони використати відомості про діяльність „Закордоту” в Галичині для дипломатичної боротьби не була вдалою. Як визнавали польські дипломати наявна інформація „є недостатньою для дипломатичної інтервенції” [79. – т.49, к.30.].

Отже, справа „Закордоту” стала вагомим чинником українсько-польських відносин у 1921–1923 рр. і ледь не зірвала весь процес установлення дипломатичних відносин між УСРР і Польщею.

4.2. Дипломатичний наступ на Польщу в 1922 р.

Перша половина 1922 р. у відносинах між УРСР і Польщею за твердженням дипломатів проминула досить спокійно, без значних ексцесів і конфліктів. Дрібні сутички на кордоні, взяття заручників, арешти безневинних громадян були нормою у відносинах між країнами [20. – арк.80, 82, 96.; 40. – арк.15-16.]. Після гострого дипломатичного протистояння наприкінці 1921 р. радянська дипломатія, за образним виразом керівництва НКЗС УСРР, проводила „пасивну політику миру” [26. – арк.78.]. Складалося враження про можливість розвитку двосторонньої співпраці. Так, у своєму інтерв'ю повноважний представник УСРР О.Шумський зазначав: „Не можна не відзначити хоча би того факту, що вже впродовж півроку немає тієї зливи протестів, якою характеризувався початок наших дипломатичних відносин. Не можна, звичайно, сказати, що нам вдалося ліквідувати важкі наслідки війни і що ми можемо вже повністю здійснювати необхідне в інтересах обох народів господарське зближення, але відносно спокійна атмосфера півріччя, що минає, дає можливість підготувати і поставити на порядок денний цілу низку передбачених Ризьким договором конвенцій і додаткових угод, без яких неможливо встановити нормальні економічні взаємовідносини” [43. – арк.26.].

Але такий напрямок розвитку двосторонніх відносин дуже швидко було відкинено, як радянською, так і польською стороною. Радянське керівництво не полишало намірів реалізувати ідею світової революції, а також знищити „потворне дитя Версалю”, тобто Польщу. Своєю чергою, Польща, як чолова ланка „санітарного кордону”, прагнула відігравати домінуючу роль у Східній Європі та Балтії, створивши відповідну систему союзів, у яких вона відігравала би домінуючу роль. Така оцінка подій впливає з перебігу радянсько-польських відносин у 1922 – на початку 1923 р.

Формування принципів, підходів, визначення відповідних дипломатичних кроків у радянсько-польських відносинах цього періоду відбувалося в НКЗС УСРР, тобто в Харкові, а не в Москві. Москва повністю переклала на українську радянську дипломатію польський напрям у міжнародних відносинах, залишивши за собою

лише схвалення намічених дій і узгодження їх з лінією партії. Візити народного комісара закордонних справ Г.Чичеріна і його заступника М.Литвинова до Варшави не вплинули на перебіг радянсько-польських відносин і не розв'язали жодної проблеми, що існували між країнами. З січня по жовтень 1922 р. (фактично до кінця року) у Варшаві не було повноважного представника радянської Росії, тож уся чильна дипломатична діяльність між Польщею і радянськими республіками відбувалась через повноважне представництво УСРР. Також повноважний представник УСРР О.Шумський очолив делегацію радянських республік на торговельних переговорах, що розпочалися 7 березня 1922 р. Українсько-польські торговельні відносини було визнано пріоритетними порівняно з російсько-польськими [З. – арк.53.].

Поштовхом до нового загострення радянсько-польських відносин стало укладення в Рапалло 16 квітня 1922 р. договору між Німеччиною і радянською Росією про відновлення дипломатичних відносин у повному обсязі. Визначну роль в укладенні цього договору, як зазначали всі учасники переговорів, відіграв Х.Раковський [140. – С.21.].

Після укладення Рапалльського договору Польща опинилась у вкрай несприятливій міжнародній ситуації. Два її головні противники уклали між собою фактично союзницький договір. У той же час відносини з іншими сусідами – Чехословаччиною та Литвою – були вкрай напруженими через територіальні суперечки. До того ж польська делегація на Генуезькій конференції, попри свою профранцузьку позицію, так нічого і не досягла. Єдиним позитивом у цій ситуації для Польщі виявилось те, що Німеччину було придушено умовами Версальського миру, а радянські республіки – розорені та ослаблені тривалою громадянською війною. Але перспектива опинитися в повній міжнародній ізоляції, а в гіршому випадку – перед лицем об'єднаної агресії стала для Польщі реальністю. Підтвердженням цього є меморандум командуючого рейхсвером фон Секта канцлерові Німеччини, в якому, зокрема, зазначалося: „...Франція є непримиренним ворогом Німеччини. А Польща – найближчим союзником Франції. Існування Польщі нестерпне, несумісне з умовами існування Німеччини. Вона повинна

зникнути і зникнути через власну внутрішню слабкість і завдяки Росії – з нашою допомогою. Існування Польщі для Росії ще більш нестерпне, ніж для нас; ніяка Росія не примириться з Польщею. З Польщею відпадає одна з найсильніших опор Версальського миру і панівного становища Франції. Досягнення цієї мети повинно стати одним з головних пунктів німецької політики, бо він є досяжним...” [183. – С.68.].

Польська дипломатія почала бурхливо реагувати на будь-які, навіть пропагандистські, заяви радянських провідників і політичних лідерів Німеччини. Так, під час параду в Харкові 1 травня 1922 р. народний комісар М.Фрунзе некоректно висловився щодо країн Антанти: „У Генуї зібралися міжнародні розбійники”. Польські представники відразу залишили парад і направили ноту протесту. Радянська відповідь на цю ноту була язвливою і зухвалою [26. – арк.6.].

Така міжнародна ситуація загострила внутрішньополітичну боротьбу в Польщі. Розгорілася гостра дискусія навколо питання оцінки попереднього зовнішньополітичного курсу і визначення подальшого. На початку травня у Варшаві під головуванням начальника генерального штабу Польщі генерала Сікорського зібрався з'їзд командного складу польської армії, де він заявив, що „слід відкинути всякі пропозиції, що торкаються загального роззброєння”, припинити скорочення польської армії та військового бюджету. Військовий бюджет Польщі у 1920 р. становив більше 50% державних витрат, 1921 р. – 30%, 1922 ро. – 26% [154. – 1922 р. – №102.].

Першою жертвою боротьби став уряд А.Поніковського. Як зазначалося в польській пресі: „...головною причиною [відставки уряду] був оптимізм Скірмунта щодо Росії та відмова Михальського відпустити кредит на посилення армії та утворення верховного головнокомандування...” [43. – арк.149.], а також „занадто миролюбна” політика Скірмунта і спокійна оцінка рапальського договору [156. – 1922 р. – №146 (738).].

Падіння уряду посилювало позиції пілсудчиків, які завжди виступали, на відміну від ендеків, за жорсткіший курс щодо радянських республік і за нарощування військової могутності Польщі. Нові уряди Словінського, а згодом і Ю.Новака,

фактично опинилися під впливом Пілсудського і взяли за реалізацію його зовнішньополітичного курсу. Керівником МЗС став Г.Нарutowич, майбутній перший президент Польщі (за кілька днів після обрання президентом 16 грудня 1922 р. був убитий).

Новий курс Польщі вилився у низку заходів. Так, було прийнято закон про подовження строку служби військовослужбовців 1899–1900 рр. народження, що дало змогу збільшити чисельність армії. Прискорилося переозброєння польської армії. Відбувся візит Пілсудського до Румунії, який сприяв укладенню союзницьких відносин між двома країнами. Польща 9 липня 1922 р. ратифікувала польсько-чехословацький політичний договір, відмовилася від територіальних претензій до Чехословаччини. У 3-й статті договору зокрема зазначалося, що Чехословаччина заявляє свою незацікавленість Східною Галичиною, зобов'язується розпустити українські національні формування та інтернувати їх, а також „придушувати всяку активну пропаганду, спрямовану на відрив будь-яких територій від Польщі” [234. – С.129.]. Зрештою, було укладено угоду Польщі з Малою Антантою (31 серпня 1922 р.). Робилися кроки у напрямку утворення Балтійської Антанти в складі країн Балтії та Польщі [234. – С.97-98.]. Позиція Польщі призвела до зриву переговорів про роззброєння у Москві¹, фактично зайшли в глухий кут торговельні переговори між Польщею і радянськими республіками тощо. У Польщі з новою силою розгорнулась антирадянська агітація і пропаганда.

¹ Скликати конференцію для ведення переговорів щодо роззброєння було запропоновано радянською стороною в червні 1922 р. Уряд Польщі у своїй ноті від 9 липня 1922 р. висловив принципову згоду на проведення конференції у Москві але запропонував відкласти її відкриття „до завершення роботи наради з питання скорочення озброєння, що була скликана Лігою Націй”. Тому Московська конференція відбулася лише у грудні 1922 р. Конференція проходила з 2 по 12 грудня. В ній взяли участь представники РСФРР, Польщі, Фінляндії, Естонії, Литви і Латвії. До складу радянської делегації входили: заступник народного комісара закордонних справ М.Литвинов, член колегії НКЗС РСФРР В.Копп, начальник Генерального штабу РСЧА П.Лебедев (військовий експерт). Щодо участі в цій конференції між дипломатичними відомствами УСРР і РСФРР спалахнув черговий конфлікт. про його суть красномовно говорить лист М.Фрунзе Й.Сталіну від 6 грудня 1922 р.

„Литвинов телеграфировал мне, предлагая выслать полномочия от Украины на конференцию по разоружению ему, Копу и Лебедеву. Украинский НКВД ещё в августе дважды настаивал перед НКВД РСФСР об участии Украины во всех нотах и переговорах по вопросу разоружения совместно с Россией с целью, кроме соблюдения decoruma, также политического воздействия на соседние с Украиной страны (Польша и Румыния). Это предложение Ганецким от имени коллегии НКВД было категорически отвергнуто. С согласия ЦК КП(б)У считаю предложение Литвинова бестактным по самой форме, ходатайствую о допущении на конференцию украинского представительства, как в целях соблюдения decoruma перед другими иностранными делегациями, так и для позитивной работы. Украинская делегация предлагает полпреда УССР в Москве Полозова. Независимо от решения вопроса, требуемые полномочия высланы сегодня курьером».

Відмову Польщі від радянських пропозицій про роззброєння один з депутатів польського сейму мотивував таким чином: „Ми повинні також проаналізувати всі обставини, які штовхнули совети до такої пропозиції. Совети мають близько 2 млн солдатів. Утримувати таку армію є зовсім неможливим... За нашими достовірними відомостями, німецькі інструктори, що перебувають у Москві у великій кількості, запропонували план підняття якості Червоної армії за рахунок зменшення її кількості. Зменшена армія буде організована за німецьким зразком і взагалі буде приведена у бойову готовність. Виходячи з цього зменшення Червоної армії по суті є її посиленням. Про це знають сусіди советов, яких совети намагаються осліпити за допомогою свого мирного кроку. З огляду на це ми не приймаємо цієї пропозиції” [38. – арк.39.].

Дипломатичну активність Польщі було поціновано як підготування до нової агресії. У відповідь почалося розпалювання антипольської істерії: кампанія у пресі, агітація та пропаганда, пошук „шпигунів імперіалізму” і „підривних елементів”.

21 липня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило заступникові наркома НКЗС В.Яковлеву „регулярно висвітлювати в партійній і радянській пресі події, що відбуваються в Польщі та Румунії, зокрема повідомляти про насилля, що чиняться над населенням у відірваних від нас територіях (Бессарабії та Східній Галичині), гоніння проти мови, національності тощо” [25. – арк.151.]. Що і було зроблено. Центральна радянська преса до кінця року рясніє такими повідомленнями: „Польська влада знущається над українцями”, „повстання у Східній Галичині” тощо.

8–10 серпня 1922 р. ГПУ провело масові арешти поляків у Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві та інших містах, звинувативши їх у шпигунстві¹. Арешти були в руслі загальної кампанії з боротьби проти шпигунства у радянських республіках. З липня 1922 р. у НКЗС УСРР було запроваджено жорсткий контроль ГПУ над працівниками. Звичайною стала практика доносів. Всіх працівників, пов’язаних з секретною документацією, шифруванням, було замінено на комуністів. Представник ГПУ проводив перлюстрацію всієї дипкур’єрської пошти [19. – арк.2, 7, 10.]. 22 серпня 1922 р. декретом РНК було запроваджено жорсткі правила відносин

¹ Вперше масові арешти поляків мали місце у грудні 1921 р.

державних відомств з іноземними представництвами. Встановлено повний контроль над кур'єрами іноземних дипломатичних місій [19. – арк.7.]. Приводом до останнього кроку стало тимчасове „зникнення” (на декілька днів) з поля зору радянських спецслужб одного з польських дипкур'єрів, який відхилився від звичного маршруту слідування.

Реакція польських дипломатів на арешти була миттєвою. 10 і 15 серпня 1922 р. Польща звернулася з відповідними нотами, в яких відкидалися будь-які звинувачення у шпигунській діяльності арештованих і вимагалися пояснення і припинення арештів [43. – арк.63-65, 77.].

Радянська сторона зволікала з відповіддю. Лише після інтерв'ю з народним комісаром внутрішніх справ і головою ДПУ Манцевим щодо цієї справи НКЗС виступив з відповідною нотою.

В інтерв'ю Манцев, відповідаючи на запитання, чим були викликані арешти, заявив: „Останнім часом у Харкові і в цілому ряді інших міст України помітно посилилася діяльність шпигунських і „інформаторських” польських організацій, що розвинули на території УСРР густу сітку агентури. Діяльність зазначених вище організацій особливо посилилася після перемоги Пілсудського у Варшаві і призначення нового міністра закордонних справ. Авантюристична політика Бельведера безсумнівно відбилася у першу чергу на посиленні діяльності шпигунських організацій в Україні, що і призвело до зазначених вище арештів” [43. – арк.65.].

Проте, ані в інтерв'ю Манцева, ані в розлогій ноті НКЗС [43. – арк.78-86.] так і не було наведено переконливих доказів шпигунської діяльності заарештованих поляків (громадян УСРР і Польщі)¹. Опосередковане підтвердження сфабрикованості справи про шпигунство міститься в аналітичній рукописній записці С.Канарського Х.Раковському, де зазначалося, що у радянської сторони не було „конкретних і вичерпних пояснень за проведені на території України масові обшуки та арешти” [26. – арк.34.]. В інтерв'ю, присвяченому п'ятиріччю ВУНК, Манцев,

¹ Суд над заарештованими відбувся у листопаді 1922 р. у Москві. Всі засуджені отримали досить суворі покарання – до 10 років позбавлення волі. Є не випадковим, що судовий процес збігся з виборами у Польщі. (Вісті ВУЦВК. – 9 листопада 1922 р. – № 252).

говорячи про ліквідацію польської шпигунської мережі, називав 1920 р., а не 1922 р. [154. – 1923. – №31.].

Питання щодо польської розвідувальної діяльності на території УСРР залишається недослідженим. Архівні документи посольства Польщі у Харкові, що зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві, майже цілком представлені розвідувальною інформацією про стан економіки (аж до наявності номенклатури інструменту в якійсь майстерні), дислокацію військ, настрої населення, в обсязі, який неможливо зібрати без існування серйозної розвідувальної мережі.

Арешти поляків дали привід до антирадянської кампанії у польській пресі, а працівники повноважного представництва УСРР у Варшаві опинилися під пресом відповідних польських органів. Як писав у рапорті Шумський: „...в яких умовах приходить тут працювати зараз після останнього обміну нотами. Майже регулярні мої протести в МЗС не дають ніяких позитивних результатів. Прохаю прийняти відповідні кроки супроти Польпосольства у Харкові” [18. – арк.2.].

Нове загострення відносин з Польщею збіглося з початком роботи нового польського уряду на чолі з Ю.Новаком. Новий уряд у своїй декларації щодо зовнішньої політики підтвердив союзницькі відносини з Францією та Румунією, а щодо радянських республік відзначив прагнення до зміцнення взаємозв'язків на ґрунті виконання мирного договору [156. – 1922 г. – №184 (776).]. Але вже відразу мирні відносини не склалися.

Не бажаючи „втратити обличчя” і визнати безпідставність обшуків і арештів, НКЗС УСРР вирішив скористатися ситуацією для розгортання нового дипломатичного наступу на Польщу. Початком його стала нота НКЗС повіреному у справах Польської Республіки Ф.Хорватові. У даній ноті радянська сторона не стала виправдовуватися, а пішла у наступ: „...доводиться з почуттям подиву констатувати нечуваний в міжнародних стосунках тон Вашої ноти, котра по суті трактує головне внутрішні справи Української радянської республіки, що підлягають компетенції її законних органів адміністрації та в жоден спосіб не можуть стати темою переговорів між урядами України й Польщі. Тим більше це здається чудним і незрозумілим, що всі Ваші факти, наведені вами в розмові і підтверджені потім у

Вашій ноті – не тільки не відповідають дійсності, але примушують дивуватися, що ви, Пане Повірений в Справах, робите інтервенцію з питань настільки необґрунтованих і підхоплених з першоліпших джерел” [43. – арк.79.]. Далі в ноті містяться твердження про шпигунську діяльність посольства Польщі і вимоги негайного „усунення зі складу Польського офіційного представництва усіх осіб, що брали участь в означеній ворожій до Українського Уряду діяльності...” [43. – арк.86.].

Даючи оцінку цій ноті один з членів колегії НКЗС УСРР Канарський писав Раковському: „...щоб врятувати себе від незручного становища і нападів з боку поляків, ми взяли ініціативу у свої руки, поставили себе в позу ображених і закричали благим матом про шпигунство і, відповідно, про агресивні дії проти нас. Таким чином, перші наші кроки вже дали деякий успіх: поляки стали вмовляти нас про ліквідацію конфлікту, а не ми їх... Але крім цих невеликих, але порівняно цінних перших успіхів нашої кампанії, в останній лежить ще корінна і глибоко продумана політична програма” [26. – арк.34-35.].

Наступ, що розпочався спонтанно, був задуманий як складова широкої кампанія тиску на Польщу, яка містила б:

- серію дипломатичних нот, присвячених невиконанню Польщею ст.5 Ризького миру, підтримці Польщею Петлюри, питанню статусу Східної Галичини тощо;
- антипольську кампанію в пресі з „викриття агресивних дій Польщі” та показу прагнення радянських республік „до мирного співіснування з Польщею” [26. – арк.78.];
- фінансування опозиційної преси, організацій і партій у Польщі;
- підтримка сепаратистських рухів національних меншин, зокрема уряду ЗУНР в екзилі та українських галицьких організацій;
- активізацію діяльності партизанських збройних груп у Східній Галичині, що закидалися з території УСРР, розпалювання антипольського повстання. У 1921-1925 рр. на території Західної України і Західної Білорусії радянські спецслужби проводили операції з „активної розвідки”, метою яких була ліквідація

антирадянських збройних формувань (особливо Б.Савінкова) і підтримка національно-визвольної збройної боротьби білоруського і українського населення проти Польщі. Ці операції були згорнуті у лютому 1925 р. [100; 181. – С.168; 88. – С.165-167.].

Наступ передбачав вплинути на результати виборів до сейму Польщі, призначених на листопад 1922 р., сприяти перемозі ендеків і нейтралізації „пілсудчиків”, домогтися остаточної ліквідації на території Польщі українських збройних формувань і послаблення української політичної еміграції, а також не допустити інкорпорації Східної Галичини Польщею.

Час для наступу проти Польщі було обрано вдало, бо передвиборча боротьба вкрай загострила політичну ситуацію в країні. За висловом Пілсудського, в його інтерв'ю англійській газеті „Манчестер гардіан”: „...вибори в Польщі несуть у собі багато небезпек і можуть викликати громадянську війну” [38. – арк.2.].

8 вересня 1922 р. на засіданні ЦК КП(б)У було розглянуто питання „Про галицькі справи” [25. – арк.96.]. У доповідній записці НКЗС УСРР від 18 вересня 1922 р. „Про політику щодо Польщі до виборів у Сейм” зазначалось: „...В настоящее время объективные условия коренным образом изменились. Они требуют перемены нашей политики в благоприятном для нас смысле. Причиной такого поворота является новый уклад международного и, прежде всего, внутреннего положения Польши...

Таким образом, намеченная украинским НКИД предвыборная политическая кампания по отношению к Польше составлена на основании предпосылок, вытекающих из внешней и внутренней политики Польши.

Такой момент является редким, ибо выборы в Сейм являются главным фактором его, бывают раз в пару лет и поэтому неиспользовать нами столь выгодного политического момента является с нашей стороны прямым самоубийством всей нашей дипломатической линии в отношении Польши, которая представляла собой до сих пор толчение воды в ступе и может эту участь разделять и дальше” [26. – арк.78, 80.].

Наступу передувала серйозна аналітична робота пресбюро повноважного представництва УСРР у Варшаві, яке очолював Є.Братин. Він підготував ряд аналітичних записок, що були направлені в ЦК КП(б)У та НКЗС УСРР, зокрема „Боротьба Пілсудського з народово-демократами” [43. – арк.145-151.], „Польські уряди з 1918 по 1922 рр.” [43. – арк.152-157.]. На всіх більш або менш помітних польських політичних діячів було складено довідки і політичні характеристики.

Аналітичні матеріали було підготовлено і О.Шумським. Про його міркування дає уявлення записка до М.Фрунзе, де, зокрема, стверджується про неминучість нової війни з Польщею і неможливість будь-яких мирних домовленостей про співпрацю з Польщею, бо сторони є суперниками як у політичній, так і в економічній площинах [26. – арк.1-2.]. Про такі погляди Шумського твердить у своїх мемуарах Г.Беседовський, наступник Шумського на посаді повноважного представника УСРР у Варшаві [149. – S.46-49.].

Крім того, Шумський напередодні виборів виступав проти того, щоб піднімати питання про „петлюрівщину” і становище національних меншин, бо це призведе до об’єднання ендеків і пілсудчиків, здійме хвилю шовінізму, і, зрештою, до непередбачених результатів виборів [26. – арк.189.]. У свою чергу, більшість керівництва НКЗС обстоювало програму, викладену в доповідній записці НКЗС УСРР „Про політику щодо Польщі до виборів у Сейм”.

Для вироблення конкретних заходів у рамках наступу О.Шумський приїхав до Харкова, де взяв участь у засіданні Політбюро ЦК КП(б)У з цього приводу. Напередодні поїздки до Харкова Шумський провів нараду у Відні з послами УСРР у Чехословаччині, Австрії та Німеччині, на якій домігся підтримки своєї позиції [149. – S.48-49].

Доповідачами на Політбюро з польського питання були О.Шумський і В.Яковлев, які дотримувалися різних позицій. Суперечності призвели до компромісного, плутаного і взаємозаперечного рішення Політбюро. Впровадження наміченої програми ставилося в залежність від рішення Москви.

„Считать, что политика должна быть твердой, основанной на учете всей обстановки и фактов, но не вызывающей, что в настоящее время для нас неприемлемо.

Поручить т.Шумскому переговорить с Раковским.

Предложить т.Яковлеву затребовать от Москвы точных и ясных директив по отношению линии поведения к Польше.

Считать необходимым избегать воинственного тона в газетах по отношению к Польше.

Затребовать на следующее Политбюро объяснений у т.Балицкого по поводу сделанных им ранее заявлений перед нотой Польше о шпионаже” [26. – арк.76.].

На цьому засіданні було прийнято рішення про надання субсидій на час виборів до Сейму галицькій газеті „Земля і Воля” через одного з її працівників, що був комуністом [26. – арк.75.]. Незабаром було прийнято рішення і про фінансування НТШ і деяких провідних діячів української науки і культури [22. – арк.26]. Велися переговори з представниками Є.Петрушевича, голови Уряду ЗУНР в екзилі, про надання фінансової допомоги [62. – арк.10-13, 23-24.]. Крім того, було посилено заходи з розгортання комуністичної агітації в Східній Галичині. Було збільшено тираж комуністичної газети „Наша правда” (з 500 примірників до кількох тисяч), що нелегально з території УСРР направлялася в край [25. – арк.187.]. Передбачалися й інші заходи, які практикувалися раніше [195].

Поїздка О.Шумського до Харкова викликала підозру польської сторони про можливість якихось антипольських заходів. На всяк випадок МЗС Польщі з Харкова відізнало польського повіреного у справах Ф.Хорвата [154. – 1922 р. – №209.]. Опосередкованим підтвердженням таких побоювань стала репортерська замітка у центральних харківських газетах (зокрема в газеті „Пролетарий”) про досить різке висловлювання Шумського щодо Польщі: „С Польшей война неизбежна и она будет при первой возможности” [26. – арк.82.]. Ця подія призвела до дипломатичного скандалу. Щоб уладнати „виходку Шумського”, у газетах було вміщено заперечення „ложной репортерской заметки”: „Приїзд Шумського в Харків саме був здійснений

ним в останні дні для особистого представлення питань, які ще не остаточно врегульовані між Україною і Польщею” [26. – арк.202-203].

Заява Шумського мала настільки сильний резонанс, що ще й у жовтні 1922 р. на сесії ВУЦВК УСРР Раковський мусив виправдовуватися за „легендарну войовничу заяву”: „Радянська федерація воєнною провокацією ніколи не займалася, не займається і не буде займатися” [156. – 1922 г. – №238 (830).].

Враховуючи серйозність моменту, Польща вжила превентивних заходів. 27 вересня 1922 р. МЗС Польщі у вербальній ноті повідомило про правила пересування Польщею українських дипломатів, що обмежувало їхню свободу пересування [18. – арк.97.].

А поки там що, у керівництві НКЗС розгорілася дискусія, спровокована позицією Шумського. Х.Раковський, що перебував у цей час на відпочинку в Криму, не вдаючись у деталізацію позицій сторін зажадав „ясності і рішучості”.

У розпал дискусії, яку українська сторона приховувала від Москви, прийшло рішення ЦК РКП(б): „Считать нецелесообразным какое-либо дипломатическое выступление со стороны НКИД Украины и РСФСР особенно в данный момент, по вопросу о включении Галиции в состав Польской Республики. Считать необходимой финансовую поддержку ИКС через дипломатические органы РСФСР или Украины” [26. – арк.188.]. Таке рішення Москви було некомпетентним і непродуманим. Воно спиралося лише на поверхове бачення статей Ризького миру.

Щоби змінити рішення ЦК РКП(б) до Москви було направлено В.Яковлева. Викладену ним позицію підтримала колегія НКЗС РСФРР. Як зауважив В.Яковлев С.Канарському: „...Вы понимаете, как трудно было этой солидарности добиться” [26. – арк.188.]. Він зумів довести, що виступ з нотою стосовно Східної Галичини не буде порушенням Ризького миру, бо ст. 3 передбачає „відмову від прав і претензій” на цю територію, а нота передбачала акцентування на „зацікавленості” у вирішенні долі краю.

Зрештою, Раднарком УСРР 3 жовтня 1922 р. направив ноту з приводу проблеми Східної Галичини. Підтвердивши готовність виконувати умови Ризького договору, уряд УСРР водночас заявив, що не буде вважати законним і обов’язковим

для нього жодне рішення, що торкається державного ладу Східної Галичини, яке буде прийняте без його участі і вільного волевиявлення галицьких українців [181. – С.141.].

Щодо інших питань, передбачених наступом було розроблено план, запропонований С.Канарським: „Мы требуем от Польши ответа на нашу ноту о шпионаже. Пусть пишут, что хотят, но ответ пусть дают. Получив их ответную ноту, содержание которой не трудно себе представить, мы даём им снова резкий ответ, в котором приводим наше требование о петлюровщине. Такой путь будет, по-моему, более удобным, чем наше непосредственное обращение к Польше о петлюровщине. В настоящем случае наша кампания была шита белыми нитками и не была бы принята всерьёз, как намеренная. Или же, если они будут долго возиться с ответом (а там тоже дураки ведь не сидят), тогда мы можем послать им ноту, в которой указать, что они столь продолжительное время не дают нам ответа на наши справедливые претензии о возмутительном шпионаже, который был организован полпосольством на нашей территории и что вообще польща всё время ведёт против нас агрессивные действия, не ликвидирует петлюровщину и прочее, чем нарушает ст. 5 Рижского договора и т.д. и т.п. ” [26. – арк.84.].

Щодо Петлюри план передбачав вимагати від Польщі його видачі УСРР. Як писав Канарський Яковлєву: „Я убеждён, что поляки, конечно, его не выдадут, но зато я уверен, что они примут меры (и даже тайные) к удалению его с польской территории, так как они обычно относятся ко всем нашим требованиям относительно выдачи тех или иных лиц. Во всяком случае такое требование необходимо. Это возбудит всю здравомыслящую, мирно настроенную часть польского общества по адресу Петлюры и петлюровщины» [26. – арк.84.].

Цей план, викладений Канарським, є класичним універсальним прикладом запускання „качок”. Головне – поставити супротивника у становище сторони, що виправдовується, і тоді будь-які його кроки видаватимуться підозрілими.

Завершуючи план, Канарський підсумовував: „Кроме всего, если что либо предпринимать, то необходимо приступить к атаке немедленно, ибо каждый день дорог. До выборов остался всего–навсего один месяц. Это совершенно недостаточно

для такой грандиозной кампании, которую мы предпринимаем. К тому же мы ведь рассчитываем на то, что наша кампания должна послужить некоторым группировкам в Польше как орудие при выборах” [26. – арк.84.].

Саме в розпал дипломатичного наступу на Польщу до українських дипломатів почали доходити чутки, „що начебто в Москві виникла думка повного знищення всіх автономних і незалежних республік” [26. – арк.82.] і, відповідно, про ліквідацію НКЗС УСРР. Це негативно позначилося на подальшій реалізації намічених заходів. Фактично дипломатичний наступ завершився, не розпочавшись. Негативне ставлення до цієї, за висловом Раковського, „бешеной идеи” [26. – арк.82.] висловили у приватній переписці майже все керівництво НКЗС УСРР і всі повноважні представники УСРР за кордоном. Зокрема, представник УСРР у Німеччині В.Х.Аусем писав: „...мои предположения, а именно – что будет выработан некоторый компромисс по форме, а ликвидация «независимых» республик по существу. Но и форму надо признать не совсем своевременной. Хотя для политиков иностранных государств эта постановка вопроса большого сюрприза не составит, но кое-кому послужит безусловно стимулом усилить ту поддержку украинской эмиграции, которую они за последнее время начали значительно сокращать. Но особенно ослаблена будет наша позиция по отношению к эмиграции. Тут уже врать будет не то что труднее чем до сих пор, а совсем невозможно...” [26. – арк.87.].

Польська преса теж оперативно відгукнулася на ідею створення СРСР. Стаття у “Rzeczpospolita” щодо УСРР мала промовисту назву „Кінець легенді”. Настав „край” УСРР. Раковський навіть змушений був через пресу давати відповіді та роз’яснення на такі висновки поляків [154. – 1922 р. – №246.].

18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову „Про згортання апарату НКЗС”, хоча ще за десять днів перед тим ВУЦВК УСРР прийняв постанову про консульські установи УСРР за кордоном. Передбачалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об’єднання наркоматів [181. – С.146.].

Подальша дипломатична активність, що мала місце у жовтні–грудні 1922 р., а також на початку 1923 р. вже не мала системного характеру, а більшість дій була

зумовлена реакцією на некоректні дії Польщі щодо визначення рангу дипломатичного представництва РСФРР і УСРР та інші поточні міждержавні справи. Так, польське керівництво, зокрема Пілсудський, спровокувало гострий російсько-польський дипломатичний конфлікт, в який було втягнуто і Україну. Польські дипломати зуміли перехопити ініціативу і перемкнути увагу українських радянських дипломатів на відповідь на питання про дії партизанських збройних загонів у Східній Галичині.

На початку жовтня 1922 р. МЗС Польщі було опубліковано список дипломатичного корпусу у Варшаві. У цьому списку повноважні представники РСФРР і УСРР за наполяганням Пілсудського були поміщені в окрему рубрику після переліку послів інших держав, щоб підкреслити нерівність радянських дипломатів [88. – Т.4. – С.187.]. 18 жовтня 1922 р. уряд радянської Росії, а 23 жовтня – УСРР направили ноти протесту з цього приводу. Для Москви цей крок був болючішим, бо одночасно Пілсудський відмовився прийняти вірчі грамоти нового російського повноважного представника Л.Оболенського. Знову спалахнув конфлікт з вірчими грамотами, що мав місце у серпні 1921 р. Тому член НКЗС РСФСР Я.Ганецький у розмові з кореспондентом „Известия” заявив: „Справа не лише у формі. За цим криється значно серйозніше. Пілсудський бажає цим довести що, незважаючи на Ризький договір, Польща не визнає Росії де-юре” [154. – 1922 р. – №253.].

У відповідь Москва теж відмовилась прийняти вірчі грамоти від нового польського повіреного у справах Р.Кнолля. Конфлікт пощастило остаточно залагодити лише у січні 1923 р. коли вірчі грамоти Оболенського були прийняті новим президентом Польщі С.Войцеховським. Щодо УСРР, то конфлікт втратив актуальність через ліквідацію повноважного представництва після укладення союзного договору про утворення СРСР. Щоправда 19 листопада 1922 р. Польща визнала за Шумським право надзвичайного посланця і повноважного міністра. Цей статус було згодом визнано і за Оболенським.

Завдяки цьому конфліктові з території Польщі напередодні листопадових 1922 р. виборів було усунуто керівництво дипломатичного представництва радянської Росії.

Водночас ЦК КП(б)У проробляло питання про направлення О.Шумського на чолі місії до Канади, а поки що йому було надано двомісячну відпустку за кордоном, і він теж був відсутнім у Варшаві. Функції повноважного представника УСРР став виконувати Беседовський.

26 жовтня 1922 р. МЗС Польщі звернулося до уряду УСРР із вимогою припинити підтримувати „банди, сформовані на території УСРР”, що здійснюють рейди на територію Польщі [43. – арк.163-165.]. У відповідь радянська сторона категорично відмежувалася від причетності до дій збройних загонів, поклавши всю відповідальність на польський уряд, який своєю політикою в Східній Галичині сприяє повстанському рухові [114. – С.526-528.]. Радянські дипломати використали ту саму аргументацію, яку використовували поляки у своїх дипломатичних нотах під час Другого зимового походу загонів Повстанської армії УНР восени 1921 р., відкидаючи закиди радянської сторони. 9 листопада Польща направила нову ноту, яка доповнювала, розширювала відомості про діяльність 10 загонів на території Східної Галичини, і повторила вимогу припинити підтримку збройних загонів на території Східної Галичини [43. – арк.162.]. Спроба українських дипломатів привернути увагу польської сторони до питання петлюрівщини (нота від 22 листопада) [88. – Т.4. – С.190-191.] і статусу Східної Галичини успіху не мала. Польща у своїх нотах від 27 листопада і 31 грудня 1922 р. наполегливо вимагала припинення діяльності збройних загонів у Галичині з території УСРР [43. – арк.166-168.]. Заразом польський уряд закидав українському радянському уряду, що останній пред'являє територіальні претензії до Польщі і втручається в її внутрішні справи. Східну Галичину польська нота однозначно називала Східною Малопольщею, а вживання терміну „Східна Галичина” трактувала як територіальну претензію [43. – арк.166-167.].

24 листопада 1922 р. було завершено на місцевості демаркацію кордону між Польщею і радянськими республіками [88. – Т.4. – С.192.]. Цим актом було

реалізовано основні положення Ризького мирного договору, що зняло значну кількість приводів до конфронтаційних відносин.

Наприкінці грудня 1922 р. НКЗС УСРР намагався реанімувати ідею дипломатичного наступу на Польщу для досягнення хоча б однієї мети – ліквідації „петлюрівщини”. Відбувається навіть активний обмін думками [26. – арк.94.]. Але в доповідній записці в НКЗС Яковлев, якому було доручено вести переговори про об'єднання наркоматів двох республік, вимушений був констатувати: „До создания СССР Украинский Наркоминдел через своих представителей за границей достиг максимального разложения петлюровщины и всякого рода других контрреволюционных организаций украинского толка. В результате, почти половина интернированной в Польше петлюровской армии (из 8000 чел. возвращено 3000) было возвращено на родину... Создание СССР изменило положение в отрицательную сторону. Достигнутые успехи стали быстрыми темпами сходить на нет. Прежде всего, снова подняла голову петлюровщина...” [26. – арк.96.].

Тим часом відбувається швидке згортання діяльності НКЗС УСРР. Він уже ніяк себе не проявив під час нового спалаху радянсько-польського протистояння на початку і в середині 1923 р.¹ Єдиний серйозний демарш НКЗС УСРР в останні місяці його діяльності був пов'язаний з рішенням 14 березня 1923 р. Ради послів Антанти про надання Польщі всіх юридичних прав на володіння Східною Галичиною. Антанта офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким миром. Ще напередодні прийняття рішення Радою послів Антанти, радянські республіки виступили з нотами протестів (12 і 13 березня 1923 р.), в яких вирішення проблем Східної Галичини вбачали у вільному волевиявленні всіх національностей, які заселяють цю територію [255. – С.186-187.]. У радянській пресі з'явилися статті, в яких стверджувалося, що річка Збруч у жодному разі не східна межа Польщі, а західний кордон радянських республік. Г.Чичерін у ноті В.Сікорському зазначав: „Якщо згідно з Ризьким трактатом Україна і Росія

¹ Загострення радянсько-польських відносин на початку 1923 р. було пов'язано з загальним загостренням відносин у Європі через окупацію Руру франко-бельгійськими військами. Радянська Росія підтримала Німеччину. Польща мобілізувала 800 тис. призовників, заявивши про свою готовність виступити на боці Франції проти Німеччини або стримати наступ Росії. Відбувся обмін нотами.

В середині літа 1923 р. спалахнув конфлікт навколо питання визнання Польщею СРСР. Польща в обмін на визнання зажадала виконання низки вимог. Конфлікт було залагоджено лише у грудні 1923 р.

відмовилися від своїх прав на території, розташовані на заході від їхніх нових кордонів з Польщею, то це в жодному разі не означає, що доля цих територій їм байдужа” [213. – С.255.]. Чичерін у своїй ноті використав формулу щодо питання Східної Галичини, розроблену українськими дипломатами восени 1922 р.

Після прийняття ухвали Ради послів Антанти уряди УСРР і РСФРР виступили за її скасування, вважаючи східногалицьке питання відкритим. Х.Раковський підкреслив, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більш ніж на три чверті складається з українців. Зазначивши, що підписанням Ризького договору уряди Росії та України визнали існуючі кордони і не претендують на Східну Галичину, Раковський одночасно заявив, що право вирішувати долю цієї території належить тільки людям, які на ній проживають. Він назвав анексію Східної Галичини Польщею актом насильства і додав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довготривалим [114. – С.420.]. Ні Польща, ні країни Антанти не зважили на протести радянської дипломатії.

А поки там що, Х.Раковський зробив спробу зберегти наркомат у вигляді союзно-республіканського відомства. Під час VII Всеукраїнської партконференції КП(б)У у своїй доповіді він констатував: „Про наше зовнішнє становище говорити не доводиться. Наша зовнішня політика керується загальними союзними органами”. Проте у своєму підсумковому слові він звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією. „...щоб НКЗС існував далі, цебто з категорії комісаріатів злитих, перенести НКЗС тільки до категорії об’єднаних”. Аргументувалося це звернення тим, що „...коли Україна стає центром притягнення десятків мільйонів людей, у цей час „обезличити” Україну в міжнародному значенні недоцільно” [154. – 1923 р. – №77.]. Але таку позицію було засуджено ЦК РКП(б) і особисто Й.Сталіним на Четвертій нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними робітниками національних республік і областей 9-12 червня 1923 г.

Цікавим є той факт, що майже всі останні ноти УСРР було написано особисто Раковським, який проявляв дієву активність на своїй посаді, і звичайно про їх відправлення вирішував не НКЗС, а ЦК КП(б)У.

У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.

З приводу ліквідації НКЗС УСРР польський посол у Харкові повідомляв до Варшави: „Ухвала про ліквідацію не позбавлена політичного змісту, є атакою на КП(б)У за організацію самостійної діяльності” [79. – т.4, к.18.].

Виходячи зі сказаного вище, можна дійти висновку, що українська радянська дипломатія змогла, спираючись на досвід наступу 1921 р., розробити широку програму дипломатичного тиску на Польщу восени 1922 р. В основі цієї програми лежав чоловій принцип комуністів: „Що гірше, то краще!”. Підтримуючи ендеків, лідери радянських республік сподівалися, що їх прихід до влади погіршить становище у Польщі та сприятиме нагнітання революційної ситуації, що своєю чергою, створить сприятливі умови для експорту до Польщі „світової революції” [26. – арк.79.]. Хоча цю програму було втілено в життя лише частково, її мети – сприяти перемозі на виборах у Польщі ендеків – було досягнуто. Вони здобули 193 місця в сеймі. Проте ця більшість була не абсолютною, що призводило до формування коаліційних урядів, які не відзначалися стабільністю. Зрештою, парламентська форма правління Польщі опинилась у глибокій кризі, що згодом призвело до військового перевороту і встановлення режиму „санації”. Пілсудський, який був головним противником радянської влади та опорою для української еміграції, тимчасово зійшов з політичної арени. Але розв’язати на свою користь „Галицьке питання” радянські дипломати не спромоглися, країни Антанти визнали приналежність Східної Галичини Польщі. Також не пофортунило остаточно нейтралізувати українську політичну еміграцію, яка після створення СРСР отримала додаткову підтримку з боку країн Заходу і стимул до боротьби, вважаючи СРСР імперією, що неодмінно буде знищена. Але основний її центр перемістився до Праги.

4.3. „Галицьке питання” у зовнішній політиці УСРР та Польщі

Під час Першої світової війни ідея національно-територіального розмежування на основі етнографічного принципу в Європі набула особливої гостроти і актуальності. У цьому контексті постало питання і про долю Галичини, що була на той час складовою Австро-Угорщини. Головним претендентом на цю територію виступала Росія, яка намагалася завершити „справи великого князя Івана Калити”, як було сказано в маніфесті головнокомандуючого російською армією великого князя Миколая Миколайовича. Проте дві російські окупації (1914-1915, 1916-1917 рр.) так і не розв’язали цього питання на користь Росії.

Із загибеллю самодержавства і приходом до влади Тимчасового уряду Росія вже не могла ігнорувати гасла права націй на самовизначення, що вплинуло на долю частини Галичини, окуповану російськими військами. Відбулися деякі поступки у національному питанні. Але влітку 1917 р. Росія остаточно втратила Галичину і вже не могла проводити щодо неї активну політику.

Своєю чергою правлячі кола Австро-Угорщини, що розвалювалася під тиском національно-визвольних рухів і поразок на фронтах, прийняли рішення про виокремлення українських земель у Коронний край.

Після жовтня 1917 р., коли до влади у Росії доступилися більшовики, наріжним каменем радянської зовнішньої та національної політики стало те, що національні й територіальні проблеми розглядалися під кутом зору класової боротьби і світової революції. У цьому ключі знаменними є слова В.Леніна: „...Ми не гарантуємо нічого ні одній, ні другій нації, ...через всі можливі шляхи йдемо до своєї класової мети” [82. – С.18].

У період 1917–1920 рр. більшовики активно користувалися цією формулою у боротьбі з національними рухами і національними державними утвореннями, що постали на теренах колишньої Російської імперії. Не оминула цього й Україна, в якій більшовики лише з третьої спроби змогли утриматися при владі. Так, уже перший радянський уряд (Народний Секретаріат), що постав у грудні 1917 р. в Харкові, заявив, що буде „прагнути до створення таких умов, за яких весь

український народ, що живе на Україні, в Галичині, Буковині і Угорщині, незалежно від кордонів, що його розділяє, міг би жити як єдине ціле”. Ця заява є важливою з огляду на те, що це було перше визнання з боку більшовиків існування єдиного українського народу від Карпат до Дону. До того ж, VIII конференція РКП(б), що відбулась у грудні 1919 р., підтвердила, що РКП(б) „стоїть на точці зору самостійності УСРР” [83. – С.13.].

З початком радянсько-польської війни керівництво УСРР у своєму зверненні до робітників і селян оголосило Галичину частиною української національної території [88. – Т.3. – С.38.].

Напередодні війни, 26 лютого 1920 р. при ЦК РКП(б) було створено Галицьке бюро. 23 квітня 1920 р. у Києві на конференції галицьких та буковинських комуністів було обрано Галоргком при ЦК КП(б)У. Галоргком через Галбюро постійно інформував ЦК РКП(б) про становище в Галичині та Буковині. З наближенням Червоної армії до Галичини 8 липня 1920 р. у Харкові на спільному засіданні Галоргкому і Політбюро ЦК КП(б)У було створено Галицький революційний комітет (Галревком) на чолі з В.Затонським. За наступаючими частинами Червоної армії Галревком переїхав до Тернополя, де проголосив на частині окупованої території Галичини незалежну Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР). Нове утворення мало стати плацдармом для поширення світової революції. Але поразка більшовиків у війні з Польщею призвела до ліквідації ГСРР (23 вересня 1920 р.). Хоча Галревком офіційно був розпущений, насправді він продовжував існувати і став у майбутньому одним із каменів спотикання у дипломатичних відносинах між Польщею та УСРР.

Під час мирних переговорів у Ризі радянська сторона обстоювала право Східної Галичини на самовизначення і після залишення її території Червоною армією, наполягала на визнанні Польщею її незалежності. Особливо на цьому наполягав відряджений до Риги представник Галревкому М.Баран. Проте, наразившись на рішучий спротив поляків, радянські представники швидко погодилися на кордон, за яким Східна Галичина лишалась у межах Польщі.

Свідченням того, що більшовики не претендують на Галичину, мало стати і те, що Комуністична партія Східної Галичини у 1921 р. була визнана частиною Комуністичної партії Польщі.

На нашу думку, таке „легковажне” ставлення більшовиків до кордонів пояснюється тим, що для них, на цьому етапі, вони виступали як символ фіксації межі просування радянської влади, а не природними і вмотивованими межами держави.

Підписанням у березні 1921 р. Ризького мирного договору радянські республіки визнали західний кордон по річці Збруч і відмовилися від „усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаному в статті II цього Договору” [138. – S.49.]. Більшовицьке керівництво змирилося з поразкою спроб прямого експорту революції. Однак це означало не відмову від самої ідеї, а лише видозміну тактики щодо розвитку революційного руху. Віднині на перший план виступили заходи, пов’язані з використанням можливостей Комінтерну, місцевих комуністичних організацій, агентурної роботи розвідки, радянських дипломатичних установ тощо.

Під час переговорів у Ризі, коли стало зрозумілим, що УСРР матиме власні дипломатичні відносини з Польщею, постало питання про вироблення власного курсу щодо цієї країни. Член радянської делегації Є.Квірінг у своїх листах до Х.Раковського накреслив основні тези такої політики. Так, він зазначав: “Жодною мірою ми не можемо залишитися байдужими до подальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині і Холмщини. УСРР стає природним політичним і культурним центром для мас українського селянства цих областей, що підпали під панську руку. Ми не можемо відмовитися від революційної роботи серед цих мас. Я вважаю, що створення самостійного посольства у Варшаві і консульств у Львові, Тернополі, Станіславі... сильно допоможе у цій роботі” [7. – арк.36-37.].

Далі він стверджував: „Відторгнення від УСРР значної частини Волині з українським населенням у декілька мільйонів душ і приєднання Східної Галичини до Польщі – ставлять перед нашою партією та урядом нові завдання: взяти під своє ідейне і організаційне керівництво революційний рух, який в результаті польської

окупації буде неодмінно наростати у цих районах...” Говорячи про гасла, під якими має відбуватися революційний рух, Клірінг зазначав: „Гасла руху повинні бути спрощені і неодмінно пов’язані з національною свідомістю селянських мас: проти польського пана, за землю для українського селянина, за владу рад, тобто українського селянства в ім’я об’єднання відторгнутих районів з УСРР, тобто в ім’я державного об’єднання всіх трудящих мас України і організації Галицької Радянської Соціалістичної Республіки. Національний момент повинен у всій агітації зайняти найпомітніше місце. Засоби боротьби – збройне повстання і, відповідно, організація ревкомів”. У той же час він застерігав: „Але окупований район не може перемогти власними силами. Потрібно підтримку і її повинні дати ми... Вся справа, звичайно, в тому наскільки вдало обраний момент”. Посилаючись на досвід під час 2-ї радянсько-української війни 1919 р., він стверджував: „...Ми повинні з відповідними корективами йти тепер тим же шляхом, яким ми йшли тоді” [7. – арк.8-10.].

Забігаючи наперед, можна констатувати, що намічена Клірінгом програма дій у „Задачах партії в окупованих Польщею українських районах” лягла в основу всієї подальшої політики УСРР у „Галицькому питанні”.

Як свідчать документи, відправним пунктом у виробленні нової політики стосовно Галичини стало проведене 27 грудня 1921 р. розширене засідання Політбюро ЦК КП(б)У, яке розглянуло „Питання про Галичину”. У доволі розгорнутій ухвалі було визначено такі принципові положення: у будь-які угоди з буржуазними угрупованнями не входити; не допускати в межі УСРР українські частини, дислоковані в Галичині, і вести серед них роботу; надавати матеріальну допомогу друкованим органам у Галичині тощо [56. – арк.11-12.].

Отже, західноукраїнські землі стали важливим чинником радянсько-польських відносин. Вони активно використовувалися для генерування комуністичних, прорадянських настроїв на теренах Польщі та протидії силам колишньої УНР.

Стратегічний напрямок політики щодо західноукраїнських земель був фактично продовженням політики 1919–1920 рр., але в нових умовах.

Офіційно на міждержавному рівні „Галицького питання” радянська сторона не торкалася аж до середини 1922 р., прагнучи не дратувати правлячих кіл Польщі в умовах, коли відносини між сторонами і так були напруженими.

Як наслідок, було втрачено кілька сприятливих моментів для розв’язання східногалицького питання з урахуванням радянської позиції. Найбільш сприятливим був момент напередодні проведення Генуезької конференції. Саме тоді позиція Польщі була найбільш вразливою. У той час Франція подала до реєстрації¹ у Лізі Націй договір між Англією, Францією, Чехословаччиною, Румунією та Королівством СХС, підписаний у Севрі 10 липня 1920 р., про межі держав, що виникли на теренах Австро-Угорщини. 20 серпня 1920 р. цей договір підписав і представник Польщі. З тексту договору випливало, що Східна Галичина є окремим краєм, що межує з Румунією та Польщею. Юридично Польща зрікалася прав на Східну Галичину, визнаючи її окремішність. До того ж прем’єр-міністр Великобританії Д.Ллойд-Джордж стояв на позиції розв’язання східногалицького питання у спосіб самовизначення, як це було вирішено країнами Антанти 25 червня 1919 р.

Небезпека втрати Східної Галичини здійняла справжню бурю у польській пресі. Польське МЗС навіть намагалося долучити питання про Східну Галичину до розгляду на конференції в Генуї. Але побоювання Польщі виявилися марними: великі держави, радянські республіки переймалися на той час зовсім іншими питаннями.

Коли стало зрозумілим, що „Галицьке питання” може бути вирішеним на користь Польщі, радянська сторона вдалася до рішучих дій. У межах другого дипломатичного наступу радянська сторона вирішила підняти, як зазначалося вище, і „Галицьке питання”. Поштовхом до цього стала ухвала сеймом 26 вересня 1922 р. з ініціативи міністра закордонних справ Г.Нарутовича закону про принципи воєводського самоуправління у Львівському, Тернопільському і Станіславському воєводствах. Закон передбачав утворення воєводських сеймів з певними законодавчими правами, дозвіл на користування в органах адміністрації

¹ Лише зареєстровані в Лізі націй договори набирали законної чинності.

українською мовою, відкриття у Львові „руського” університету. Будь-яку форму федеративного входження Східної Галичини до складу Польщі її політики відкидали: „Коли ми говоримо про федерацію, то цим будемо змушені визнати, що ці території для нас чужі, принаймні є чимось відмінним від Польщі. А коли говоримо про приєднання, то ставимося до них як до того, що є польське чи буде польське” [181. – С.140.].

На основі цього закону у листопаді 1922 р. в Галичині мали бути проведені вибори до польського і місцевого сеймів.

Польський уряд вважав успішне проведення виборів у Галичині своїм головним завданням. Ю. Новак згодом написав у своїх спогадах: «Особливо важливою справою було спокійне проведення виборів у Східній Малопольщі. Якби вибори там було зірвано внаслідок терористичних заворушень, це могло б уже не тільки поставити під питання суверенітет Польщі над цією частиною держави, бо, власне, він уже був під питанням, але так його підкопати, що в результаті могло б дійти до втрати цих територій [...] Тому вирішення цього питання було найважливішим, якщо не єдиним, завданням кабінету» [169. – С.126.].

Під час виборчої кампанії до польського сейму ситуація в Східній Галичині загострилася. «Саботажницький» рух українського населення, що почався наприкінці 1921 р. (підпалювання поміщицьких маєтків, майна польських колоністів, руйнування державних приміщень), з літа 1922 р. набув масового характеру. У Галичині й на Волині діяли партизанські загони. Частина з них підпорядковувалася Українській військовій організації (УВО), інша частина скеровувалася з території УСРР. За офіційними польськими повідомленнями у вересні 1922 р. було підпалено 77 урядових будинків і фільварків, пущено під укіс 6 поїздів, здійснено 7 нападів на великі телеграфні лінії [154. – 1922 р. – №248.].

Для підтримки діяльності партизанських груп у прикордонній смузі на території УСРР було створено десять таборів під виглядом сільськогосподарських підприємств (комун). До цих груп загальною чисельністю декілька тисяч осіб добирали винятково галичан, які в минулому служили в австро-угорській армії та в Українській Галицькій армії (УГА), переважно в кавалерії. Найвідомішим з них був

загін колишніх чотарів УГА Степана Мельничука, Петра Шеремети та Івана Цепка, який прийшов з території радянської України і здійснював рейд по Тернопільщині, аж поки не був розбитий польськими військами. Координація дій цих партизанських груп здійснювалася Галревкомом і „Закордотом”. Про цілеспрямованість таких дій радянської сторони свідчить і розпорядження від 12 травня 1922 р. радянським розвідувальним органам: „1. Продовжувати і надалі підготовчу роботу. Здійснити всі заходи, щоб апарат активної розвідки не розкладався. Визнати одним з завдань активної розвідки вияв настроїв місцевого населення і у випадку стихійного руху взяти на себе керівництво ним за згодою місцевих парторганів” [96. – С.467.].

Багатьох поляків у Східній Галичині охопила паніка. Преса ендеків била на сполох, звинувачуючи уряд у бездіяльності і домагаючись запровадження надзвичайного стану. Наприкінці жовтня ендеки розгорнули у Львові справжній терор проти українців. Сотні молодиків, озброєних кастетами, палицями і вогнепальною зброєю, нападали на українців і на своїх політичних супротивників. Вибухнули бомби у приміщеннях «Просвіти», Наукового товариства ім. Т. Шевченка та в Академічному домі у Львові, будинках української гімназії в Долині та товариства «Сокіл» у Станіславові [169. – С.132.].

Польський уряд мобілізував усі сили для забезпечення виборів у Східній Галичині. Генералові Ю. Галлеру, армія якого в 1919 р. відіграла вирішальну роль в українсько-польській війні, було надано надзвичайні повноваження, до краю введено додаткові підрозділи військ і поліції, проведено масові арешти. Напередодні виборів газета «Свобода» писала, що арештовано близько 5 тис. українців, а після виборів вона повідомила, що число арештованих перевищило 10 тис. [169. – С.134.]. За ґратами опинилися редактори газет «Діло» (Ф. Федорців), «Свобода» (М. Струтинський), «Земля і Воля» (А. Головка) та багато інших. До речі, остання газета таємно фінансувалася радянським урядом. За допомоги військових і поліційних репресій генерал Ю. Галлер придушив партизанський і саботажницький рух.

Крім того, Польща звернулася з низкою дипломатичних нот, в яких було викрито причетність радянської сторони до діяльності збройних груп на теренах Галичини (ноти від 26 жовтня, 9 листопада, 27 листопада, 31 грудня 1922 р.) [43. –

арк. 163-165, 162, 166-168.]. У ноті від 27 листопада польський уряд гостро зреагував на назву Східна Галичина, вважаючи це територіальною претензією до неї. У ноті ця територія однозначно називається Східною Малопольщею, яка є невід'ємною частиною Польщі. І на ці території поширюється все польське законодавство, а мешканці є польськими громадянами [43. – арк.166-167.].

У таких складних обставинах вибори до сейму і сенату Польщі відбулися відповідно 5 і 12 листопада 1922 р. У виборах до сейму взяло участь лише 38,2% виборців Східної Галичини, до сенату – 35,3%¹ [359. – S.298-325, 404-415.], тоді як в етнічно польських воєводствах голосувало від 68 до 87% [359. – S.476-477.].

Завдяки законові про воєводську автономію і проведення виборів Польський уряд здійснив кроки, які фактично посприяли позитивному вирішенню питання Верховною радою Антанти щодо Східної Галичини на користь Польщі.

Ще одним фактором, що сприяв реалізації планів Польщі стало завершення у вересні 1922 р. роботи з проведення радянсько-польського кордону на місцевості. Наприкінці листопада лінію кордону було передано змішаній прикордонній комісії для охорони. Змішана радянсько-польська прикордонна комісія встановила 2280 стовпів на лінії кордону загальною довжиною 1412,2 км. [88. – Т.4. – С.192.].

Сприятливою для Польщі була й міжнародна ситуація. У листопаді 1922 р. у Великобританії перемогли на виборах консерватори, ставлення яких до Польщі було прихильнішим, ніж у лейбористів. Польський прем'єр-міністр В. Сікорський (став прем'єром 16 грудня 1922 р.) зробив усе можливе, аби переконати новий англійський уряд у необхідності зміцнення “санітарного кордону”, що мав відділяти Європу від Радянського Союзу.

12 лютого 1923 р. польський сейм у зверненні до західних держав висунув вимогу узаконити умови Ризького договору від 18 березня 1921 р. як чинника “господарської і політичної необхідності, неодмінної умови стабільності в Європі”. Водночас уряд В. Сікорського оголосив декларацію, в якій пообіцяв на підставі Конституції 1921 р. врегулювати відносини у Східній Галичині і захищати права місцевого українського населення. Цього було досить, щоб Рада послів Антанти в

¹ Підрахунки зроблено за територією виборчих округів № 48-55, без урахування Бжозувського і Кросненського повітів, де більшість становило польське населення.

Парижі 19 березня 1923 р. надала Польщі всі юридичні права на володіння Східною Галичиною та офіційно визнала східні кордони Польської держави, встановлені Ризьким мирним договором.

Така наполеглива політики Польщі щодо Східної Галичини та інших українських земель має своє пояснення. Так, у документі „Загальні напрямки політики на східних кресах”, що датований 7 квітня 1923 р., зазначається: „Для майбутньої могутності держави території східних воєводств мають вирішальне значення. Стосовно складного стратегічного і політичного становища вони мають суттєве значення для захисту держави у випадку війни з Росією. Без них при перенесенні східних кордонів до рік Німан і Буг доля майбутньої польсько-російської війни завжди вирішуватиметься в межах країни над Віслою. Роз’єднання Литви з Ковном і Росією, що означало позбавлення безпосереднього сусідства Німеччини і Росії, наявність сильних кордонів з нашою союзницею Румунією – особливо важливі факти, які пов’язані з остаточним рішенням щодо справи наших східних кордонів. У міжнародному аспекті воно свідчить про могутність Речі Посполитої та її історичну роль на Сході. У випадку перенесення кордону до лінії Керзона, Польща стає другорядною державою, позбавившись того впливу, який вона повинна мати як з огляду на історичні традиції, так і з перспективи розвитку і сучасного становища польського народу” [213. – С.257.].

Після рішення Антанти від 15 березня 1923 р. більшовицьке керівництво різко змінило тактику. Зникла обережність у дипломатичних висловлюваннях щодо Східної Галичини і Польщі взагалі. Щодо оцінки подальшої радянської політики слушним є висновок Ю.Сливки у його статті (Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість. Державність. Вип. 3-4. – Львів, 1997.) про радянську політику напередодні Другої світової війни: „Щодо міжнародного аспекту, то Сталін і його оточення силкувалися використати „українську карту”, зокрема факт окупації західноукраїнських земель іноземними державами, як один з дійових засобів експорту комуністичної революції та російської експансії в країни Центральної й Західної Європи”.

У квітні 1923 р. питання про анексію Східної Галичини Польщею обговорювалося на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У та другій сесії ВУЦВК. Х.Раковський у своєму виступі на сесії вказав, що УСРР протестує проти насильства над населенням Східної Галичини, яке більше ніж на три чверті складається з українців. Він назвав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насильства і додав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довгочасним. А голова ВУЦВК Г.Петровський запевнив, що уряд УСРР протестуватиме проти окупації та буде „піднімати питання про вирішення східногалицької проблеми перед народами всього світу” [154. – 1923. – №79.].

Також голова раднаркому Раковський звернувся з дорученням до заступника наркому закордонних справ Яковлева визначити основні напрямки політики УСРР щодо Польщі. Той, своєю чергою, переадресував це доручення Шумському, який уклав „Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей” (17 травня 1923 р.), в яких, як писав сам Шумський, „накидав основні думки, що б дати більш-менш оформлений матеріал для обговорення цього питання на Політбюро” [28. – арк.46.].

У своїх „Тезах...” Шумський висловив такі думки: 1) В Європі встановилася політична рівновага; 2) наша боротьба з капіталістичними державами ведеться двома шляхами: зміцнення революційного робітничого руху всередині цих країн і підтримка визвольного національного руху в колоніях і багатонаціональних державах; 3) використовувати український рух в Галичині, Волині, Холмщині, Підляшші (у Польщі), Буковині та Північній Бессарабії (у Румунії) з метою ослаблення цих прикордонних держав; 4) намітити щодо цих областей і зростаючого в них національного руху певну політичну лінію і активно та послідовно її проводити; 5) невизнання належності цих областей до Польщі та Румунії; 6) підтримувати боротьбу за створення „Галицько-Волинської держави”, за умови її зовнішньополітичної орієнтації на УСРР; 7) підтримати приєднання українського руху на Волині, Холмщині та Підляшші до галицького, як найбільш організованого з метою „спільної з нашою боротьбою проти Польщі”; 8) підтримати український рух у Буковині та Бессарабії з метою створення автономної української області в

Румунії; 9) надання українській еміграції з цих областей права притулку і створення на території УСРР центру цієї еміграції [28. – арк.47-48.].

Під впливом нової радянської політики II з'їзд Комуністичної партії Польщі (КПП), що відбувся восени 1923 р., виступив на користь єдності українського та білоруського народів, переділених радянсько-польським кордоном. КПСГ було перейменовано на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і розширено її повноваження для діяльності на Волинь, Холмщину, Підляшшя. КПЗУ взяла курс на приєднання Західної України до УСРР [177. – С.144.].

Питання східногалицької проблеми знайшло продовження в радянській зовнішній політиці 1924 р. Уряд СРСР поставив питання про Східну Галичину на англо-радянській конференції, яка розпочала роботу в Лондоні 14 квітня 1924 р. Радянська сторона запропонувала „проводити політику перегляду державних кордонів на етнічній основі з застосуванням плебісциту в усіх випадках, коли це виявиться необхідним” [87. – Т.7. – С.197-198.]. 12 серпня радянська делегація на конференції оголосила „Декларацію про Східну Галичину”. У ній вказувалося, що РСФРР і УСРР у Ризі зберегли за Східною Галичиною право на національне самовизначення і відкидають рішення Ради Послів від 14 березня 1923 р. [87. – Т.7. – С.423.].

V конгрес Комінтерну (червень–липень 1924 р.) визнав українське питання одним із найважливіших у Європі, а розв’язання – його необхідним в інтересах пролетарської революції в Польщі, Румунії та Чехословаччині [177. – С.144-145.].

Польський уряд гостро реагував на такі випадки радянської сторони. 23 серпня 1924 р. у меморандумі радянській стороні він звинуватив СРСР у тому, ніби його виступи за розв’язання „неіснуючого питання” про Східну Галичину суперечать тексту і духові Ризького миру. Відповідаючи на польські звинувачення, радянська сторона надіслала Польщі 5 серпня і 2 вересня 1924 р. дві ноти. Так, у ноті від 5 серпня йшлося, що відмова від прав на територію за Ризьким договором аж ніяк не означає, що доля населення Східної Галичини може бути байдужа для УСРР. Держави, які підписали Версальський договір, порушили основний принцип своєї політики про вільне волевиявлення населення Східної Галичини, тому радянська

сторона залишається у „порушеному питанні на своїй попередній позиції” [87. – Т.7. – С.444-446.]. „Стосовно Східної Галичини, – зазначалося у радянській ноті від 22 вересня 1924 р., – це означає, що Союзний уряд не може визнати встановлений для цієї країни міжнародний статус, оскільки він був рішенням трьох держав без залучення до цього рішення Уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік” [87. – Т.7. – С.467-468.]. Тому радянський уряд, писалося в ноті, не може розглядати східногалицьке питання як внутрішню справу Польщі та вбачає в ньому „невирішену остаточно міжнародну проблему” [87. – Т.7. – С.468.].

Крім дипломатичних засобів, радянська сторона продовжувала використовувати і інші засоби впливу на Польщу. Упродовж наступних років, як свідчать документи, аж до 1933 р., Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово зверталося до Москви щодо виділення коштів на „українську” роботу в Польщі. У 1927 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У Л.Каганович обґрунтовував ці потреби таким чином: „Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення способом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національного руху. Необхідно також забезпечити наш вплив через прихильні до нас місцеві культурно-просвітницькі, економічні українські організації в Польщі” [58. – арк.137.].

Надалі вся „українська” робота в Галичині фактично припинилася. Українству за кордоном голодомор 1932–1933 рр. остаточно розкрив очі на те, що таке радянська влада. До того ж УСРР уже втратила будь-яку роль у проведенні політики щодо українства за її межами.

Отже, після поразки у війні з Польщею і укладення Ризького миру радянське керівництво взяло курс у реалізації ідеї світової революції на організацію широкомасштабної підривної роботи на території інших країн. Українська радянська дипломатія взяла найактивнішу участь в організації світової комуністичної революції, діючи в тісній співпраці з розвідувальними органами радянських республік, партійними спецслужбами і структурами Комінтерну. Симптоматично, що керівництво НКЗС УСРР і дипломатичний корпус мали прямий стосунок до структур Комінтерну, розвідувальних служб ВУНК–ДПУ, партійної

спецслужби „Закордот”, Розвідувального управління РСЧА. Об’єктом особливої оперативної зацікавленості розвідслужб радянських республік виступала територія Польщі. У підривній діяльності проти неї повноважне представництво УСРР у Варшаві та українські радянські дипломати відігравали вагомую роль. Вони виступали координаторами антипольських заходів, надавали необхідну розвідувальну інформацію, прикривали нелегальну роботу спецслужб. Згодом, як згадує Г.Беседовський (повноважний представник СРСР у Варшаві), „політичну лінію” в Польщі визначав не НКЗС, а представник Комінтерну І.Уншліхт [149. – S.51.].

РОЗДІЛ V. СТАНОВЛЕННЯ ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ ПОЛЬЩЕЮ І РАДЯНСЬКИМИ РЕСПУБЛІКАМИ

5.1. Початок проведення торговельних переговорів та їх зрив

З підписанням Ризького мирного договору було в основному завершено період гострого воєнного протистояння у Східній Європі, що тривало з 1914 р. На теренах колишніх Австро-Угорської та Російської імперій утворилися нові держави, для яких на черзі постали завдання господарської відбудови, налагодження економічної співпраці, забезпечення подальшого економічного зростання. Також для Польщі (як і для Румунії, Югославії) постала проблема інтеграції в єдине ціле територій, що раніше входили до різних держав і мали різний рівень економічного розвитку. Для радянських республік гостро стояло питання подолання наслідків невдалого „комуністичного штурму” 1918–1920 рр. і повоєнної розрухи.

На перешкоді швидкому розв'язанню цих завдань стали ідеологічні розбіжності між правлячими елітами сусідніх держав, реваншистські настрої, територіальні суперечки, значні збитки, завдані тривалими бойовими діями і відвертим пограбуванням, розрив давніх економічних зв'язків.

Ризький мирний договір, укладений між Польщею і радянськими республіками, не лише передбачав припинення бойових дій, встановлення нових кордонів і дипломатичних відносин між державами, а й закладав основи економічної співпраці. 21-ша стаття договору передбачала: „Обидві договірні сторони погоджуються не пізніше, як після закінчення 6 тижнів з моменту ратифікації цього Договору, приступити до переговорів про торговельний договір і договір про компенсаційний товарообмін. Так само якомога скоріше приступити до переговорів про укладення конвенцій: консульської, поштово-телеграфної, залізничної,

санітарної і ветеринарної. А також конвенції відносно поліпшення судноплавних умов на Дніпровсько-Вісленському і Дніпровсько-Західнодвінському водних шляхах” [193. – С.172-173.].

Економічним питанням було присвячено і ст. 22 договору, в якій детально регламентувалися умови транзиту товарів територією Польщі і радянських республік. Умови цієї статті були настільки життєво важливими для сторін, що „викладені положення цієї статті повинні лягти в основу наступного торговельного договору...” [193. – С.173.].

Усвідомлюючи вигідність свого положення як транзитної країни для радянських республік, польські дипломати до ст. 22 внесли положення: „Польща залишає за собою свободу нормування умов транзиту для товарів німецького й австрійського походження, що ввозяться з Німеччини або Австрії через Польщу в Росію або Україну” [193. – С.174.]. Цим вони закладали сприятливіші умовини для майбутнього торгу при веденні відповідних переговорів, а також отримали відповідний важіль впливу на радянські республіки. Інші транзитні шляхи для радянських республік були ще більш проблематичними. Так, через країни Балтії транзит стримувався слабкою залізничною мережею, відсутністю залізничної конвенції та значними проблемами у торговельного флоту Німеччини після Першої світової війни і підписання Версальського миру [344. – S.31.]. За необхідності Польща могла обмежити потік транзитних товарів для радянських республік (що згодом вона з успіхом робила). Ще одним стримувальним фактором для транзиту було те, що для його проходження було передбачено лише два пункти на кордоні на лініях Мінськ–Барановичі та Шепетівка–Рівне для нормального функціонування яких потрібно було укласти відповідні угоди [193. – С.175.].

Вкрай тяжке економічне становище радянських республік і Польщі спонукало їх до пошуку виходу з економічної кризи. Згідно з рішеннями X з’їзду РКП(б), вихід убачався в налагодженні економічної співпраці та подоланні міжнародної ізоляції, встановленні „постійних мирних відносин з усіма державами” [97. – Т.2. – С.379.]. Налагодження економічної співпраці з Польщею, як першої великої країни, що визнала радянські республіки де-юре, мало стати першим вагомим кроком на цьому

шляху. 8 квітня 1921 р. у Москві відбулася розширена нарада ЦК РКП з представниками НКЗС та інших зацікавлених установ, на якій було вироблено основні принципи та умови торговельного договору з Польщею: 1) визнання польською стороною монополії зовнішньої торгівлі; 2) торговий договір має стати основою для регулювання торговельних відносин; 3) взаємне узгодження цінової політики; 4) домогтися усталених і гарантованих умов транзиту [344. – S.47.]. А 24 червня 1921 р. Рада праці та оборони у Москві ухвалила рішення, за яким УСРР отримала пріоритетні права у налагодженні торгово-економічних відносин з Польщею, Чехословаччиною, Румунією та Болгарією. Однак економічні відносини з Німеччиною могли здійснюватися лише органами зовнішньої торгівлі РСФРР [1. – арк.31, 62, 94.]. Згодом УСРР обходила це рішення щодо Німеччини, спрямовуючи потік вантажів до вільного міста Данциг. З лютого по жовтень 1922 р. до Данцига надійшло 123 147 011 пудів вантажів з України (321,5 вагонів) і лише 7 367 (22,5 вагонів) у Варшаву і 6 вагонів транзитом до Чехословаччини [49. – арк.4-8.]. До того ж „увесь експорт, що надходить у розпорядження Варшави, йде для реалізації в розпорядження Берліна” [154. – 1922 р. – №20.]. Згодом у Данцигу було створено змішане україно-польське торгове товариство, яке займалося закупівлею для України сільгосптехніки, устаткування, текстилю, а також експортом сировини і напівфабрикатів [46. – арк.1-6.].

Щоби прискорити налагодження економічних відносин з Польщею, вже 29 червня 1921 р. було укладено першу угоду з польським акціонерним товариством „Britopol” на взаємне постачання продукції вартістю 2 млн рублів. Плідну співпрацю з цим товариством було розірвано 4 листопада 1921 р. через події Другого зимового походу [344. – S.35.].

Своєю чергою, Польща теж прагнула до виходу на ринки радянських республік. Провідний польський економіст, віце-міністр промисловості і торгівлі Польщі Г.Страсбургер, що був близьким до промислово-торговельних кіл країни, в інтерв'ю, яке було дано ним у квітні 1921 р. газеті «Кур'єр варшавський», повідомив, що мирний договір передбачає початок переговорів про укладення торгового договору з радянськими республіками тільки через шість тижнів після ратифікації

договору, однак цілком ймовірно, вони почнуться у Варшаві вже в травні біжучого року. Торговий договір, підкреслив Страсбургер, матиме характер господарської угоди «у широкому змісті цього слова». Він охоплюватиме «не тільки питання про торговий обмін, а й положення щодо концесій, способів ведення торгівлі, а також торкне питання про транзит» [88. – Т.4. – С.21.]. Польща передбачала домагатися від радянських республік надання їй статусу найбільшого сприяння.

Але така заява виявилася надто оптимістичною. Перешкодою на шляху початку торговельних переговорів стали питання ратифікації Ризького мирного договору, встановлення дипломатичних відносин, розв'язання низки питань, без яких нормальних відносин між сторонами досягнути було неможливо. Це відклало початок переговорів аж на початок 1922 р. Попри вкрай напружені відносини між сторонами впродовж усього 1921 р., як польська, так і радянська сторона за першої-ліпшої нагоди засвідчували своє прагнення до встановлення нормальних економічних взаємин і укладення торговельного договору.

В умовах затягування процесу укладення договірних відносин між Польщею та радянськими республіками польське керівництво взяло курс на встановлення тісніших економічних зв'язків попервах із радянською Україною. Міністр закордонних справ Польщі К.Скірмунт, виступаючи на засіданні уряду щодо питання відкриття посольства в Харкові, зазначав: “...на користь цього говорять такі важливі міркування, як захист і підтримка польських промислово-економічних інтересів, особливо широких і значних на Україні...” [88. – Т.4. – С.58.].

Поки сторони сперечалися навколо політичних питань, на кордоні Польщі з радянськими республіками процвітала контрабандна торгівля, яка значною мірою покривала дефіцит товарів широкого вжитку, що існував у радянських республіках. У зворотному напрямку до Польщі контрабандним шляхом у великих обсягах вивозилися худоба, зерно, сировина. Як указувалося в офіційних документах, щоденно до Польщі вивозилося більше 10 вагонів всіляких вантажів і сотні голів худоби [1. – арк.89.]. У той час згідно з статистичним довідником „Внешняя торговля за 20 лет 1918-1937: Статистический справочник. – М., 1939” з січня по вересень 1921 р. офіційний товарообмін був мізерним: імпорт з Польщі становив

486 тисяч карбованців, а експорт до неї – всього 24 тисячі. Така торгівля була вигідною польським торговельним колам, а не промисловим, які не могли нелегально закуповувати залізну та марганцеву руду іншу сировину, а також продавати промислові товари, верстати і обладнання. Промисловців також цікавив транзит польських товарів через одеський порт, що теж неможливо здійснювати нелегально.

У прикордонних з Україною воєводствах стали швидко зростати філії польських, а надто чеських, торговельних фірм, які розгорнули широкий продаж товарів широкого вжитку [181. – С.156.].

Справа контрабанди особливо непокоїла радянську сторону. Після інспекційної поїздки по Правобережжю Х.Раковського та М.Фрунзе, а також Л.Троцького, Наркомзовнішторг висловив ідею створення на кордоні крамових пунктів для обміну товарів. Всеукраїнська укоопспілка навіть узялася за організацію таких пунктів [154. – 1921 р. – №173.].

Починаючи з листопада 1921 р. у всіх польських нотах під тиском промислових кіл країни радянській стороні наполегливо пропонувалося налагодити економічну співпрацю. Під час вручення повноважним представником УСРР Шумським вірчих грамот міністрові закордонних справ Польщі Скірмунту (18 жовтня 1921 р.) останній „зосередив розмову на економічному моменті і вказав на особливу бажаність торговельних відносин” [44. – арк.20.].

Зрештою, 4 грудня 1921 р. польський уряд висловив офіційну пропозицію про початок торгових переговорів. Польський уряд уважав момент для такої пропозиції вчасним: з одного боку, польський уряд намагався згладити негативне враження від підтримки їхніми військами рейду Української повстанської армії УНР (Другий зимовий похід), з іншого – здавалося, що усунуто на цей час всі основні суперечності між сторонами. У відповідній ноті польського посольства у Харкові зазначалося: „Польское правительство позволяет себе выразить уверенность, что начало переговоров в области практического осуществления хозяйственных вопросов наилучшим образом выявит общность интересов, связывающих народы

украинский и польский и таким образом будет содействовать без сомнения установлению добрососедских отношений между обеими народами” [36. – арк.183.].

Москва і Харків 14 грудня відповіли згодою [87. – Т.4. – С.572.], а 23 лютого 1922 р. повідомили Варшаву про склад російсько-української делегації, яку очолив О.Шумський. Членами делегації були призначені Л.Оболенський, С.Горчаков (від радянської Росії) та Я.Хургін. Останній за сумісництвом у посольстві УСРР виконував обов’язки торгового представника [88. – Т.4. – С.141.].

Також на IX з’їзді рад радянських республік, що відбувся наприкінці грудня 1921 р. констатувалося: „З кожним днем робиться ясніше, що із зачарованого кола, в якому ми перебуваємо, іншого виходу немає, як відновлювати торговельні зносини з закордоном” [154. – 1922 р. – №3.]. Саме напередодні з’їзду було підписано мирні й торговельні угоди УСРР з Австрією (7 грудня 1921 р.) та Італією (26 грудня 1921 р.).

Напередодні переговорів, як жест доброї волі, в умовах відсутності будь-яких торговельних домовленостей між країнами, за розпорядженням міністра внутрішніх справ Польщі від 25 листопада 1921 р. у січні–лютому 1922 р. на кордоні було створено пункти для пропуску українських вантажів. Персонал таких пунктів складався з представників місцевої адміністрації, митниці, поліції, жандармерії та служби безпеки [128. – С.116-117.]. У польській пресі розгорнулася кампанія з підтримки встановлення торговельних відносин з радянськими республіками, торгово-промислові кола Польщі направили ряд петицій до польського уряду з вимогою прискорити переговори [88. – Т.4. – С.133-135.]. 1 березня польська прикордонна влада дала розпорядження про пропуск через річку Збруч торгових представників УСРР для огляду товару і укладення угод [154. – 1922 р. – №52.].

Отже, сторони, здавалося, були позитивно налаштовані на перемовини. Повноважний представник РСФРР Карахан навіть заявив в інтерв’ю, що було надруковане у варшавській газеті „Наш кур’єр”: „Російсько-польські відносини значно покращали і слід мати надію, що вони набудуть нормальних форм, як наслідок тієї торговельної угоди, яку скоро має бути підписано” [154. – 1922 р. – №42.].

Напередодні переговорів у Варшаві відбулася зустріч Раковського і Скірмунта, який прибув туди після переговорів у Берліні [154. – 1922 р. – №49.]. Переговори розпочалися 7 березня 1922 р. у Варшаві. У своїй телеграмі О.Шумський так відгукнувся про перший день переговорів: «Пока не чувствуется больших расхождений. Желания поляков нам ещё не ясны. Сомневаемся, чтоб они были и ясны для них самих, так как известно, что у них было много предварительных заседаний и галдежа» [26. – арк.3.].

9 березня Рада міністрів Польщі навіть прийняла до відома складений Г.Страсбургером проект торгового договору з РСФРР та УСРР, в якому значна увага приділялася Україні. Того ж дня він був представлений радянській стороні на розгляд [78. – т.17, к.725, 730-741.] Загалом польська сторона провела 28 засідань спеціально створеної комісії з підготування пропозицій до торговельного договору [78. – т.6760, к.20-39/]. Особливих зауважень з радянського боку не було. Тоді ж радянська сторона передала другий внесок грошового еквіваленту за залізничний рухомий склад, що було передбачено ст. 14 Ризького мирного договору, як прояв позитивних намірів у веденні перемовин [88. – Т.4. – С.153.]. Але за кілька днів їх було перервано.

Провідний польський дослідник радянсько-польських економічних відносин С.Лопатнюк стверджує, що причинами припинення переговорів були: початок підготування до конференції в Генуї, а також нове напруження у дипломатичних відносинах через діяльність банд у прикордонній смузі [344. – S.49.].

На нашу думку, напередодні переговорів українське керівництво не вбачало особливої перспективи в українсько-польських торговельних відносинах. Уважалось, що Польща для України може мати інтерес тільки як транзитна територія. Тому економічні відносини з Польщею передбачалося будувати тільки в одному напрямку, щоб вона не стала бар'єром на шляху українських торговельних відносин з іншими європейськими державами, особливо з Німеччиною та Австрією. Оскільки Польща, на думку української сторони, не могла надати фінансові кредити і не мала значної кількості промислових товарів, її необхідно було „пов'язати” різного ґатунку гарантіями щодо транзиту. Також констатувалося, що Польща

стосовно до України виступатиме в ролі „паразита”, який з української території вивозитиме велику кількість сировини і продовольства [1. – арк.94-95.]. Ще в лютому 1922 р. Х.Раковський в інтерв'ю німецькій пресі наголошував: „Без української руди польсько-французька промисловість у Верхній Сілезії не спроможеться на розвиток” [154. – 1922 р. – №42.].

Крім того, нарком зовнішньої торгівлі УСРР М.Брон вказував на слабку експортну базу України: „Ми будуємо нашу торгову політику виключно на імпорті, а експорт збалансовуємо тільки золотим фондом” [1. – арк.60]. Аби подолати це негативне явище, 23 грудня 1921 р. постановою Укрекономради було створено експортний фонд з різних товарів на суму у 60 млн крб. золотом [154. – 1922 р. – №9.]. Також було визначено, яким чином буде розподілятися доход від фонду. Передбачалося, що 50% отримує Народний комісаріат зовнішньої торгівлі, 35% – Народний комісаріат фінансів УСРР, 15% - фонд РСФРР.

Провину за зрив торговельних переговорів у березні 1922 р. радянська історіографія однозначно покладала на польську сторону. Зокрема зазначалося, що у сторін були діаметрально різні підходи до умов торгового договору, що Польща ставила попередні політичні умови: ліквідувати монополію зовнішньої торгівлі, відмовитися від підтримки Литви в її територіальній суперечці з Польщею, припинити агітацію і пропаганду проти Версальської системи. Також Польща не бажала йти на поступки в питаннях транзиту і взагалі чинила всілякі перепони [234. – С.92-93.]. Такі оцінки і факти черпалися з опублікованих офіційних звітів і оцінок радянських дипломатів. Не спростовуючи наведених фактів, хотілось би звернути увагу і на роздуми О.Шумського, з якими він ділиться у своєму листі з М.Фрунзе стосовно торговельних переговорів з Польщею, що ставить під сумнів таку однозначну оцінку: „...Но свою военную политику он [Пилсудский] обосновывает также гораздо более серьезно экономической неизбежностью. Польша ведь для России является не контрагентом, а конкурентом во всех видах сырья и даже фабрикатов. Мы неизбежно поставим для польского экспорта таможенные рогатки и уже поставили в форме так называемого автономного тарифа, которым фактически закрыли восточный рынок для польской текстильной промышленности. Это

особенно выявилось в теперешних торгпереговорах. Эти переговоры теперь перенесены в Москву. Поляки поставили предварительным условием дальнейших переговоров ликвидацию нами монополии внешней торговли и предоставление режима наибольшего благоприятствования, дабы устранить возможность таможенной войны. На это мы конечно не пойдём и с этим переговоров ничего не выйдет. Внимание польских текстильщиков устремлено также на Сибирь, где они и до войны конкурировали с московскими и в особенности на Кавказ, в Малую Азию и на черноморское побережье Балкан для чего им нужен транзит, чего разумеется, мы им предоставить не можем, хотя бы в ближайшее время по техническим причинам. Но наиболее серьёзным моментом является положение горно-силезкой металлургии. Как известно она всё время питалась криворожской рудой. В последнее время она снабжалась тюрингской и отчасти норвежской рудой. Теперь же с отходом Силезии к Польше небольшие немецкие запасы руды совершенно закрыты для Польши немецким бойкотом. Норвежская недоступна по валютным соображениям. Мы же даже при существовании торгового договора, конечно, не дадим Польше руды, потому, что это значило бы усиление польской военной промышленности. Лодзинские и белостокские фабрики задыхаются без нашего рынка, а другого у них нет. Такое положение не долго может быть терпимо и Бальведер старается убедить торгово-промышленные круги на опыте полуторогодичных мирных отношений, что другого выхода, кроме штыкового пролома этой стены, для Польши нет. Орган промышленного капитала «Пшемысль и Гандель» это тоже всё время доказывает и только «Купец», орган еврейского купечества, держится иной точки зрения и доказывает возможность и необходимость скорейшего установления торговых сношений...» [26. – арк.1-2.].

Отже, радянська сторона, розпочинаючи торговельні переговори, була налаштована якщо не на їх зрив, то на їхню безперспективність. На підтвердження цієї тези свідчить і те, що польська сторона ретельно готувалася до переговорів, розробила проект договору і аж три плани економічної співпраці з конкретними пропозиціями [344. – S.47.], а радянська – ні.

Водночас, як стверджує провідний радянський дослідник П.Ольшанський, незаперечним є факт, що Польща намагалася штовхнути представників УСРР на перемовини, на укладення окремого україно-польського договору, сподіваючись зіграти на суперечностях в економічній сфері між Москвою та Києвом [234. – С.92-93.]. Йому заперечує польський дослідник С.Лопатнюк. Він, зокрема, стверджує, що Польща керувалася скоріше практичною вигодою, ніж політичними міркуваннями [344. – С.48.]. Хоча про перспективу в далекому майбутньому посилення сепаратистських настроїв у разі зміцнення економічного становища радянських республік говорилося у програмі польського уряду [77. – т.54, к.27.].

Перша розмова К.Скірмунта з О.Шумським з цього приводу відбулася 1 лютого 1922 р. [88. – Т.4. – С.132.]. Згодом відбулися такі ж розмови Шумського зі Страсбургером і послом Польщі у Харкові Пулаським. Представники України у принципі не заперечували проти такого кроку, спираючись на ідею Раковського про економізацію зовнішніх відносин України. Шумський навіть пропонував до укладення торговельної угоди зробити обмін товарів, що накопичилися на складах вздовж кордону. Своєю чергою Пуласький запропонував створити спільне українсько-польське представництво, до якого увійшли би представники польських торговельних і транспортних компаній, а також представники радянської сторони. (Подібні приватні компанії, які діяли за відсутності дипломатичних відносин і торговельних договорів, згодом були створені радянською Росією з Англією (Амторг) та США (АРКОС)). Як стверджував Пуласький, Шумський прийняв пропозиції з задоволенням [344. – С.48]. Але коли це було повідомлено в Москву, Г.Чичерін категорично заперечив саму можливість укладення окремого українсько-польського торговельного договору: «Торговый и мирный договоры с Польшей должны быть у нас едиными. Коллегия НКВД считает это необходимым, и для этой цели просит Вас [Х.Раковского] инструктировать тов. Шумского соответствующим образом. Предварительные переговоры конечно не исключаются. Попытки поляков заключить сепаратный торговый договор с Украиной, не заключаая его с РСФСР, недопустимы» [15. – арк.9.]. Українська сторона змушена була заявити польському

повідомленому в Харкові Л.Беренсону, що між Україною і Росією існує повна спільність інтересів [234. – С.93.].

Схильність українського керівництва до укладення окремого україно-польського договору не на жарт налякало Москву. Це стало однією з причин, чому подальші переговори щодо укладення торговельного договору згодом було перенесено до Москви, а українську сторону було повністю усунуто від участі в них.

Зрив переговорів був найбільш болючим в економічному плані для України. Як зазначав у своїй аналітичній замітці І.Хургін: «Это оказывается наиболее тягостным для Украины, для которой граница с Польшей является единственной открытой западной границей. При настоящей конъюнктуре нет оснований полагать, что создавшееся положение может измениться в благоприятную для нас сторону без того, чтобы нами не были внесены в переговоры новые моменты». Далі Хургін, якого підтримував представник радянської Росії на торговельних переговорах О.Горчаков, пропонує конкретні пропозиції, щоби вивести перемовини з глухого кута, з якими був згоден нарком зовнішньої торгівлі УСРР Брон [32. – арк.100.].

Зокрема, Хургін пропонував: „...наше согласие установитъ деловую связь между Украиной и Верхней Силезией (руда – уголь, рудничные установки, металлические фабрикатy) в одной из допустимых нами форм. В нашем портфеле имеется предложение об образовании Укraiно-Силезского смешанного общества, причём Польша засвидетельствовало свою заинтересованность в реализации этого проекта. Этот проект сам по себе приобретает сейчас для нас значительный экономический интерес, и можно было бы это осуществление использовать для давления на Польшу в сторону заключения торгового договора без принципа благоприятствования, но со свободным транзитом».

Далі Хургін зазначав: „Могущий возникнуть при дальнейших переговорах вопрос о заключении пока только укаино-польского договора при наличии исключительной заинтересованности Украины не наталкивается на особые возражения политического порядка, поскольку такой договор будет построен на изложенных основаниях, обеспечивая одновременно РСФСР все выгоды заключения договора” [32. – арк.100.].

Але позиція Москви була непримиренною. Спершу її висловив Л.Красін, який заявив: „Соглашение при непременном условии не заключения договора с РСФСР транзита Польше мы давать не можем» [32. – арк.100.], а згодом, як зазначено вище, і Чичерін.

Ще однією причиною для перерви в перемовинах стало підготування, як польської, так і радянської сторони до економічної конференції в Генуї, на яку покладалися великі сподівання щодо розв'язання економічних проблем у Східній Європі та створення умов для господарської відбудови і розвитку регіону.

Отже, УСРР було усунуто від торговельних перемовин попри визначеність пріоритету у відносинах із Польщею. Налагодження українсько-польських торговельних відносин було не в інтересах Москви, яка віддавала переваги відносинам з Німеччиною (у 1922–1923 рр. – 1/3 торговельного обороту Росії [344. – S.30]), а Польщу однозначно сприймала як „потворне дитя Версалю”.

5.2. Спроба поновлення торговельних переговорів. Торгово-економічні відносини між УСРР і Польщею

Після перерви переговорів у березні 1922 р. сторони повністю зосередилися на підготуванні до Генуезької конференції¹. Саме це у червні 1922 р. називав Шумський головною причиною у перерві переговорів [154. – 1922 р. – №124.].

Під кутом зору економічної доцільності радянські республіки, Польща, країни Балтії були зацікавлені виступити з єдиною позицією на конференції. Їх об'єднували спільні фінансово-економічні проблеми, отримані у спадщину від Російської імперії. До того ж від визнання де-юре великими державами радянських республік залежало і визнання угод між радянськими республіками, Польщею та країнами Балтії про кордони.

У такій ситуації Польща взяла курс, після консультації з Францією, на реалізацію ідеї Балтійської Антанти, яка мала зміцнити „санітарний кордон” навколо радянських республік. Але, крім того, розроблялись і плани участі в економічній відбудові Росії [77. – т.54, к.27.]. Першим кроком до реалізації цієї ідеї мала стати спільна позиція країн Балтії та Польщі. З цією метою 13 березня 1922 р. у Варшаві було скликано конференцію міністрів закордонних справ Польщі, Естонії, Латвії та Фінляндії. На відкритті конференції К.Скірмунт виступив із промовою, в якій закликав сторони до співпраці на економічному ґрунті: „Росія для нас не є і не буде тереном політичної чи економічної експлуатації. Єдиною конкретною програмою, яка може принести користь і є можливою для здійснення, є та програма, яка способом міжнародної співпраці, що дбає про використання всякої ініціативи, повернула би спокій тим широким просторам Східної Європи, їхню здібність до життя і продукції, як також втягнув би ті простори до європейської спілки. Праця при відбудові повинна проходити мирно, а тому мусять бути гарантії, які забезпечували б той спосіб. Першою і найголовнішою гарантією мусить бути

¹ 28 жовтня 1921 р. Уряд РСФРР запропонував країнам Заходу скликати загальну міжнародну конференцію з проблем економічних зв'язків та російських боргів. Москва повідомляла про готовність зробити ряд поступок щодо боргів, особливо за умови надання їй кредитів. Конференція Верховної Ради країн Антанти у складі прем'єр-міністрів Англії, Франції, Італії, Бельгії та Японії 6 січня 1922 р. у Каннах прийняла резолюцію скликати економічну конференцію у Генуї.

недоторканність трактатів, які укладені з радянськими республіками. Ці трактати не сміють бути піддані дискусії в ніякому випадку і в ніякій формі” [16. – арк.40.].

Позицію Польщі підтримали інші учасники конференції. 17 березня сторонами було підписано угоду строком на 5 років. Уряди країн – учасниць конференції взаємно підтвердили мирні договори, підписані з радянськими республіками. Також країни–учасниці конференції зобов’язувалися не укладати угод, спрямованих проти кожної з чотирьох держав. Передбачалося негайно розпочати між собою перемовини про укладення торговельно-економічних угод. На конференції було прийнято рішення, що всі спірні питання між країнами будуть вирішуватися лише в мирний спосіб. Чоловим пунктом угоди стала сьома стаття: „Держави, представлені на Варшавській конференції, заявляють, що якщо одна з них зазнає неспровокованого нападу, вони зберігатимуть позитивне ставлення до держави, що зазнала нападу, і негайно укладуть угоду про заходи, які необхідно буде здійснити” [234. – С.97-98.].

Радянська сторона розцінила укладення Варшавського договору, а надто зазначену вище статтю, як перший крок до укладення антирадянського військового союзу. (Розрадою для Москви було те, що цей договір не ратифікувала Фінляндія, і він фактично ненабув чинності). Стурбоване цим фактом керівництво РСФРР запропонувало учасникам Варшавської конференції зібратися 22 березня на конференцію в Москві. У результаті консультацій її було вирішено провести в Ризі.

29 березня 1922 р. представники країн Балтії, Польщі та РСФРР провели конференцію, за результатами якої було підписано Ризький протокол (30 березня 1922 р.). У протоколі підкреслювалося, що юридичне визнання радянських республік сприяло би справі економічної відбудови Східної Європи. Крім того, за наполяганням Москви сторони визнали, що кожний уряд несе відповідальність за утворення на його території збройних „бандитських формувань”, як і за перехід цих формувань на територію сусідніх держав [87. – Т.5. – С.173-175.].

Отже, Москва основне питання конференції про вироблення спільної економічної позиції на Генуезькій конференції перевела у площину досягнення своїх політичних цілей – усунення з території сусідніх держав своїх політичних

противників. Згодом Х.Раковський саме це називав головною метою радянської зовнішньої політики в тих умовах [154. – 1922 р. – №233.].

Зусиллями офіційної Москви УСРР було усунуто від переговорів у Ризі, а на початку квітня 1922 р. Раднарком УСРР змушений був ліквідувати свої дипломатичні представництва у країнах Балтії (крім Литви). Їхні функції в Латвії та Естонії було передано представникам РСФРР. Повноважний представник УСРР у країнах Балтії Є.Терлецький писав Х.Раковському про надзвичайно складні відносини з повпредами РСФРР у цих державах: „Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і теж дипломатичну роботу, встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом колегії НКЗС. По простоті своїй розраховував на певне сприяння – передусім політичне, а потім всіляке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який, імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувався про „екстериторіальність” представництв, що він їм протегує. Посли отримали ряд попереджувальних листів, тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися. Їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі. Пропонувалися практичні засоби – не надавати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм, через єдиний на Москву провід, не здійснювати безплатних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівника прибалтійської політики, коли разом з тим є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах” [57. – арк.46.].

УСРР було усунуто і від участі в Генуезькій конференції. Ще 22 лютого 1922 р. у Москві було підписано протокол про надання РСФРР повноважень захищати права радянських республік, зокрема УСРР, та укладати і підписувати від їх імені підготовлені на конференції договори, угоди, акти [254. – С.113.]. До складу радянської делегації у Генуї було введено лише Х.Раковського, який був досвідченим дипломатом і користувався повагою у лідерів країн Заходу. Як писала англійська газета „Дейлі Геральд”: „З усіх представників російської делегації в Генуї найбільшою популярністю серед представників преси всього світу...

користувався Раковський” [154. – 1922 р. – №112.]. До честі Раковського слід зазначити, що він скористався нагодою для представлення інтересів УСРР за кордоном і особистих контактів з представниками української політичної еміграції та діаспори [240. – Т.3. – С.31-35.]. Напередодні відбуття в Геную, наприкінці січня 1922 р., Раковський дав інтерв’ю для преси, де наголосив: „Моя подорож за кордон доки ще не має політичної мети. Я ставлю собі задачу скористати із свого перебування за кордоном, як скоріше порозв’язувати всі ті економічні справи, що в них ми тепер найбільш зацікавлені... Безперечно, що на випадок потреби я візьму на себе задачі радянської влади і в політичному боку” [154. – 1922 р. – №22.]. Саме політичні завдання довелося вирішувати Раковському в європейських столицях.

З Риги радянська делегація рушила до Генуї через Берлін. У Берліні були продовжені радянсько-німецькі перемовини, але вже на офіційному рівні, про відновлення дипломатичних відносин і встановлення тісних торговельних зв’язків (неофіційно переговори тривали з січня 1922 р.). У Берліні сторони домовилися, що в Генуї вони „будуть у взаємних контактах, будуть один одного інформувати і підтримувати” [87. – Т.5. – С.205.].

Отже, радянська делегація, прибувши на конференцію, мала досить сильні позиції для переговорів з країнами Заходу. Вона мала спільний протокол з Польщею та країнами Балтії, а також таємні домовленості з Німеччиною. Але на конференції з’ясувалося, що Польща фактично відмовилася від підписаного Ризького протоколу. Було заявлено, що Ризька конференція мала інформаційний характер і її постанови для Польщі необов’язкові [181. – С.136.]. Також було „викинуто в корзину” всі пропозиції щодо участі у відбудові Росії, а згодом Рада міністрів Польщі прийняла рішення, що вона не стане інвестором для Росії [344. – С.48.]. Тож Польща остаточно зайняла профранцузьку позицію, сподіваючись на певні дивіденди, зокрема на частку від німецьких репарацій. Таку позицію Польщі засудив Чичерін у відповідній ноті. Та, своєю чергою, звинуватила радянську сторону у тому, що вона пішла на зближення з Німеччиною без консультацій з нею [154. – 1922 р. – №102.].

На Генуезькій конференції країни Антанти не змогли знайти спільної мови з радянською делегацією. Саме в цей момент стало відомо, що між Радянською

Росією та Німеччиною в містечку Рапалло було укладено договір про відновлення дипломатичних відносин. Це викликало шок серед країн Антанти. З їхнього боку здійснюлася буря протестів. Особливо швидко зрозумів, до чого це призведе, глава польської делегації К.Скірмунт. Він двічі виступав на нараді країн Антанти, після поширення відомостей про Рапалльський договір між дипломатами, заявивши, що в результаті Польща опинилась в особливо небезпечній ситуації, і вимагав від делегацій великих держав „зайняти щодо Рапалльського договору... рішучу позицію” і „спільно виступити в розмовах з Совєтами”. Скірмунт одним з перших поставив свій підпис під нотою десяти країн, що була направлена Німеччині 23 квітня 1922 р. Скірмунт наполягав, щоби країни Заходу не визнавали договору в Рапалло [234. – С.111-112.]. Проте його заяви звучали, за твердженням польської влади, „досить м’яко” [156. – 1922 г. – №146 (738).]. Але все це було марним, Німеччина і Росія твердо стали на шлях установаження союзницьких відносин. У розвиток домовленостей в Рапалло Німеччина і Росія перебирали зобов’язання не укладати торгового договору з Польщею до підписання також радянсько-німецького [181. – С.159.]. Радянсько-німецькі торговельні перемови розпочалися в середині серпня 1922 р. і завершилися підписанням договору в Москві 12 жовтня 1925 р. За обсягом цей договір був одним з найохоплюючих у міжнародній практиці. Він закладав основи радянсько-німецьких торговельних відносин на основі принципу найбільшого сприяння [183. – С.167-168.].

Отже всі подальші радянсько-польські переговори про укладення торговельного договору розглядалися радянською стороною як хитрий дипломатичний крок, як засіб дипломатичного тиску. Хоча в інтерв’ю польській пресі О.Шумський всю відповідальність за заморожування торговельних переговорів поклав на польську сторону, яка не бажала відмовитися від вимоги про скасування радянською стороною принципу монополії зовнішньої торгівлі [43. – арк.26.]. Щодо цього принципу, то на Всеросійській (як вона офіційно називалася, але керівник зовнішньої торгівлі УСРР С.Брон називав її загальнофедеративною) нараді з зовнішньої торгівлі було підтверджено непорушність принципу монополії зовнішньої торгівлі [156. – 1922 г. – №146 (738).].

Заходи з уведенню в оману польської сторони з радянського боку були дієвими. Так, зі звіту Розвідупрукриму за 28 грудня 1922 р. випливає, що польська дипломатія, зокрема польський посол у Москві Стефановський, вину за зрив торговельних переговорів покладала винятково на профранцузьку позицію Польщі і на недооцінку впливу Москви [27. – арк.8.].

Генуезька конференція не досягла мети, і західні держави на пропозицію Ллойд-Джорджа вирішили перенести її роботу в комісії у Гаазі. Гаазька конференція розпочала свою роботу наприкінці червня 1922 р. Польській делегації було дано інструкції обстоювати свої попередні позиції та виступати солідарно з країнами Антанти проти Росії [88. – Т.4. – С.157.]. Проте голова польської делегації в Гаазі Страсбургер відійшов від інструкцій. У своєму інтерв'ю кореспондентові амстердамської газети, він заявив: „...Вже сам склад польської делегації, яка складається з економістів, доводить, що Польща прагне насамперед врегулювання економічних проблем” [234. – С.117.]. З цією метою він пішов на неформальні контакти з радянською делегацією. У своєму листі у Варшаву він закликав, щоби ділові кола Польщі не гаяли часу і використовували присутність радянської делегації в Гаазі для початку конкретних переговорів, зав'язування потрібних контактів. Він пропонував направити до Гааги провідних підприємців і спеціалістів, що були обізнані в російському ринку. У звіті про конференцію він писав, що польська делегація докладала зусиль, аби досягнути угоди з радянською Росією „запроваджуючи елементи схильності у спосіб трактування російського питання”. Крім того, на конференції в розмовах із радянською делегацією він торкався „загальних питань польсько-радянських відносин”. У звіті констатувалося, що керівник радянської делегації М.Литвинов запропонував Польщі укласти „пакт дружби”, а член делегації Л.Б.Красін „зачепив питання про торговий договір” [234. – С.118-119.].

Контакти в Гаазі підготували ґрунт для візиту народного комісара закордонних справ РСФРР М.Литвинова до Варшави 4 грудня 1922 р., де він мав зустріч із новим міністром закордонних справ Польщі Г.Нарутовичем і з Ю.Пілсудським. Під час зустрічей було, крім іншого, розглянуто питання торгового договору: „Литвинов

висловив упевненість, що відповідні переговори незабаром розпочнуться та будуть успішно завершені”. Також Литвинов знову повернувся до питання „пакту дружби”, але польська сторона ухилилася від обговорення цієї теми, пославшись на те, що Ризький мир регулює всі „відносини між Польщею та Росією” [88. – Т.4. – С.169.]. Попри такі заяви Литвинова, торговельні переговори знову було відкладено.

Наприкінці жовтня 1922 р. до Варшави прибув з візитом Г.Чичерін. Під час зустрічей з міністром закордонних справ Г.Нарутовичем, прем'єр-міністром Ю.Новаком, а також з Ю.Пілсудським, він заявив, що „зі свого боку сприятиме якнайшвидшому вирішенню цього питання”. Але Польща мала погодитися з „монополією на зовнішню торгівлю”. Зрештою, перемови „не привели до такої конкретизації питання, щоб можна було сподіватися у найближчий час на підписання договору...” [88. – Т.4. – С.176.]. І все ж візит Чичеріна оживив сподівання торгово-промислових кіл Польщі на розширення торговельних зв'язків у найближчий час. І знову вони виявилися марними. Подальші спроби укласти торговельний договір мали місце у лютому–квітні 1923 р., жовтні 1923 р, квітні 1924 р., лютому 1925 р., 1927–1928 рр., жовтні 1930 р., 1934 р., але всі вони завершилися безрезультатно. Так, наприклад, як мотивацію для зриву переговорів навесні 1923 р. було використано те, що польська делегація не має повноважень підписувати такий договір, а коли в неї такі повноваження вже були, то було заявлено, що Польща спершу повинна компенсувати збитки від нападів банд з її території [344. – S.50-52.]. Єдине, що спромоглися підписати між Москвою та Варшавою, – угоду від 30 жовтня 1922 р. про рух поїздів через кордон, яка передбачала пропуск 170 вагонів на добу [344. – S.29.]. Це ще раз доводить, що радянська сторона і не планувала укласти торговельний договір з Польщею, а лише домагалася усталення свого транзиту до Німеччини.

Лише 1939 р. за декілька місяців до загибелі Другої Речі Посполитої, між двома країнами було підписано торговельний договір. Торговельні відносини характеризують такі цифри: у 1923 р. експорт Польщі до СРСР становив 3,2%, 1928 р. – 1,5%, а в 1938 р. – лише 0,1%. Імпорт – від 0,3 до 1% [344. – S.35.].

Попри зрив торговельних перемовин і загальні обставини, які унеможливлювали його підписання, процес налагодження торговельних відносин між УСРР і Польщею поволі тривав. Аж до ліквідації самостійності України в зовнішньоекономічних відносинах він регулювався лише тимчасовими угодами або тими конвенціями, що були підписані до березня 1923 р. Так, 17 грудня 1921 р. було підписано тимчасову угоду про прикордонний залізничний рух на лінії Шепетівка – Здолбунів, яку було затверджено Раднаркомом 27 січня 1922 р. [5. – арк.168; 79. – т.32, к.16-18.]. Слід зазначити, що Міністерство промисловості і торгівлі звертаючись до Міністерства закордонних справ, наполягало пов'язати укладення загальної залізничної конвенції між країнами з підписанням торговельного договору [79. – т.32, к.16-18.]. Українська делегація у складі О.Лоренца, С.Калини, В.Сесіна та секретаря представництва УСРР у Варшаві І.Сіяка приєдналася до перемов із вироблення санітарної конвенції, що тривали з 8 березня 1922 р. Конвенцію було підписано лише 7 лютого 1923 р. [88. – Т.4. – 215-216.]. Було також укладено угоду з польською компанією „Шенкер і К ” про перевезення територією Польщі українських вантажів [50. – арк.22.]. Радянська Росія подібну угоду уклала з компанією „Польський Ллойд” [88. – Т.4. – С.135.]. Влітку 1923 р. велися інтенсивні переговори з відкриття водного шляху Катеринослав–Київ–Пінськ, до якого поляки виявляли великий інтерес. Міністерство промисловості й торгівлі стверджувало, що це значно оживить господарські зв'язки Польщі та України [79. – т.33, к.11-15.].

У Варшаві та інших містах відкрилися торговельні представництва РСФРР і УСРР. У торговельному представництві УСРР працювали 15 осіб у Варшаві, три – у Данцигу, чотири – в Здолбунові. На їхню діяльність щомісяця виділялося 5 118 крб. [8. – арк.28.]. Зростав товарообмін, який 1922 р. сягнув декількох мільйонів карбованців. Проте спільної роботи між представництвами двох радянських республік не виходило. Як скаржився у своєму листі від 17 лютого 1922 р. до НКЗС торговий представник УСРР в Польщі І.Хургін: „Считаю необходимым обратить ваше внимание на нелепые отношения между торговыми представительствами РСФСР и УССР в Польше. Несмотря на существующее общее положение по вопросу о взаимоотношениях между торгпредставительствами РСФСР и УССР, на

постановление, констатирующее превалирование украинских интересов в Польше... Всё это представляется тем более странным, что между политическими представительствами РСФСР и УССР установлено теснейшие взаимоотношения и согласованность в работе проведена вплоть до технических деталей...” [3. – арк. 53.].

Такі ж непорозуміння виникали і у сфері фінансів, коли росторгпред користувався більшими правами, ніж укрторгпред [20. – арк.38.].

Значні складності в налагодженні торговельних відносин були пов’язані з митною службою. На українсько-польському кордоні існувало 10 митниць, які, за твердженням офіційних документів, були укомплектовані „неблагонадійними елементами”. Траплялися випадки, коли весь персонал митниць тікав до Польщі [1. – арк.90.]. У перші місяці існування дипломатичних відносин між Польщею та Україною митники навіть намагалися влаштовувати перевірки для дипломатів і дипкур’єрів, як радянських, так і польських. Лише після втручання Харкова цю ситуацію змогли залагодити [33. – арк.130.]. Додавала клопоту і прикордонна охорона, яка в кожному поляку чи особі, що перетинала україно-польський кордон вбачала шпигуна. Також упродовж 1921–1926 рр. кордон в обидва боки перетинали всілякі банди, партизанські загони тощо.

Торгове представництво УСРР відзначало, що експорт міг би бути збільшеним, якби польські власті не встановлювали обмежень на ввезення української продукції, особливо вовни. Цієї продукції до Польщі у першому кварталі 1922 р. було вивезено 15 531 пуд, тобто близько 50 вагонів. Загалом за вказаний період до Польщі було відправлено 300 вагонів української продукції [43. – арк.26.]. Оскільки санітарної конвенції ще не було підписано, на вовну, прядиво, щетину, шкіряні вироби, пух, пір’я, хутра, лікарські рослини та інші сільгосптовари неодноразово накладалися арешти, влаштовувалися безпідставні перевірки, затримки, повернення.

Ще однією перешкодою було швидке зростання тарифів на перевезення і стрімке падіння курсу польської марки, а радянська централізована система, з її лімітами й фондами, не могла оперативно реагувати на коливання ринку. Якщо у липні 1922 р. перевезення 15-тонного вагону вовни до Варшави згідно з польськими

тарифами коштувало 146 250 польських марок, то в листопаді – 380 250, а в грудні вже 570 375 марок [49. – арк.5.].

Незважаючи на зазначені вище труднощі, за підсумками другого кварталу 1922 р. Польща була другим за обсягом товарообігу партнером для України (перше місце посідали США). Щоправда, ввезення товарів в Україну перевищувало вивіз у два рази¹[18. – арк.35.]. Але слід зазначити, що таке сальдо в торгівлі було створене штучно. Керуючись ідеологічними штампами, московське керівництво заборонило експорт до Польщі вугілля, залізної та марганцевої руд, усього того, що, на думку радянських керманів, могло сприяти посиленню Польщі. Цей факт іще раз доводить, що економіка для радянського керівництва була лише інструментом для досягнення політичних цілей.

З метою зав'язати тісніші торговельні контакти і показати партнерам свої можливості у Львові (вересень 1922 р.) та Києві (лютий 1923 р.) було проведено контрактів ярмарки.

Оголошення про проведення ярмарок стимулювали інтерес польської сторони до економічних можливостей України. У торговому представництві УСРР польські фірми замовляли довідник „Торгово-промислова Україна”. Для зацікавлених польських фірм надсилалися видання „Український економіст”, „Господарство України”, „Вісник зовнішньої торгівлі України” тощо [51. – арк.109-114.].

Поширенню інформації про можливості й наміри сторін істотно заважала відсутність поштово-телеграфної конвенції між Польщею та УСРР. Перемовини з питання підписання конвенції розпочалися лише наприкінці 1922 р. і завершилися підписанням її 24 травня 1923 р. Конвенцію було ратифіковано Раднаркомом УСРР 13 червня 1923 р., польським сеймом у лютому 1925 р., обмін ратифікаційними грамотами відбувся лише 2 березня 1925 р. Через ці обставини українські періодичні видання у Польщі фактично виявилися забороненими. Будь-які радянські друковані органи розглядались як ворожі Польській державі. Міністерство внутрішніх справ Польщі видало навіть розпорядження про перевірку на прикордонних з УСРР

¹ Слід зазначити, що у балансі Польщі торгівля з радянськими республіками була настільки мізерною, що вона навіть не фігурує у польських звітах. Головними торговельними партнерами Польщі були США, Англія, Німеччина, Чехословаччина, Австрія. Торгівля з її головними союзниками Францією та Румунією була мінімальною (Вісті ВУЦВК. – 30 вересня 1922 р. – № 219).

станціях упакування й макулатури для „виявлення комуністичної підривної літератури”. Взагалі польська сторона дуже переймалася питанням комуністичної пропаганди і намагалася створити всілякі перешкоди. Так, значну кількість архівних справ польського посольства у Харкові присвячено цій темі [79. – т.15, к.26-30.]. Радянська сторона справді доправляла нелегально до Польщі у великій кількості пропагандистську літературу.

Негативно реагувала польська сторона і на радянську символіку, вважаючи її засобом комуністичної пропаганди. Подібним чином діяла і радянська сторона, яка вживала заходів щодо перекриття такого каналу постачання „ворожої літератури” як імпорт друкованих видань. На всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти Центрального управління в справах друку (ЦУД), які за централізованими списками вилучали всю „шкідливу” літературу [181. – С.159, 168.].

На Львівський ярмарок (Другий східний ярмарок – він мав таку офіційну назву) було відправлено делегацію торгового представництва УСРР у складі: Є.Філіпович – заступник торгового представника УСРР, М.Бліх – начальник економічно-інформаційного відділу, А.Негідсон – директор відділу імпорту та транзиту [88. – Т.4. – С.167-168.]. Окремого павільйону радянських республік на ній не було відкрито через брак грошей і часу на його організацію. Під час ярмарку її президент Г.Турський відзначив, що географічна близькість Польщі та України повинна привести до тісного зближення і що зустріч з українськими представниками є етапом такого зближення [47. – арк.49.].

Київському контрактному ярмарку передувала посилена робота українського торгового представництва у Польщі. Інформацію про ярмарок було розміщено у двадцяти польських газетах і журналах. У ярмарку погодилися взяти участь 200 польських фірм. Зв’язавшись з українським представництвом, Г.Турський запропонував надати постійний павільйон для України у Львові. Польські промисловці висловлювали бажання розмістити рекламу своєї продукції у харківських і київських газетах. Але, як і на всі інші заходи в економічній сфері, свій відбиток наклали політичні відносини. Так, для всіх товарів, що направлялися на

ярмарок, потрібно було отримати дозвіл торгового представництва УСРР, встановлювалися обмеження на ввезення електротехнічної продукції, устаткування тощо. В результаті кількість учасників з Польщі скоротилася до 23 [181. – С.155-156.]. Ефект від ярмарку в активізації україно-польської торгівлі був мінімальним.

У січні 1923 р. міністр закордонних справ Польщі А.Скшинський констатував, що польсько-радянська торгівля здійснюється майже повністю нелегально [88. – Т.4. – С.221.].

24 березня 1923 р. Раднарком УСРР отримав циркулярний лист ЦК РКП(б) „Про зміцнення монополії зовнішньої торгівлі”, підписаний Й.Сталіним. У ньому вказувалося, що зовнішня торгівля з іншими країнами, переговори з іноземними фірмами, банками про кредити і концесії повинні вестися лише з дозволу московського і лондонського (АРКОС) торгових представництв. Як наслідок, уже в березні 1923 р. відбулося злиття торгових представництв РСФРР і УСРР у Варшаві в єдиний економічно-інформаційний відділ. Іще однією формальною причиною злиття, як зазначав Нарком зовнішньої торгівлі М.Брон, були часті конфлікти між торговими представництвами двох республік [8. – арк.119.]. Це рішення призвело до остаточної втрати УСРР можливості самостійно розвивати торговельно-економічні відносини. Українська сторона перетворилася у статиста торговельних відносин між СРСР та іншими країнами.

Наприклад, у 1922–1923 рр. торговий обіг на білорусько-польському кордоні становив 10,4 млн карбованців, українсько-польському – лише 3,8 млн крб., тоді як на радянсько-латвійському – 60 млн крб., радянсько-естонському – 28,9 млн крб. [181. – С.158.].

Наведені статистичні дані ще раз свідчать про домінуючий вплив політичного чинника у розвитку радянсько-польських торговельних та інших відносин. Московське керівництво домоглося максимального обмеження торговельних відносин Польщі з тим регіоном (зокрема з Україною), до якого вона проявляла найбільший економічний інтерес.

Отже, питання налагодження економічної співпраці виявилось, як і решта питань радянсько-польських відносин, складним для розв’язання. Попри докладені

значні зусилля та нагальну потребу в налагодженні економічної співпраці між двома сусідніми державами, результат виявився мінімальним. Головну роль у досягненні такого результату відіграли ідеологічні розбіжності й цілеспрямована політика Москви. Її категоричне заперечення існування Польщі (звичайно не на офіційному рівні) зумовило відсутність будь-якої конструктивної позиції в міждержавних відносинах. У своїх діях радянська сторона керувалася політичними мотивами, а не економічною необхідністю. Так, у листопаді 1923 р. НКЗС СРСР навіть передбачав укладення тимчасової обмеженої торговельної угоди з Румунією для послаблення „зв'язку між Румунією і Польщею і ослабить тому міжнародне становище останньої” [227. – С.34.].

У такій ситуації спроби української сторони віднайти компромісний шлях у задоволенні власних економічних інтересів зумовлювали неодноразові конфлікти з відповідними структурами РСФРР, а зі створенням СРСР стали просто нереальними.

Торговельно-економічних відносин між країнами встановлено так і не було. Але це питання не можна розглядати як поразку дипломатії УСРР. Для УСРР, як і для інших радянських республік, що формували замкнену економічну модель і розвивалися на принципах автаркії, Польща не була ні джерелом фінансових ресурсів, ні постачальником сучасних машин і механізмів, технологій, ні ринком збуту для сільськогосподарських і сировинних ресурсів, попри давні і налагоджені економічні зв'язки у межах Російської імперії. Торгівля товарами широкого вжитку не була пріоритетною для радянської системи. Під кутом зору замкненої економічної моделі Польща розглядалась як перепона в налагодженні транспортного сполучення з провідними економічно розвиненими державами, головню з Німеччиною. Також фактично відбувалося насильницьке роз'єднання давніх економічних зв'язків на догоду ідеологічним постулатам. Тому, попри важливість торговельно-економічних відносин з сусідами для відродження зруйнованого після тривалої війни господарства України, вони не стали пріоритетними для політики УСРР. У торговельно-економічних відносинах під тиском Москви та ідеологічних постулатів пріоритетними стали відносини з Німеччиною, США та іншими державами.

ВИСНОВКИ

Дипломатичні відносини між Польщею та УСРР у 1921–1923 рр. були одними з основних у комплексі відносин радянських республік з зовнішнім світом. Це зумовлено тим, що саме Польща стала першою країною, яка фактично визнала радянські республіки і встановила з ними дипломатичні відносини у повному обсязі. Саме на Польщі відпрацьовувалася зовнішньополітична доктрина більшовиків, сформована по завершенні громадянської війни, що поєднувала курси на мирне співіснування з капіталістичним оточенням і на світову комуністичну революцію. Реалізовувати цей курс на початку 1920-х років щодо Польщі випало на долю українських радянських дипломатів.

Відкриття повноважного представництва УСРР у Варшаві виявилось доволі складним завданням, незважаючи на те, що обмін посольствами було передбачено в умовах Ризького миру. Процес формування представництва УСРР виявив деякі відмінності у баченні його ролі в Москві та Харкові. Москва розглядала представництво УСРР як ще один структурний елемент радянських установ у Польщі, що мали реалізовувати зовнішньополітичний курс більшовиків. Харків розглядав представництво як засіб наповнення реальним змістом суверенітету республіки у зносинах з іншими державами. Виходячи з цього українська радянська дипломатія була не просто слухняним знаряддям реалізації політики Кремля, а намагалась реалізовувати самостійний зовнішньополітичний курс, який враховував би інтереси радянської України, і, крім того, сама виступала генератором вироблення конкретного курсу і методів його реалізації щодо тих країн, відносини з якими було віднесено до пріоритету Харкова. Проведення такого зовнішньополітичного курсу УСРР визначали об'єктивні обставини становища радянської України на початку 1920-х рр.: майже повна руйнація економічного потенціалу після тривалого збройного протистояння на її теренах; прагнення більшовиків утримати владу в умовах масового селянського повстанського руху, що

підтримувався ззовні політичним центром УНР; неврегульованість відносин з Москвою; напружені відносини з Румунією та Польщею. Тому конфлікти, що виникали між дипломатичними відомствами Москви і Харкова, не слід розглядати як сепаратизм і прагнення українських керівників, дипломатів йти у розріз з політикою Москви. Українська радянська дипломатія дотримувалася основних постулатів радянської зовнішньої політики початку 1920-х років: встановлення торговельних і дипломатичних відносин із провідними державами світу, а водночас – сприяти курсові на світову революцію. Але бачення методів досягнення цього було різним. Москва, зазвичай, не враховувала і не враховувала інтересів національних республік, здійснюючи зовнішньополітичні кроки. Харків прагнув врахувати свої інтереси.

Вияв самостійності в реалізації зовнішньополітичних завдань українською дипломатією швидко викликав занепокоєння і, зрештою, призвів до зіткнення інтересів Харкова і Москви. Москва розглядала самостійність як прояв можливого сепаратизму і намагалася знищити його в зародку. Тому періодичні конфлікти між дипломатами двох держав стали приводом до згортання діяльності дипломатичного відомства УСРР. Створення СРСР завдало вирішального удару по дипломатичній службі радянської України, яку було ліквідовано 1923 р.

У своїй зовнішній політиці Харків намагався реалізувати активний курс, наполегливо домагаючись поставлених цілей. Щодо Польщі вони були такими: домогтися ліквідації або нейтралізації „петлюрівщини” як опори антибільшовицького повстанського руху на території УСРР, встановити вигідні торговельно-економічні відносини, які сприяли би відбудові зруйнованого господарства, переорієнтувати український національно-визвольний рух на західноукраїнських землях на радянські рейки, сприяти відриву Східної Галичини від Польщі.

На зовнішньополітичному курсі щодо Польщі помітно позначився той факт, що Ризький мир (березень 1921 р.) розглядався радянською стороною, як перемир'я, а кордони, встановлені ним, – як тимчасові. Взагалі більшовики розглядали кордони не як природну межу території країни, а як лінії поширення радянського ладу, яку в

разі подальших революційних подій буде перенесено далі. У радянському керівництві панували реваншистські настрої, а війна з Польщею розглядалась як неминуча. Тому від Польщі вимагалася реалізація лише тих умов, які були вигідні для радянської сторони, особливо п'ятої статті, що вимагала припинення антибільшовицьких сил на території Польщі, а ті, що були на користь Польщі саботувалися. Як наслідок – постійне напруження на кордоні, періодичні локальні сутички і загроза відкритого збройного конфлікту, обмін дипломатичними нотами, в яких містилися звинувачення у недотриманні мирного договору. Деякі радянські дипломати, зокрема О.Шумський, відкрито і конкретними діями підштовхували до нової війни. Але гору взяв прагматизм – радянські республіки не мали ані сил, ані засобів до ведення нової широкомасштабної війни. Тому було взято курс на підривну діяльність всередині Польщі, а Шумського усунули від керівництва повноважним представництвом УСРР у Варшаві.

У боротьбі з „петлюрівщиною” українська радянська дипломатія досягла неабияких успіхів. Так, у результаті цілеспрямованих дипломатичних наступів поталанило домогтися від польського уряду припинення легальної підтримки структур УНР у Польщі, усунення з території Польщі лідерів українського руху, ліквідації урядових структур УНР і таборів інтернованих вояків Армії УНР, повернення на територію УСРР частини її бійців, а також створення умов для повернення частини української політичної еміграції.

Чимало зусиль було спрямовано на розлад ізсередини української політичної еміграції. Всі ці заходи створили тому, що антибільшовицький повстанський рух в Україні початку 1920-х років фактично втратив зовнішню підтримку і, зрештою, був жорстоко придушений, Другий зимовий похід Повстанської армії УНР у листопаді 1921 р. зазнав цілковитої поразки, а наступні антирадянські походи, що планувались у 1922 і 1923 рр., не відбулися. Центр українського національно-визвольного руху було витіснено з території Польщі до Праги, Відня, Берліна та Парижа і цим розпорошено. Там він не міг спиратися на значний етнічний український елемент. А перебуваючи далеко від кордонів УСРР, не міг суттєво впливати на події в Україні.

На завершення цього процесу суттєвий вплив справила Москва, яка фактично заборонила повернення в Україну основної маси української політичної еміграції, боячись, що в Україні вона знайде сприятливий ґрунт для своєї подальшої діяльності. А це знову може поставити питання про сепаратизм України.

Дипломатичні зусилля УСРР щодо налагодження двосторонніх українсько-польських торговельно-економічних відносин не мали успіху. Вирішальну роль у провалі перемовин відіграла знову ж таки Москва, яка намагалась ізолювати Україну від торговельно-економічних зносин з сусідами і тісніше прив'язати її до себе. Така стратегія Москви диктувалася і подальшими планами реалізації ідеї світової революції, згідно з якими Польща розглядалась як головна перешкода на її шляху, яку потрібно усунути. Тому все, що може стабілізувати становище Польщі (нормалізація відносин з сусідами, налагодження економічних зв'язків тощо), розглядалось як недопустиме.

Хоча договірних торговельно-економічних відносин між УСРР і Польщею встановлено так і не було, цей факт не можна розглядати як поразку. Для УСРР, як і для інших радянських республік, що формували замкнену економічну модель і розвивалися на принципах автаркії, Польща не була ні джерелом фінансових ресурсів, ні постачальником сучасних машин і механізмів, технологій, ні ринком збуту для сільськогосподарських і сировинних ресурсів попри давні й налагоджені економічні зв'язки у межах Російської імперії. Торгівля товарами широкого вжитку не була пріоритетною для радянської системи. Під кутом зору замкненої економічної моделі Польща розглядалась як перепона в налагодженні транспортного сполучення з провідними економічно розвиненими державами, головню з Німеччиною. Також фактично відбувалося насильницьке роз'єднання давніх економічних зв'язків на догоду ідеологічним постулатам. Тому, попри важливість торговельно-економічних відносин з сусідами для відродження зруйнованого після війни господарства України, вони так і не набули розвитку. У торговельно-економічних відносинах під тиском Москви та ідеологічних постулатів пріоритетними стали відносини з Англією, Німеччиною, США та іншими державами.

Москва основну увагу зосередила на налагодженні антиверсальського союзу з Німеччиною, який мав чітке антипольське спрямування. Свідченням цього є спроби організувати спільні антипольські походи Німеччини і СРСР у 1923 і 1932 рр. У 1921–1923 рр. контури цієї політики лише вимальовувалися. Тут слід зазначити, що в налагодженні радянсько-німецьких відносин чималу роль відіграв Х.Раковський.

У цьому аспекті слід розглядати і другий дипломатичний наступ дипломатії УСРР на Польщу, який повинен був сприяти такому розкладові політичних сил після виборів до польського сейму в 1922 р., що створив би політичну нестабільність в країні та, відповідно, ослабив Польську державу. Не беручи до уваги мети цього наступу, його організація і часткове виконання свідчило про зрілість української радянської дипломатії, яка показала свою здатність вирішувати не лише тактичні, а й стратегічні завдання у міждержавних відносинах.

Після Першої світової війни у Східній Європі розгорнулася боротьба за створення національних держав і територіальний переділ. Ці події підсилювалися революційними подіями на теренах колишньої Російської, Австро-Угорської імперій. Після чотирьох років боротьби політична карта Східної Європи була далекою від проголошених великими державами принципів самовизначення націй та національних кордонів. Кожна новопостала держава змогла опанувати ту територію, на яку були здатні її мілітарна сила і підтримка союзників. Не останню роль у такому несправедливому переділі кордонів відіграла боязнь країн Антанти поширення більшовицької революції з російських теренів. Тому будь-яке пересунення кордонів на схід держав, що мали спільний кордон з радянськими республіками, знайшло підтримку з боку країн Антанти. Як наслідок такого перерозподілу всі новоутворені держави мали у своєму складі значні вороже налаштовані національні меншини, що підривало їхню внутрішню стабільність. Особливо трагічно це відбилося на долі українського народу, який не зумів відстояти свою національну державність і був переділений між декількома державами. Саме цей чинник нестабільності у 1920–1930-ті рр. активно розігрувався для організації антиурядових рухів у країнах Східної Європи. Так, якщо „пороховим льохом” Європи до початку Першої світової війни були лише Балкани, то тепер уся

Східна й Центральна Європа. Саме з цього погляду слід розглядати „галицьке питання” у радянсько-польських взаєминах. Радянська Україна, яка фактично відмовилася від Східної Галичини і Західної Волині згідно з умовами Ризького миру не могла відкрито претендувати на ці терени. Натомість український національно-визвольний рух, що існував на цих територіях, розглядався як чинник послаблення Польської держави, а тому його слід було підпорядкувати радянському впливові. Активна робота в цьому напрямку розгорнулась у 1921–1923 рр. Вона передбачала домогтися переходу українських політичних партій на комуністичні прорадянські позиції, формувати у місцевого населення радянофільські настрої, підбурювання та організацію збройної боротьби проти Польської держави, сприяти невизнанню міжнародною спільнотою Східної Галичини як частини Польщі. Для реалізації цих завдань використовувалися будь-які заходи. Значна роль у цьому відводилась і дипломатії, яка через дипломатичні представництва радянських республік у Польщі та інших країнах мала налагодити відносини з українськими політичними партіями, надавати таємну матеріальну допомогу українському рухові, підтримувати відносини з Урядом ЗУНР в екзилі, вести розвідувальну роботу, організувати дипломатичний тиск на Польщу для вирішення „галицького питання” та „українського питання в Польщі” у позитивному для радянської сторони боці. Ця робота дипломатів велась у тісному взаємозв’язку з органами Комінтерну і розвідувальними відомствами. На Волині та в Галичині ця робота мала свої суттєві відмінності. Так, якщо на Волині було зроблено ставку на організацію прорадянського повстанського руху, який мав свої бази на території УСРР, то в Галичині – на антипольське народне повстання під українськими національними гаслами. Проте всі ці плани зазнали поразки. На Волині не пофортунило організувати масового повстанського руху, незважаючи на активну його стимуляцію аж до 1925 р. Фактично це були диверсійно-розвідувальні й терористичні дії, іноді з кримінальним забарвленням, що керувались і організовувались „Закордотом”. Вони не знайшли широкої підтримки населення. У Галичині не пощастило очолити стихійний антипольський народний рух, що вибухнув 1922 р. як реакція на антиукраїнську політику Варшави, і налагодити взаємодію з Урядом ЗУНР в екзилі,

його збройними формуваннями, інтернованими на території Чехословаччини, та Українською військовою організацією, що розгорнула в Галичині активний саботажницький рух і терористичні атаки. Як наслідок, великі держави у травні 1923 р. за наполяганням Польщі погодилися на долучення Галичини до складу Польщі. Всі протести УСРР та СРСР ігнорувалися.

Поразка у війні з Польщею та укладення Ризького миру змусила радянське керівництво взяти курс у реалізації ідеї світової революції на організацію широкомасштабної підривної роботи на території інших країн. Українська радянська дипломатія взяла найактивнішу участь в організації світової комуністичної революції, діючи в тісній співпраці з розвідувальними органами радянських республік, партійними спецслужбами і структурами Комінтерну. Керівництво НКЗС УСРР і дипломатичний корпус мали прямий стосунок до структур Комінтерну, розвідувальних служб ВУНК–ДПУ, партійної спецслужби „Закордот”, Розвідувального управління РСЧА. Причетність радянських дипломатів до розвідслужб, а надто Комінтерну, викликала неодноразові дипломатичні скандали і ледь не зірвала відкриття дипломатичного представництва у Варшаві. Об’єктом особливої оперативної зацікавленості розвідслужб радянських республік виступала територія Польщі. У підривній діяльності проти неї повноважне представництво УСРР у Варшаві та українські радянські дипломати відігравали вагомий роль. Вони виступали координаторами антипольських заходів, надавали необхідну розвідувальну інформацію, прикривали нелегальну роботу спецслужб.

Дипломатія Польщі щодо УСРР за весь період існування дипломатичних відносин (1921–1923 рр.) так остаточно і не склалася. Вона коливалася від спроб налагодити двосторонні відносини до ігнорування УСРР, резонно вважаючи, що всі питання вирішуються в Москві. Це було зумовлено низкою чинників: 1) гострою внутрішньополітичною боротьбою між прихильниками і противниками зовнішньополітичного курсу Пілсудського; 2) прагненням інкорпорувати західноукраїнські землі; 3) відсутністю усталеності кордонів країни та їх міжнародного визнання; 4) прагнення відродити економічні зв’язки і вийти на

традиційні ринк збуту польських товарів; 5) панування жорсткого антикомунізму у правлячих кіл країни.

Польська дипломатія, яка розв'язувала вкрай складні питання молодій держави, виявила неабиякий професіоналізм в обстоюванні національних інтересів і змогла в умовах непростих, а подекуди й відверто ворожих відносин з сусідами, утвердити своє становище на міжнародній арені, залагодити проблеми кордонів і домогтися міжнародного їх визнання, нейтралізувати підтримку сепаратистських і національно-визвольних рухів ззовні, стримати комуністичну експансію на Захід.

Попри невизначеність в україно-польських відносинах, Польща не виступала лише об'єктом зусиль радянської дипломатії. Польські правлячі кола і дипломатичне відомство не менш активно проводили зовнішньополітичний курс держави, який передбачав забезпечення незалежного розвитку відродженої Польської держави, усталення кордонів Польщі, перетворення країни на регіонального лідера і противагу Німеччині на сході, чолову ланку „санітарного кордону” проти радянських республік, налагодження взаємовигідних торговельно-економічних відносин із сусідами.

Польська зовнішня політика щодо радянських республік була не менш активною і наполегливою попри гостру боротьбу, що точилася між двома політичними таборами, які боролися за владу, – ендеками і „пілсудчиками”.

У своїй східній політиці ендеки виходили з того, що інкорпорувати слід було стільки «східних», зокрема й українських, земель, скільки можна «проковтнути», скільки можна поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. Такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля.

Інші українські землі, на думку ендеків, мали відійти до Росії, в якій вони вбачали противагу німецькому гегемонізмові. УСРР вони розглядали як частину нової радянської імперії. Хоча зробили і декілька спроб налагодити двосторонні відносини з УСРР, зокрема торговельно-економічні. Коли стало зрозумілим, що це нереально здійснити, то вони утвердились у думці, що УСРР є частиною більшовицької імперії. Крім того, саме існування більшовицького режиму в

радянських республіках додало аргументів ендекам. Модернізуючи ідею *antemurale* (Польща — форпост і передмурок християнства у його протистоянні зі Сходом), вони стали вбачати у своїй діяльності важливу місію в охороні західної цивілізації від більшовицької загрози. А в своєму протистоянні більшовизму покладалися на союзницькі відносини з Францією та Румунією.

На противагу ендекам, „пілсудчики” дотримувалися «федераціоністської» програми Юзефа Пілсудського. Суть цієї програми — в тому, щоб у результаті повалення царизму і розпаду Російської імперії створити у Східній Європі велику, сильну і міцну Польщу. Передбачалося, що відроджена Річ Посполита постане на «федеративних» засадах. До її складу як окремі складники увійдуть польські, литовські, білоруські та українські землі. Провідна роль, звичайно, відводилася польському етнічному, політичному, економічному і культурному елементові. Тоді Польща постане як провідна держава на Сході Європи, здатна протистояти імперським зазіханням Росії та як стримувальний фактор Німеччини. Виходячи з цього Пілсудський підтримував С.Петлюру та антибільшовицьку боротьбу українського народу. Він категорично виступав проти визнання радянської Росії, яка знайде спільну мову з Німеччиною проти Польщі. Щодо УСРР, то її „пілсудчики” розглядали як маріонетку радянської Росії.

Події 1921–1923 рр. засвідчили, що в життя фактично втілювалася доктрина ендеків. Саме їхні міркування знайшли втілення у Ризькому мирі, який визначив „межу ковтання”. Перебуваючи при владі, незважаючи на конфліктність відносин з радянськими республіками, ендеки виступали за якнайшвидшу реалізацію умов миру і визначення статусу Галичини на користь Польщі. У результаті наполегливих зусиль їм поталанило реалізувати своє бачення радянсько-польських відносин. Так, було проведено делімітацію кордону, здійснено обмін військовополоненими і громадянами, що бажали повернутися на батьківщину, Польща отримала всі грошові й матеріальні компенсації, що їх передбачав мирний договір, повернула значну частку культурних цінностей. Під тиском радянських республік ліквідувала урядові установи УНР і табори для інтернованих вояків Армії УНР, фактично

зрадивши свого українського союзника. Було юридично закріплено входження Східної Галичини до складу Польщі.

Але реалізація цього курсу не убезпечила Польщі, бо він не усунув головних чинників, що загрожували польській державності. Польща реалізувала свої державотворчі потуги лише завдяки слабкості на початку 1920-х років її головних противників – Німеччини і Росії. Це стало зрозумілим на Генуезькій конференції, під час якої Німеччина і радянська Росія уклали між собою Рапалльський договір про відновлення дипломатичних відносин, який фактично започаткував їхній антиверсальський союз.

Отже, дипломатичні відносини між Польщею та УСРР слід розглядати як важливий складник міжнародних відносин у Східній Європі і як чільну ланку радянсько-польських відносин початку 1920-х рр. Без їх розуміння неможливо зрозуміти суті й механізму радянсько-польського конфлікту, що завершився ліквідацією Другої Речі Посполитої у 1939 р.

Досвід тих подій є повчальним і для теперішньої Української держави. Він дає зрозуміти, що забезпечити сталий і незалежний розвиток держави можливо лише завдяки послідовному впровадженню науково обґрунтованої стратегії зовнішньополітичної діяльності, яка гармонійно поєднувалась би з ефективною внутрішньою політикою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Ф.1. – Оп. 2. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК) м.м. Харків, Київ (20 травня 1920 р. – 3 березня 1935 р.).

1. Спр. 31. Стенографічний звіт 3-ої сесії ВУЦВК V скликання 22-23 липня 1921 р. (100 арк.).

2. Спр. 133. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У. 1921 р. (89 арк.).

Ф.2. – Оп. 2. Рада народних комісарів Української РСР.

3. Спр. 36. Документи про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (угоди, протоколи, доповідні записки, статті та ін.) (108 арк.).

4. Спр. 133. План Наркомпроду УСРР з питання товарообміну сільськогосподарських продуктів на готові вироби для України на 1921 рік і листування з Наркомпродом УСРР про хід проведення операцій по товарообміну (78 арк.)

5. Спр. 373. Протоколи засідань Рад наркому УСРР з №№1-13. Оригінали. 3 січня – 1 березня 1922 р. (429 арк.).

Ф.4. – Оп. 1. Народний Комісаріат закордонних справ УСРР.

6. Спр. 1. Декреты и постановления СНК УССР (362 арк.).

7. Спр. 14. Информация члена Русско-Украинской мирной делегации о ходе переговоров по заключению мирного договора с Польшей на Рижской мирной

конференции; его же доклад о форме и местах дипломатического представительства УССР (40 арк.).

8. Спр. 15. Материалы об организации торговых представительств за границей и заключении торговых договоров; о деятельности русских и украинских эмигрантов за границей. Положение о Полномочном представительстве УССР при правительстве РСФСР (343 арк.).

9. Спр. 20. Постановления и протоколы СНК УССР и Украинского экономического совета (316 арк.).

10. Спр. 22. Списки членов Большого и Малого Совнаркомов, Президиума ВУЦИК, дипломатического корпуса и переписка о личном составе НКВД УССР, переговоры по прямому проводу и по хозяйственным вопросам (478 арк.).

11. Спр. 23. Протоколы заседаний коллегии НКВД УССР (8 арк.).

12. Спр. 24. Приказы по НКВД (217 арк.).

13. Спр. 26. Положение о НКВД УССР и его представительствах. Штаты НКВД УССР и переписка о личном составе (175 арк.).

14. Спр. 28. Инструкции представителям УССР за границей при проведении амнистии к солдатам и офицерам бывших белых армий; листовки, изданные румынскими властями в Бессарабке и копии приказов головной команды войск УНР (65 арк.).

15. Спр. 29. Дополнительные протоколы к статьям мирного договора, ноты и телеграфная переписка об отношениях Польши и Украины (59 арк.).

16. Спр. 31. Проект ответа на польскую ноту о нарушении УССР статей мирного договора; предварительное Руссо-Итальянское соглашение и обор немецкой печати (65 арк.).

17. Спр. 34. Разговоры по прямому проводу с НКВД РСФСР и представителями НКВД УССР в Киеве, Одессе и Польше (163 арк.).

18. Спр. 75. Переписка с полномочным представительством УССР в Польше о высылке информационных материалов, финансовым и хозяйственным вопросам. Справка и материалы к справке о государственном устройстве, народном хозяйстве

и внешнеполитических и торговых связях УССР для опубликования в Готском альманахе на 1923 г. (156 арк.).

19. Спр. 78. Списки иностранных миссий в Харькове; характеристика дипломатических курьёров и переписка о выдаче заграничных паспортов и о получении корреспонденции (74 арк.).

20. Спр. 84. Переписка с польским посольством в Харькове о визировании паспортов граждан, выезжающих в Польшу (104 арк.).

21. Спр. 501. Переписка с украинским посольством в Польше (42 арк.).

22. Спр. 543. Виписки и постановления Політбюро ЦК КПУ касающиеся НКВД (68 арк.).

23. Спр. 547. Переписка с ВУЧК об арестах иностранцев (46 арк.).

24. Спр. 556. Протоколы заседаний Русско-Украинско-Польской смешаной комиссии по делам репатриации (342 арк.).

25. Спр. 572. Виписки из протоколов НКВД (212 арк.).

26. Спр. 591. Информационные сводки, доклады, отчёты и письма представительства УССР в Польше (243 арк.).

27. Спр. 601. Агентурный материал, предоставленный разведывательным управлением генштаба Украины и Крыма (76 арк.).

28. Спр. 615. Переписка ЦК КП(б)У и НКВД СССР о деятельности украинских националистических организаций в Польше (137 арк.).

29. Спр. 645. Ноты НКВД УССР (78 арк.).

30. Спр. 646. Ноты НКВД УССР (151 арк.).

31. Спр. 647. Ноты НКВД УССР (113 арк.).

32. Спр. 665. Материалы о взаимоотношениях с Польшей (102 арк.).

33. Спр. 667. Материалы о взаимоотношениях с Польшей (144 арк.).

34. Спр. 668. Ноты Польши и УССР (79 арк.).

35. Спр. 669. Вербальные ноты Польши (36 арк.).

36. Спр. 670. Разговоры по прямому проводу (204 арк.).

37. Спр. 673. Подборка нот (78 арк.).

38. Спр. 706. Входящие телеграммы-информации прес-бюро Украинского представительства в Польше (44 арк.).

39. Спр. 736. Приказы по НКВД УССР (115 арк.).

40. Спр. 804. Доклады и переписка с полномочным представительством УССР в Польше (85 арк.).

41. Спр. 807. Отчеты о работе консульского отдела повпредства УССР в Польше (131 арк.).

42. Спр. 1240. Список сотрудников Украинского представительства в Польше (129 арк.).

Ф.67. Українське радянське посольство у Польщі. – оп.1.

43. Спр. 2. Копии и проекты вербальных нот и меморандумов Румынии и Польше (173 арк.).

44. Спр. 3. Телеграммы, переговоры по прямому проводу о взаимоотношении с польским правительством, содействии польских властей в преступной деятельности банд Петлюри, Савинкова, Булаховцева и других; переброске и вторжении их на территорию Украины (102 арк.).

45. Спр. 7. Доклады и переписка Российско-Украинской делегации с Центроэваком и Украинским советским посольством о ликвидации пограничных инцидентов при установлении границы и деятельности российско-украинско-польской смеаной репарационной комиссии, список лиц командного состава украинской армии и интернированных в польских лагерях (69 арк.).

Ф.337. – оп. 1. Українська державна загальнопланова комісія при українській економічній нараді (укрдержплан) 28 вересня 1921 р. – 10 квітня 1925 р.

46. Спр. 358. Виписка з протоколу засідання Укрекономради про затвердження договору Торгового представництва УССР за кордоном з франко-польською групою на організацію змішаного торгового товариства та матеріали до неї. 27 листопада – 8 грудня 1922 р. (24 арк.).

Ф. 423. Наркомат і уповноважений внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання УСРР. – оп.2.

47. Спр. 16. Циркуляр Наркомвнуторгу УСРР про обов'язкове вміщення в бюлетенях губернських товарних бірж інформації про стан внутрішньої торгівлі на місцях та листування з цього питання (64 арк.).

Ф. 423. Наркомат і уповноважений внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання УСРР. – оп.3.

48. Спр. 91. Документи про діяльність торгпредства УСРР в Польщі (накази, доповідні записки, заявки, листування (346 арк.)

49. Спр. 92. Документи про діяльність торгпредства УСРР в Польщі (накази, доповідні записки, заявки, листування (17 арк.)

50. Спр. 150. Листування з Міжнародним транспортним товариством „Шенкер і К” у Варшаві про транспортування імпортованих товарів через Польщу на Україну (55 арк.)

51. Спр. 152. Листування з торгпредством УСРР у Варшаві про транспортування товарів через Польщу, проведення підписки на періодичні видання та з інших питань (116 арк.)

Ф.1075. – оп.4. Військове міністерство Української Народної Республіки (Тарнов)

52. Спр. 20-а. Накази Міністерства і інструкція інтернування частин Української армії і добровольчих російських частин на території Речі Посполитої.

Ф.1429. – оп.2. Канцелярія Директорії Української Народної Республіки

53. Спр. 32. Доповіді Петлюри про відступ армії УНР з України в Польщу, стан польської армії, сесію Національної Ради УНР. Переговори з Врангелем. Листування з Радою Міністрів і Міністерством закордонних справ УНР про економічний стан армії УНР та інше.

Ф.3696. – оп.2. Міністерства закордонних справ УНР

54. Спр. 52. Листування з Радою Міністрів та ін.

55. Спр. 490. Доповіді, листи, звіти та інша документація.

Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Ф.1. ЦК Компартії України. – оп. 6, питання, що розглядалися на засіданнях Політбюро, Оргбюро Секретаріату ЦК компартії України.

56. Спр. 16. Протоколи №№63-111; 1,2,3-б засіданий Політбюро ЦК КП(б)У (113 арк.)

57. Спр. 45. Матеріали к протоколам №№16-18, 20-30 засіданий Політбюро ЦК КП(б)У (216 арк.)

58. *Ф.1. ЦК Компартії України. – оп.16, документи відділів ЦК КП(б)У. – спр.13. Письма в Політбюро ЦК КП(б)У (76 арк.).*

Ф.1. ЦК Компартії України. – оп.20, документи відділів ЦК КП(б)У.

59. Спр. 139. Положение о Закордонном отделе ЦК КП(б)У /Закордоте/, доклады о его деятельности, проект организации подотдела партийной работы Закордота. Переписка Закордота с ЦК КП(б)У, советскими, хозяйственными органами по вопросам организации работы, подборе кадров, состоянии партизанских отрядов в Приднепровском районе, материальном обеспечении сотрудников Закордота и др. вопросам (126 арк.).

60. Спр. 408. Протоколы совещаний членов ЦК КП(б)У по вопросам Закордонного отдела. Доклады, обзоры, письма Закордонного отдела ЦК КП(б)У о его деятельности. Мандаты сотрудников Закордота (203 арк.).

61. Спр. 409. Приказы, книги вещевого довольствия, личных счетов сотрудников, кассовые документы, отчетные и приемо-сдаточные ведомости хозяйственной части Закордонного отдела ЦК КП(б)У. Телеграммы, письма

Закордонного отдела в ЦК КП(б)У о рас ходах отдела и др. хозяйственным вопросам (219 арк.).

62. Спр. 1016. Переписка с Исполнительным Комитетом Коммунистического Интернационала, Народным комиссариатом иностранных дел УССР, полномочными представителями УССР за границей об арарном положении и національно-освободительном движении в Восточной Галиции, деятельности коммунистической партики Галиции. Резолюція совещания представите лей коммунистических организаций в Галиции (57 арк.).

Ф.6. оп.1. ЦК КП Західної України.

63. Спр. 22. Докладне записки Исполкому Коминтерна о внутрипартийном положении и деятельности Коммунистической партии Восточной Галиции. (74 арк.).

64. Спр. 23. Бюллетени Пресбюро украинского советского посольства в Польще (168 арк.).

65. Спр. 34. Материалы к истории экономического развития Польши (43 арк.)

66. *Ф.233. Представництво компартії Східної Галичини при виконавчому комітеті комуністичного інтернаціоналу (ВККИ). Представництво компартії Західної України в Польській секції ВККИ (м.Москва).*

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІА України у Львові)

67. *Ф.581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР.*

Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО)

68. *Ф.2. Станіславське воєводське управління.*

69. *Ф.68. Воєводське управління державної поліції.*

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

70. *Ф.1. Львівське воєводське управління.*

71. *Ф.121. Львівське воєводське управління державної поліції.*

72. *Ф.243. Львівське міське управління державної поліції.*

73. *Ф.271. Дирекція поліції у Львові.*

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України).

Ф.5. Архівно-слідчі справи.

74. Спр. 48085 фн. Слідча справа Сіяка Івана Михайловича.

75. Спр. 59881 фн. Слідча справа „Українського національного центру”.

76. *Ф.13.* – спр. 182 „Закордот”.

Arhiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN)

77. Zespoły: Ambasada RP w Moskwie

78. Zespoły: Ministerstwo Spraw Zagranicznych

79. Zespoły: Poselstwo RP w Charkowie

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

80. Боротьба за возз’єднання Західної України з Українською РСР 1917-1939: 36. документів і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1979 – 448 с.

81. *Бушуева Т.С.* Счастье на штыках. Неизвестные документы российских архивов / Бушуева Т.С. // Октябрь. – 1993. – №11. – С.145–176.

82. В.І.Ленін, КПРС про радянську багатонаціональну державу / [упоряд.: Е.В.Тадевосян]. – К.: Політвидав України, 1982. – 545 с.

83. Восьмая конференция РКП(б). Протоколы. Декабрь 1919 г. – М. : Госполитиздат, 1961. – 232 с.

84. Гаагская конференция (июнь-июль 1922 г.): [собрание документов / Под ред. Г.Н.Лашкевича]. – М.: НКВД РСФСР, 1922. – 289 с.

85. Генуэзская конференция, 1922 г. Материалы Генуэзской конференции (Подготовка, отчёты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). – М. : НКВД РСФСР, 1922. – 459 с.

86. Десять лет советской дипломатии: Акты и документы. – М.: Литиздат Наркоминдела, 1927. – 124 с.

87. Документы внешней политики СССР / М-во иностранных дел СССР. Комиссия по изданию дипломатич. документов: А.А.Громыко (пред.) и др. Т.I-XXII. 1917-1938 гг. – Т.III-IV. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959 – 780 с., 1960. – 836 с.

88. Документы и материалы по истории советско-польских отношений /АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики; Польск. АН. Ин-т истории польско-сов. отношений, и др. [редкол.: сов. часть: И.А.Хренов (отв. ред.) и др.; польск. часть: Т.Цесляк (отв. ред) и др.] : В 12 т. – Т.4. – М.: Наука, 1966 – 559 с.

89. Документы международных отношений и внешней политики СССР (1917-1945) / Моск. Гос. Ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ. [Сост. И.А. Ахтамзян]. Изд. 2. – М., 1999. – 148 с.

90. Другий Зимовий Похід: Листопадовий Рейд. Базар : зб. статей. – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. – 230 с.

91. Дяков Ю.Л. Фашистский меч ковался в СССР. Красная армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. Наизвестные документы / Ю.Л.Дяков, Т.С.Бушуева. – М. : Сов. Россия, 1992. – 384 с.

92. «Закордот» в системі спецслужб України. Збірник документів. – К., 2000. – 124 с.

93. Західно-Українська Народна республіка 1918-1923 рр. Документи і матеріали : у 5 т / [за ред. О.Карпенка. Укладачі О.Карпенко, К.Мицан]. – Івано-Франківськ, 2001. - Т.1. - 628с.; Т.2. – 712 с.

94. Иванов Ю.В. Очерки истории российско(советско)-польских отношений в документах. 1914-1945 гг. / Иванов Ю.В. – М., 2002. – 144 с.

95. Кен О.Н. Політбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (Конец 1920–1930-е гг.): Проблемы. Документы. Опыт

комментария / О.Н. Кен, А.И. Рупасов. – Ч.1. Декабрь 1928 – июнь 1934 г. – СПб.: Европ. Дом, 2000. – 703 с.

96. Коминтерн и идея мировой революции: Документы / РАН. Ин-т всеобщ. истории; Федер. архив. служба России; Рос. Центр хранения и изуч. док. новейшей истории. [Сост. Я.С.Драбкин и др.]. – М.: Наука, 1998. – 949 с.

97. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.2–7. – М., 1983–1985.

98. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна ИККА 1919–1932. – М.: Партиздат, 1933. – 928 с.

99. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1-2. - К., 1976.

100. Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений 1923–1944 гг. / РАН. Ин-т славяноведения и балканистики и др. / [ред. И.И.Костюшко]. – М., 1997. – 142 с.

101. Мы и Польша: сборник статей и материалов / Политуправления КВО. – К.: Издание Политуправления КВО, 1921. – 40 с.

102. Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции: В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов : В 2 ч. – Ч.1: май 1922 г. – май 1924 г. – М., 2000. – 301 с.

103. Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1–2. – С. 317–383.

104. *Петлюра С.* Статті, листи, документи / Симон Петлюра. – Т.1–2. – Нью-Йорк, 1956–1957.

105. Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні: Документи і матеріали : у 3 кн. – Львів, 1957–1966.

106. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Европа. Решения „особой папки”. 1923–1939. – РАН. Ин-т всеобщ. истории / [Редкол.: Г.Адибеков и др.]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 400 с.

107. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы. – Федер. архив. служба России; Рос. гос. архив соц.-полит. Истории / [редкол.: Г.М.Адибеков, К.К.Шириня (отв. ред) и др.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 960 с.

108. Польско-советская война, 1919-1920: Ранее не опубликованные документы и материалы. – РАН. Ин-т славяноведения и балканистики и др. / [сост. И.И.Костюшко] : в 2 ч. – М., 1994. – 280 с.

109. Розвідка і контррозвідка України в 1917-1921 рр. Збірник документів і матеріалів / [За ред. В.С. Сідака]. – К., 1995. – 168 с.

110. Системная история международных отношений. События и документы. 1918-2000 : в 4 т. / [Отв. Ред. А.Д. Богатуров]. – Т.1. События. 1918–1945. – М.: Московский рабочий, 2000. – 243 с.

111. Советская Украина и Польша: Сборник дипломатических документов и исторических материалов / Народный комиссариат по иностранным делам УССР – Х.: НКВД УССР, 1921. – 110 с.

112. Советско-германские отношения 1922-1925 гг. Документы и материалы. – М-во иностр. дел ГДР : [Редкол.: С.Дёрнберг и др.] : в 2 ч. – М.: Политиздат, 1977. – 636 с.

113. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. 1917-1936 гг. Сборник документов. – В 3 т. – Т.1: Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР (1917–1922 гг.). – М., 1959.

114. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.) / [Відп. ред. акад. АН УРСР В. М. Корецький]. – К: Наукова думка, 1966. – 667 с.

115. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали : у 3 т. – К.: Сучасність, 1993.

116. Чичерин Г. Статьи и речи по вопросам международной политики / Чичерин Г. ; [сост. Л.И.Трофимова]. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 516 с.

117. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego 1919-1921. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974. – Т.2–3.

118. Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie 1922–1923. – Warszawa, 1922–1923. 320 s.
119. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów / Oprac. A.Luczak i J.R.Saflik. – Warszawa, 1988. 680 s.
120. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich : T. I–IV – Warszawa 1957–1962.
121. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / Predmowa T. Jędruszcza, redakcji naukowa T. Jędruszcza i M.Nowak-Kiełbikowa (przy współudziale L.Grosfelda, P.Staweckiego i M.Zachariasza) – T.1: 1918–1932. – Warszawa 1989. 374 s.
122. Druga Rzeczpospolita / [Wybór dokumentów, A.Łuczak., J.R. Szaflik]. – Warszawa, 1988. – 560 s.
123. Historia Polski 1918–1939 w świetle źródeł / [pod red. W. Pronobisa i R. Suchińskiego]. – Toruń, 1982. – 380 s.
124. Historia polityczna Polski Odrodzonej (wybór materiałów i dokumentów 1918–1939) / [Oprac. M. Eckert]. – Warszawa, 1981. – 400 s.
125. *Hunczak T.* Ukraine and Poland in documents 1918–1922 / Hunczak T. – New Jork; Paris; Sydney; Toronto, 1985. – 600 s.
126. Józef Pilsudski o państwie i armii. Wybór pism. – T. 1–2. – Oprac. J. Borkowski. – Warszawa, 1985.
127. *Kumaniecki K.* Odbudowa państwowości polskiej. Najwazniejsze dokumenty 1912 – styczen 1924 / Kumaniecki K. – Warszawa, Krakow, 1924. – 246 s.
128. *Kumaniecki J.* Stosynki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybor dokumentów / Kumaniecki J. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1991. – 350 s.
129. *Łaptos J.* Dyplomaci II RP w śraportów quai d`orsay / Łaptos J. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1993 – 318 s.
130. Polska a protokol w sprawie pokojowego rozwiazywania sporow miedzynarodowych. Mowy Ministra Spraw Zagranicznych D-ra A.Skrzynskiego. – Warszawa, 1924. – 82 s.

131. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze. Dokumenty i materiały 1921–1939. – Warszawa, 1976. – 296 s.
132. Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1977. – 320 s.
133. Powstanie II Rzeczypospolitej: Wybór dokumentów 1866–1925 / [pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszcza]. – Warszawa, 1981. – 496 s.
134. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów. – Warszawa, 1984. – 194 s.
135. Prace delegacji polskiej w mieszanej polsko-rosyjsko-ukraińskiej komisji rozrachunkowej. Sprawozdanie i dokumenty od 7 sierpnia 1921 r. do 31 grudnia 1924 r. – Warszawa, 1925. – 150 s.
136. Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu. Dokumenty i materiały / [oprac. R. Bierzanek i J. Kukułka]. – Warszawa, 1965–1968.
137. Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1967. – 620 s.
138. Traktat pokoju Polską a Rosją s Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później. – Warszawa, 2006. – 158 s.

III. МЕМУАРИ

139. *Беседовский Г.З.* На путях к термідору. Из воспоминаний бывшего советского дипломата / Беседовский Г.З. – М.: Современник, 1997 – 461 с.
140. *Иоффе А.А.* От Генуи до Гааги / Иоффе А.А. – М., 1923. – 128 с.
141. *Ллойд Джордж Д.* Правда о мирных договорах / Ллойд Джордж Д. : пер. с англ. [под ред. В.Г. Трухановского] : В 2 т. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1957-1960
142. *Любимов Н.Н.* Генуэзская конференция (Воспоминания участников) / Н.Н. Любимов, А.Н. Эрлих. – М.: Изд-во ИМО, 1963. – 158 с.
143. *Радек К.* Внешняя политика Советской России / Карл Радек. – М.–П., 1923. – 102 с.
144. *Раковський Х.* Анексія Східної Галичини й УСРР / Християн Раковський. – Х., 1923. – 156 с.

145. Судоплатов П. Разведка и Кремль / Павел Судоплатов. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1996. – 868 с.
146. Томасівський С. Десять літ українського питання в Польщі / Томасівський С. – Львів, 1929. – 236 с.
147. Троцкий Л. Новая экономическая политика Советской России и перспективы мировой революции / Лев Троцкий. – М., 1923. – 112 с.
148. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Юрій Тютюнник / [передм. і примітки М.Любченка]. – Харків: Державне видавництво України, 1924. – 110 с.
149. Biesiedowskij G.Z. Pamiętniki dyplomaty sowieckiego / Biesiedowskij G.Z. – Katowice, Polski instytut wydawniczy, 1929. – 246 s.
150. Witos W. Moje wspomnienie / Witos W. – T.1–2.– Paryż, 1964.
151. Grabski W. Dwa lata pracy u podstaw państwowosci naszej (1924–1925) / Grabski W. – Warszawa, 1927. – 256 s.
152. Grabski S. Pamiętniki / Grabski S. – Warszawa, 1989. – 320 s.
153. Glabiński S. Wspomnienie polityczne / Glabiński S. – Pelplin, 1939. – 369 s.

IV. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ЗА 1921-1923 рр.

154. Вісті ВУЦВК (Харків)
155. Известия (Москва)
156. Коммунист (Харків)
157. Пролетарій (Харків)
158. Kurjer poranny (Warszawa)
159. Kurjer Warszawski (Warszawa)
160. Monitor Polski (Warszawa)
161. Piast (Warszawa)
162. Robotnik (Warszawa)
163. Rzeczpospolita (Warszawa)

V. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, БРОШУРИ

164. *Адибеков Г.И.* Организационная структура Коминтерна / Г.И. Адибеков, Э.Н.Шахназарова, К.К.Шириня. – М. : РОССПЭН, 1997. – 287 с.
165. *Ахтамзян А.А.* Рапалльская политика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922-1932 гг. / Ахтамзян А.А. – М. : Междунар. Отношения, 1974. – 303 с.
166. *Барський С.* Бела Польша / С.Барський. – К., 1921. – 64 с.
167. *Бетлій Е.* Запдноукраїнська Народна Республіка в центральноевропейському контексті / Елена Бетлій. // Європа [Журнал Польського інституту міжнародних дел]. – 2004. – Т.4. – №3 (12). – С.145-182.
168. *Братин Є.* Сучасна Польща / Євген Братин. – Х., 1925. – 96 с.
169. *Васюта І.* Політична історія Західної України (1918-1939) / Іван Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – 336 с.
170. *Ватлыт А.Ю.* Коминтерн: первые десять лет: Исторические почерки / Ватлыт А.Ю. – М. : Розсип молодая, 1993. – 144 с.
171. *Вівчарик М. М.* “Закордот” – агентурно-розвідувальна організація більшовиків України / М.М.Вівчарик, В.О.Козенюк // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 144–149.
172. *Віслінський М.* Польща / М.Віслінський. – Х.-О., 1931. – 56 с.
173. Версаль и новая Восточная Европа : [сборник статей / отв. ред. Р.П.Гришина, В.Л.Мальков]. – М. : Наука, 1996. – 402 с.
174. *Веденєєв Д.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 роках / Д.Веденєєв, Д.Будков. – К. : К.І.С., 2006. – 312 с.
175. *Волковинський В.М.* Християн Раковський. Політичний портрет / Волковинський, С.В.Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1990.
176. *Вольський А.* Польща / Вольський А. – М., 1929. – 80 с.
177. *Воляннюк М.* Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні / М.Воляннюк, В.Маланчук. – Львів, 1960. – 126 с.

178. *Гайдуков Л.* НКЗС УРСР: утворення та розгортання діяльності / Гайдуков Л. // Вісник Київського Університету. – 1997. – Вип.6. – (Серія „Міжнародні відносини”).

179. *Галицька-Дідух Т.* Українське питання на Ризькій конференції (1920-1921) / Галицька-Дідух Т. // Нова політика. – 1999. – № 5. – С. 43–47.

180. *Гетьманчук М.П.* Ризький мир: українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р. / Гетьманчук М.П. – Львів : Світ, 1998. – 128 с.

181. *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. / Гетьманчук М.П. – Львів : Світ, 1998. – 332 с.

182. *Головко В.А.* Между Москвой и Западом. Дипломатическая деятельность Х.Г.Раковского / Головко В.А., Станчев М.Г., Чернявский Г.И. – Харьков : Око, 1994. – 383 с.

183. *Горлов С.* Совершенно секретно: Альянс Москва – Берлин, 1920-1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия) / Сергій Горлов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 352 с.

184. *Горохов В.Н.* История международных отношений. 1918-1939: Курс лекций / Горохов В.Н. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 2004. – 288 с.

185. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.

186. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

187. *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе / Ярослав Дашкевич. – К., 1993. – 192 с.

188. *Джордано В.М.* Великобритания, Франция и германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / Джордано В.М.; пер. с англ. М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 479 с.

189. *Дыбковская А.* История Польши с древнейших времён до наших дней / Дыбковская А., Жарин М., Жарын Я. – Варшава : Научное издательство ПВН, 1995. – 381 с.
190. *Дробот І.* Українське питання у зовнішньополітичних планах європейських країн у міжвоєнний період (1920–1939 рр.) / Іван Дробот. – К., 1999.
191. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. XX століття / Т.І.Єременко. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 74 с. (Серія „Історичні зошити”).
192. *Єременко Т.І.* Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.) / Таїсія Іванівна Єременко // Укр. іст. Журн. – 1998. – №4. – С. 56–70.
193. *Завада І.* Ризький договір і Україна. Історичний нарис / Іван Завада. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2000. – 204 с.
194. *Зарницкий С.В.* Так начинался Наркоминдел / С.В.Зарницкий, Л.И.Трохимова. – М.: Политиздат, 1984. – 240 с.
195. *Захожай З.В.* Документи ЦДАГО України про політику більшовицького керівництва щодо західноукраїнських земель (1921–1939 рр.) / З.В. Захожай // Архіви України. – 2000. – №4. – С.12–23.
196. *Зашкільняк О.* Історія Польщі / О.Зашкільняк, М.Крикун. – Львів, 2003. – 400 с.
197. *Зубачевский В.А.* Политика России в отношении восточной части Центральной Европы (1917–1923 гг): Геополитический аспект / Зубачевский В.А. – Омськ: Изд-во ОмГУ, 2005. – 240 с.
198. *Зубачевский В.А.* Политика Советской России в Восточной Европе в начале 1920-х годов: По новым документам / В.А. Зубачевский // Отечественная история. – 2003. – №2. – С.28–36.
199. *Зубачевский В.А.* Политика Советской России на востоке Центральной Европы в 1923 году (по архивным документам) / В.А. Зубачевский // Отечественная история. – 2005. – №9. – С.32–46.

200. *Зубачевский В.А.* Советская политика на Северо-Востоке Центральной Европы в начале 1920-х гг. / В.А. Зубачевский // Отечественная история. – 2005. – №3. – С. 28-38.
201. История Польши: [у 3 т.]. – Т.3. – М. : Наука, 1958
202. Історія дипломатії : у 3 т. / [під заг. ред. В.П.Потьомкіна]. – К. : Українське видання політичної літератури, 1948.
Т.2. Дипломатія за нового часу (1872–1919 рр.). – 408 с.
Т.3. Дипломатія у період підготовки Другої світової війни (1919–1939 рр.) – 854 с.
203. *Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій / Камінський А. – Львів : Світ, 1995. – 144 с.
204. *Камінюк М.* Як пілсудчина готує наступ на радянську Україну? / Камінюк М. – Х., 1929. – 64 с.
205. *Карр Э.* История Советской России. – Кн.1: Том 1 и 2. Большевистская революция. 1917-1923. / Карр Э.; пер. с англ. [предисл. Ненарокова А.П.] – М. : Прогресс, 1990. – 768 с.
206. *Кедровський В.* Рижське Андрусово: Спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. / Кедровський В. – Вінніпег, 1936. – 124 с.
207. *Кен О.Н.* Москва и пакт о ненападении с Польшей (1930–1932 гг.) / Кен О.Н. – СПб., 2003. – 130 с.
208. *Кентій А.В.* Українська Військова Організація (УВО) в 1921-1928 рр. : Короткий нарис. / Кентій А.В. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 80 с.
209. *Колянчук О.* Симон Петлюра і українсько-польські відносини. Армія УНР у польських таборах (1920–1924 рр.) / О.Колянчук // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі. – 1999. – Ч. 62. – С. 22–30.
210. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / Колянчук О. – Львів, 2000. – 248 с.
211. *Конт Ф.* Революція и дипломатия: Документальная повесть о Х.Раковском / Конт Ф.; перев. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 380 с.

212. *Кочин В.* Советская военная разведка: структура и кадры. 1918–1921 годы / Кочин В. – Режим доступа: www.pseudology.org
213. *Красівський О.* Східна Галичина й Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин / Красівський О. – К., 1998. – 156 с.
214. *Кульчицький С.В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 1995. – 202 с. – (Серія „Історичні зошити”).
215. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К. : Видавничий дім „Альтернативи”, 1999. – 336 с.
216. *Куманецкий Е.* К вопросу о реализации статьи V Рижского мирного договора / Е.Куманецкий // Советско-польские отношения. 1918-1945. [Сборник статей]. – М.: Наука, 1974. – С. 69–74.
217. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький : [у 2 т.] – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 573 с. – Т. 2. – 554 с.
218. *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії / Володимир Литвин // Голос України. – 2002, 9 листопада.
219. *Литвин М.* Історія ЗУНР / М.Литвин, К.Науменко. – Львів, 1995. – 368 с.
220. *Лось С.* Міжнародне положення Польщі і галицькі українці / Лось С. – Львів, 1932. – 180 с.
221. *Лукьянов В.Ю.* Идеология в системе международных отношений: первая половина XX века / Лукьянов В.Ю. – СПб. : НОРМА, 2004. – 198 с.
222. *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР / Макарчук С. – Львів, 1997. – 192 с.
223. *Манусевич А.Я.* Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. / Манусевич А.Я. // Новая и новейшая история. – 1991. – №1. – С.34–45.
224. *Матвеев Г.Ф.* О численности пленных красноармейцев во время польско-советской войны 1919-1920 гг. / Г.Ф. Матвеев // Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.28-36.

225. *Матвієнко В.* Історія української дипломатії ХХ століттях у постатях / В.Матвієнко, В.Головченко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2001. – 266 с.

226. *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг. / Михаил Мельтюхов. – М. : Вече, 2001. – 464 с.

227. *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917-1940 гг.) / Михаил Мельтюхов. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 512 с.

228. *Мельтюхов М.И.* Положение на границах с Польшей и Румынией и планы Красной армии (1921–1922 гг.) / М.И. Мельтюхов // Отечественная история. – 2005. – №1. – С.29–37.

229. *Михутина И.В.* Польско-советская война 1919–1920 гг. / Михутина И.В. – РАН. Ин-т славяноведения и балканистики : [отв. ред. Ю.С.Новопашин]. – М., 1994. – 323 с.

230. *Наленч Д.Ю.* Пилсудский: Легенды и факты / Наленч Д.Ю. : пер. с польск. – М.: Политиздат, 1990. – 399 с.

231. *Нежинский Л.Н.* В інтересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917-1933 гг. / Нежинский Л.Н. – М.: Наука, 2004. – 364 с.

232. *Овсій І.* Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. / Овсій І. – К., 1999. – 268 с.

233. *О`Коннор Т.Э.* Георгий Чичерин и советская внешняя политика. 1918-1930 гг. / О`Коннор Т.Э. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

234. *Ольшанский П.Н.* Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921-1924 гг. / Ольшанский П.Н. – М.: Наука, 1974. – 285 с.

235. Очерки истории российской внешней разведки: [в 6 т.] – М.: Международные отношения, 2003. – Т.2: 1917–1932 годы. – 2003. – 462 с.

236. *Павленко М.* Українські військовополонені та інтерновані у таборах Польщі, Чехословачії та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924

рр.) / Павленко М. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 352 с. (Серія „Історичні зошити”).

237. *Павлюк О.* Зовнішня політика ЗУНР / Олександр Павлюк // Київська старовина. – 1997. – №3–4. – С.114–138.

238. *Пайпс Р.* История Советской России / Пайпс Р. : перев. с англ. – М.: Прогресс, 1990. – 800 с.

239. *Пиріг О.* Перші кроки української радянської дипломатії: 20-ті роки / О.Пиріг // Політика і час. – 1992. - № 2. – С. 54–64.

240. Політична історія України. XX століття : у 6 т. / [редкол. : І.Ф.Курас (голова) та ін.]. – К., 2002–2003.

241. *Почс К.Я.* «Санитарный кордон». Прибалтийський регіон и польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921–1929 гг.) / Почс К.Я. – Рига, 1985. – 320 с.

242. *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920 / Прушинський М. – К., 1997. – 286 с.

243. *Ріпецький С.* Українсько-польський процес 1918-1923: перед світовим трибуналом / Ріпецький С. – Чікаго, Нью-Йорк, 1963. – 366 с.

244. *Росляк Р.* Українська військова еміграція у таборах інтернованих 1919–1924 рр. / Р.Росляк // Народна газета. – 1997. – 2 квітня.

245. *Рубинштейн Н.Л.* Внешняя политика Соетского государства в 1921–1925 годах / Рубинштейн Н.Л. – М. : Политическая література, 1953. – 274 с.

246. *Рубинштейн Н.Л.* Советская Россия и капиталистические государства в годы перехода от войны к миру (1921-1922) / Рубинштейн Н.Л. – М. : Политическая література, 1948. – 192 с.

247. *Рубинштейн Н.Л.* Укрепление международных позиций Советского Союза в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921–1925) / Рубинштейн Н.Л. – М. : Политическая література, 1951. – 253 с.

248. *Савченко В.Н.* Восточнославянско-польское пограничье 1918–1921 гг. (Этносоциальная ситуация и государственно-политическое размежевание) /

Савченко В.Н. – РАН. Ин-т славяноведения и балканистики: [отв. ред. И.И.Костюшкою]. – М., 1995. – 195 с.

249. *Савченко В.Н.* Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае) / Савченко В.Н. // Отечественная история. – №2. – 2004. – С. 96–111.

250. *Савченко В.А.* Двенадцать войн за Украину / Савченко В.А. – Х.: Фоліо, 2005. – 415 с.

251. *Самійленко І.* Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920-1948) / Іван Самійленко // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / [ред. Любомир Винар] – Філадельфія: Фундація ім. С. Петлюри; К.: Веселка, 1993. – С. 64–75.

252. *Сидак В.С.* Революцию назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб / В.С. Сидак, В.А.Козенюк. – К.: Генеза, 2004. – 248 с.

253. *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / Володимир Сідак. – К.: „Альтернативи”, 1998. – 256 с.

254. *Сидоров А.Ю.* История международных отношений. 1918-1939 гг. / А.Ю. Сидоров, Н.Е. Клеймёнова. – М.: Центрполиграф, 2006. – 640 с.

255. *Сливка Ю.* Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Юрій Сливка. – К. : Укрполітздат, 1973. – 232 с.

256. *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939) / Юрій Сливка. – К. : Укрполітздат, 1985. – 268 с.

257. Советская внешняя политика 1917-1945 гг. Поиски новых подходов / [отв. ред. Л.Н.Нежинский]. – М.: Междунар. отношения, 1992. – 352 с.

255. Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия : сб. статей / отв. ред. Э.Дурачински, А.Н.Сахаров. – М.: Наука, 2001. – 232 с.

258. *Соколов В.В.* На боевых постах дипломатического фронта. Жизнь и деятельность Л.М.Карахана / Соколов В.В. – М.: Политиздат, 1983. – 190 с.

259. *Срібняк І.В.* Обеззброєна, але нескорена: інтернована армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921-1924) / Срібняк І.В. – К.: Видавництво ім. О. Теліги; Філадельфія, 1997. – 187 с.

260. *Стахів М.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 : в 4 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1959-1960.

261. *Стахів М.* Третя советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі. Листопад 1919 – листопад 1924 / Микола Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.

262. *Сташевський Д.М.* За мирні відносини з капіталістичним світом (1921-1924). – К., 1963.

263. *Стегній П.* 2-й Зимовий Похід Української Повстанської Армії 1921 р. в зарубіжній українській історіографії / Д.М. Сташевський // 80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції. Сімферополь (14-16 листопада 1997 р.). – Сімферополь, Всекримське товариство “Просвіта”, 1997. – С. 67-70. – (Додаток до “Вісника Університету внутрішніх справ” № 2).

264. *Стегній П.* Стан української еміграції та закордонні центри керівництва повстанством у 1922-1923 рр. / П.Стегній // Грані. – 2000. - № 4 (12). – 58-61.

265. *Сыч А.И.* Национальный аспект Версальской системы / А.И.Сыч // Вопросы истории – 2004. – №1. – С.126–132.

266. *Трохимова Л.И.* Полоса признания / Трохимова Л.И. – М. : Наука, 1974. – 111 с.

267. *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / Трощинський В.П. – Інститут соціології НАН України. – К. : Інтел, 1994. – 259 с.

268. *Труш М.И.* Международная деятельность В.И.Ленина: Мирное сосуществование, 1921–1924 / Труш М.И. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.

269. *Удовиченко П.П.* З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922) / Удовиченко П.П. – К. : Київський державний університет, 1957. – 79 с.

270. Україна і зарубіжний світ / [зб. наук. праць] – К. : Наукова думка, 1970.

271. *Чирко В.А.* Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. / Чирко В.А. – М. : Політвидав України, 1967. – 270 с.

272. *Хміль І.* З прапором миру крізь полум'я війни: Дипломатична діяльність Української РСР (1917–1920) / Хміль І. – К. : Політвидав України, 1962. – 256 с.

273. *Цветков Г.М.* Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. / Цветков Г.М. – К. : Либідь, 1997. – 232 с.

274. *Шеф К.* Петлюровская авантюра в октябре-ноябре 1921 г. / К. Шеф // Армия и революция. – 1922. – № 8–9. – С. 180–194.

275. *Ширококорд А.Б.* Польша. Непримириемое соседство / Ширококорд А.Б. – М.: Вече, 2008. – 448 с.

276. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К. : Критика, 2003. – 420 с.

277. *Ярославин С.* Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918-1923 роках / Ярославин С. – Філадельфія, 1956. – 248 с.

278. *Яровий В.І.* Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. / Яровий В.І. – К. : Либідь, 1996. – 416 с.

279. *Яжборовская И.С.* Комунистическая партия Польши и идеи октября. 1918-1923 / Яжборовская И.С. – М. : Наука, 1967. – 270 с.

280. *Яжборовская И.С.* Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И.С. Яжборовская, В.С.Парсаданова. – М. : Academia, 2005. – 404 с.

281. *Язькова А.А.* Малая Антанта в европейской политике, 1918–1925 гг. / Язькова А.А. – АН СССР. Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1974. – 331 с.

282. *Яковлева Е.В.* Польша против СССР 1939–1950 гг. / Яковлева Е.В. – М.Вече, 2007. – 416 с.

283. *Achmatowicz A.* Strzałów to nie Katyń, Tuchola – nie Miednoje // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Warszawa, 1995. – Т. 30.

284. *Ajnenkiel A.* Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1927 / *Ajnenkiel A.* – Warszawa, 1964. – 356 s.
285. *Ajnenkiel A.* Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918-1926 / *Ajnenkiel A.* – Warszawa, 1968. – 402 s.
286. *Ajnenkiel A.* Parlamentaryzm II Rzeczypospolitej / *Ajnenkiel A.* – Warszawa, 1975. – 600 c.
287. *Batowski H.* Między dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej / *Batowski H.* – Kraków, 1975. – 378 s.
288. *Brzoza C.* Wielka Historia Polski / *Brzoza C.* – Kraków, 2001. – T. IX. : Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945). – Kraków, 2001. – 534 s.
289. *Bruszkowski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychódźstwie (1919–1924) / *Bruszkowski J.* – Kraków, 2000. – 520 s.
290. *Buszko J.* Historia Polski 1864–1948 / *Buszko Józef.* – Warszawa, 1985. – 480 s.
291. *Chojnowski A.* Koncepcja polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / *Chojnowski A.* – Wrocław, 1979 – 356 s.
292. *Ciałowicz J.* Polsko francuski sojusz wojskowy 1921–1939 / *Ciałowicz J.* – Warszawa, 1970. – 433 s.
293. *Cieslak T.* Historia polskiej dyplomacji w latach 1918–1939 / *Cieslak T.* – Cz. I. 1918–1926. – Warszawa, 1959. – 186 s.
294. *Cieslak T.* Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917–1945 / *Cieslak T.* – Warszawa, 1967. – 250 s.
295. *Cybulski B.* Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego 1918–1920 / *Cybulski B.* – Opole, 1980 – 340 s.
296. *Czubiński A.* Spory o Drugą Rzeczpospolitą / *Czubiński A.* – Poznań, 1983 – 380 s.
297. *Czubiński A.* Komunistyczna Partia Polski (1918–1939). Zarys historii / *Czubiński A.* – Warszawa, 1985 – 450 s.
298. *Czubiński A.* Polska Odrodzona / *Czubiński A.* – Poznań, 1982 – 349 s.
299. *Czubiński A.* Historia Polski XX wieku / *Czubiński A.* – Poznań, 2000. – 589 s.

300. *Czubiński A.* Najnowsze dzieje Polski 1914–1983 / Czubiński A. – Warszawa, 1987. – 458 s.
301. *Czubiński A.* Walka o granice wschodnie w latach 1918–1921 / Czubiński A. – Opole, 1993. – 389 s.
302. *Daszkiewicz W.* Walka państwa radzieckiego o pokój i bezpieczeństwo (lata 1917–1925) / Daszkiewicz W. // *Sprawy międzynarodowe*, 1962. – №11. – S. 36-49.
303. *Daues N.* Orel biały. Czerwona cwiastka. Wojna polsko-bolszewicka / Norman Daues. – Kraków, 2007. – 600 s.
304. *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919) / Deruga A. – Warszawa, 1969. – 338 s.
305. *Dobrzycki W.* Historia stosunków międzynarodowych 1815–1945. Wydanie nowe / Dobrzycki W. – Warszawa, Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 2006 – 762 s.
306. *Dominiczak H.* Granica polsko-niemiecka 1919–1939. Z dziejów formacji granicznych / Dominiczak H. – Warszawa, 1975 – 382 s.
307. *Dominiczak H.* Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919-1939 / Dominiczak H. – Warszawa, 1992. – 446 s.
308. *Drozdowski M. M.* Ignacy Jan Paderewski. Zarys biografii politycznej / M.M.Drozdowski. – Warszawa, 1988. – 356 s.
309. *Drozdowski M. M.* Życie gospodarcze Polski w latach 1918-1939, [w:] *Z dziejów II Rzeczypospolitej*. – Warszawa, 1986. – 420 s.
310. *Dzieje Polski* / [Pod red. J. Topolskiego]. – Warszawa, 1981. – 580 s.
311. *Dzieje Sejmu Polskiego*. – Warszawa, 1993. – 450 s.
312. *Eckert M.* Historia polityczna Polski lat 1918 –1939 / Eckert M. – Warszawa, 1985. – 504 s.
313. *Faryś J.* Historia Polski od 1919 do 1939 roku / Faryś J. – Poznań, 1997. – 480 s.
314. *Feret S.* Polska sztuka wojenna 1918–1939 / Feret S. –Warszawa, 1972. – 296 s.
315. *Grünberg K.* Wykłady z historii Polski 1918–1939 / Grünberg K. – Toruń, 1978. – 420 s.

316. *Grünberg K.* Droga do rozbioru Polski 1918–1939. Nowe ustalenia / K.Grünberg, J.Serczyk. – Warszawa, 2005. – 262 s.
317. *Gostyńska W.* Stosunki polsko-radzieckie 1918–1919. – Warszawa, 1972. – 378 s.
318. *Hankus S.* Historia polityczna. Polski Odrodzonej 1918–1981 / S.Hankus, H. Przybylski. – Część 1. – Katowice, 1985. – 458 s.
319. Historia dyplomacji Polskiej (Połowa X-XX w.) I-V t. – T.IV. 1918–1939. – Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995 – 720 s.
320. Historia państwa i prawa Polski 1918–1939 : 2cz. / [Pod. red. F. Ryszki]. – Cz. I. – Warszawa, 1962–1968.
321. *Holzer J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej / Holzer J. – Warszawa, 1974. – 346 s.
322. *Kamiński M. K.* W cieniu zagrożenia. Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej 1918-1939 / M.K. Kamiński, M. J. Zachariasz. – Warszawa, 1993. – 296 s.
323. *Kamiński M. K.* Polityka zagraniczna Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 / M.K. Kamiński, M. J. Zachariasz. – Warszawa, 1998. – 600 s.
324. *Karpus Z.* Jeńcy I internowani rosyjscy I ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Karpus Z. – Toruń, 1999. – 210 s.
325. *Kawalec K.* Roman Dmowski / Kawalec K. – Warszawa, 1996. – 380 s.
326. *Krasuski J.* Stosunki polsko-niemieckie 1919–1925 / Krasuski J. – Poznań, 1962. – 246 s.
327. *Krasuski J.* Między wojnami / Krasuski J. – Warszawa, 1985. – 269 s.
328. *Krzyżanowski K.* Wydatki wojskowe Polski w latach 1918–1939 / Krzyżanowski K. – Warszawa, 1976. – 456 s.
329. Kto był kim w II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1994. – 520 s.
330. *Kukułka J.* Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919–1922) / Kukułka J. – Warszawa, 1970. – 260 s.
331. *Kumaniecki J.* Po traktacie Ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923 / Kumaniecki J. – Warszawa, 1971. – 281 s.

332. *Kumaniecki J.* Pokyj polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje Mieszane / Kumaniecki J. – Warszawa, 1985. – 234 s.
333. *Koko E.* Wolna z wolnymi. PPS wobec kwestij ukraińskich w latach 1918–1925 / Koko E. – Gdańsk, 1991. – 268 s.
334. *Kowalski W.* Stosunki polsko-radziecki 1917–1945 / W. Kowalski, A.Skrzypek. – Warszawa, 1980. – 296 s.
335. *Korpalska W.* Władysław Sikorski / Korpalska W. – Wrocław, 1981. – 300 s.
336. *Landau Z.* Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939 / Z.Landau, J.Tomaszewski. – Warszawa, 1981. – 264 s.
337. *Landau Z.* Polityka gospodarcza II Rzeczypospolitej i PRL / Z. Landau, W.Roszkowski. – Warszawa, 1995. – 380 s.
338. *Landau Z.* Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1919–1926 / Landau Z. – Warszawa, 1964. – 266 s.
339. *Landau Z.* Tomaszewski Jerzy: Polska w Europie i świecie 1918–1939 / Landau Z. – Warszawa, 1984. – 328 s.
340. *Leczyk M.* Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji / Leczyk M. – Warszawa, 1976. – 322 s.
341. *Leczyk M.* Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939 / Leczyk M. – Białystok, 1997. – 334 s.
342. *Leczyk M.* Druga Rzeczypospolita 1918–1939. Spoteczeństwo. Gospodarka. Kultura. Polituka / Leczyk M. – Warszawa, 2006. – 420 s.
343. *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–1926 / Lewandowski J. – Warszawa, 1967. – 256 s.
344. *Lopatniuk S.* Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze 1921–1939 / Lopatniuk S. – Warszawa, 1987. – 400 s.
345. *Lopatniuk St.* W pierwszych latach po traktacie ryskim / Lopatniuk St // Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. – t. II. – Warszawa, 1966. – S. 24–37.
346. *Łossowski P.* Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej / Łossowski P. – Warszawa, 1992. – 378 s.

347. *Materski W.* Tarcza Europy. Stosunki polsko-radzieckie 1918–1939 / *Materski W.* – Warszawa, 1994. – 398 s.
348. *Materski W.* Polska a ZSRR 1923–1924 / *Materski W.* – Wrocław, 1981. – 248 s.
349. *Micewski A.* Roman Dmowski / *Micewski A.* – Warszawa, 1971. – 256 s.
350. *Micewski A.* Z geografii politycznej 11 Rzeczypospolitej. Szkice / *Micewski A.* – Warszawa, 1966. – 368 s.
351. *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / *Mikulicz S.* – Warszawa, 1971. – 276 s.
352. *Mroczek L.* Spór o Galicję Wschodnią (1914–1923) / *Mroczek L.* – Kraków, 1998. – 344 s.
353. *Najdus W.* Ignacy Daszyński 1866–1936 / *Najdus W.* – Warszawa, 1988. – 332 s.
354. *Olszański T.* Historia Ukrainy XX w. / *Olszański T.* – Warszawa, 1994. – 520s.
355. *Paczkowski A.* Prasa polska 1918–1939 / *Paczkowski A.* – Warszawa, 1980. – 400 s.
356. Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiedzkimi w latach 1918–1939 / [Pod red. J. Żarnowskiego]. – Wrocław, 1977. – 542 s.
357. *Pronobis W.* Polska i świat w XX wieku / *Pronobis W.* – Warszawa, 1990. – 366 s.
358. *Roszkowski W.* Historia Polski 1914–1998 / *Roszkowski W.* – Warszawa, 1999. – 444 s.
359. *Rzepeccy T.* Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922–1927 / *T.Rzepeccy, W. Rzepeccy.* – Poznań, 1923. – 512 s.
360. *Singel B.* Od Witosa do Sławka / *Singel B.* – Warszawa, 1990. – 402 s.
361. *Siwicki M.* Dziesięć konfliktów polsko-ukraińskich / *Siwicki M.* – T.1–3. – Warszawa, 1992.
362. *Skrzypek A.* Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939 / *Skrzypek A.* – Warszawa, 1982. – 345 s.

363. *Skrzypek A.* Związek Bałtycki 1919–1925. Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925 / Skrzypek A. – Warszawa, 1972. – 456 s.
364. *Śliwa M.* Wielka Historia Polski / Śliwa M. – T. IX; 1918–1939. – Kraków, 2000. – 580 s.
365. *Stawecki P.* Polityka wojskowa Polski 1921–1926 / Stawecki P. – Warszawa, 1981. – 259 s.
366. *Terlecki O.* Z dziejów drugiej Rzeczypospolitej / Terlecki O. – Kraków, 1985. – 366 s.
367. Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach : [Studia / pod red. M.Wojciechowskiego]. – Toruń, 1998. – 400 s.
368. *Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / Turek M. – Kraków, 1979. – 348 s.
369. *Wapiński R.* Roman Dmowski / Wapiński R. – Warszawa, 1979. – 324 s.
370. *Wapiński R.* Władysław Sikorski / Wapiński R. – Warszawa, 1980. – 378 s.
371. *Wisзка E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Wisзка E. – Toruń, 2004. – 600 s.
372. *Wrzesiński W.* Polityka państwa polskiego wobec Polaków za granicą w latach 1918–1939 / Wrzesiński W. – Poznań, 1975. – 278 s.
373. Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – T.1–17. – Warszawa, 1965–1978.
374. *Zaremba Z.* Historia dwudziestolecia (1918–1939) / Zaremba Z. – Paryż, 1981. – 680 s.
375. *Zieliński H.* Historia Polski 1914–1939 / Henryk Zieliński. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1983. – 590 s.

VI. ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

376. *Барвінські П.І.* Українсько-німецькі відносини в 1917–1922 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / П.І. Барвінські. – Одеса, 2001. – 23 с.

377. *Галицька-Дідух Т.* Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Т.Галицька-Дідух. – Львів, 2001. – 20 с.

378. *Гетьманчук Н.П.* Советско-польские отношения 1921–1929 гг. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / Н.П. Гетьманчук. – Львів, 1986. – 20 с.

379. *Красівський О. Я.* Польсько-українські відносини в Східній Галичині в контексті польської національної політики (1918–1923 рр.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.05 / Орест Якубович Красівський. – К., 1999. – 435 с.

380. *Кушнір В. В.* Ліга Націй та українське питання. 1919–1934 рр. : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Віталій Валерійович Кушнір. – Львів, 1999. – 202 с.

381. *Ліпкан А.Г.* Українське питання в радянсько-польських стосунках 20–50-х років ХХ ст.: військово-історичний аспект. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / А.Г. Ліпкан. – Львів, 2003. – 20 с.

382. *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Микола Ілліч Павленко. – К., 1999. – 402 с.

383. *Скляренко Д.Є.* Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „Історія України” / Д.Є. Скляренко. – К., 2000. – 20 с.

384. *Срібняк І.В.* Військова діяльність Уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 „Всесвітня історія” / І.В.Срібняк. – К., 1995. – 20 с.

385. *Срібняк І. В.* Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.) : дис. ... доктора іст. наук : 07.00.02 / Ігор Володимирович Срібняк. – К., 2000. – 448 с.

386. *Шинкаренко Т. І.* Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Т.І. Шинкаренко. – К., 1999. – 206 с.

387. *Яковлева Л.В.* Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період непу (1921–1927) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Л.В. Яковлева. – К., 1997. – 20 с.